

Middeleeuwse Verzamelhandschriften
uit de Nederlanden

Deel 8

Het Harteboek

Het Harteboek

Wlanien de ber naer icell vns de waert huse
En vant se in erne hemel en seculer lande erom bede
Wor se mar dat vrouwe die mol vore die quam te et in een selen dore
De gabriel marien sat. En leui dat en do gescreven
He sprach er soeken tho Undt grotte se buslben do
Hs. Hamburg,
Babiel sprach vnl cradt Ave maria vnl gnade
maria en hunc ferme sijn. En jecet grotte moder sijn
Ict bren van grotte vnl gesant Babiel vnl ict genant
Ict vore dy myge mere sagen De seculen dy jd vol behagen
De leuescen bedescryp de du re diefe gehort Wor myn alrechte minne vrouwe
God rader in der ewichheit. De fut an sine ogheschenkent
He veil sene sene dor neder senden Van dem oernelie in dit elode
Den seculen hunc ferme heren mit buslben vnde mit grotte vno,
Sene sene sacheln entfan. Undt vole erne wene maget sijn
God rafft dy zur tho vngelboron Sene sene sachel werden van dy gesant
Ox den hemel schop vnde de eden. De wrl van dy geboren werden
Kw de schop mit grotter verlichtt. De wrl neder de myscelbou kantelt
Den simdelen te twest vnde tho fulcint
Den seculen entfan kerke miche maria dat sy de geprag
Dat secul in vernietigd gelycken. Dat rafft god en dy esfier
maria drie myscelen merde. Dat secul de vliet merde wachten

Uitgeverij Verloren

Constantijn Huygens Instituut

Het Hartebok

Ach die beschouwing mochtie he beschouwen
 Rabet suer moder liff
 He sprekke se weet so ern ander myff
 Myf allen luden so getan,
 He sprekke latet meerre rede staen
 Vnde leue alle myfflike gne
 Dat hure god leuen moete

Amens

Vaste leuen feeren rozenkrans;

Me maria mil gracie
 Spruck de engel van godes rade
 Du bist gehiligt velen alle gracie
 Hauw myt te hulpe mynsterne dade
 Blaende blome bewigde cruce
 Die graden sterren myt op slach
 Vnde myt vout alle sondheit daerth
 Trassage clariteit austallen steyn
 Wel vnde sone velen houich vand won
 Haet myt de barmhertigen ogen din
 Vnde loye myt van alleit pin
 Genadichheit dochter du bin dinne
 Oude manne du mogen sterne
 Desste frank du mandelen ferne
 Vor leue myt gracie myt dinen di gne
 Heele ewige werde
 Des lanet hemel vnd erde
 Den liff mynsterne leuen vnd leide
 Stercke myt stede vnde vngel gneide
 Siede vnde och edele staen
 Om des der wcelde salicheit quam
 Te woldme du kruschte lam
 Wi wilden bidden du mabe myt tam
 Knuthe grunst gotlicher art
 De schijnende glas al sunder schart
 O edele maria mynsterne hant
 Vor leue myt salige hemelkunt
 Vollich vnd hoch du hanelsche ferne

Afb. 1. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 31v (ware grootte).

Het Hartebok

Hs. Hamburg,
Staats- und Universitätsbibliothek,
102c in scrinio

Diplomatische editie bezorgd door
ERIKA LANGBROEK en ANNELIES ROELEVeld

met medewerking van
INGRID BIESHEUVEL

en met een codicologische beschrijving door
HANS KIENHORST

Hilversum, Verloren, 2001

Middeleeuwse

Verzamelhandschriften uit de

Nederlanden

VIII

Uitgegeven onder auspiciën van het Constantijn Huygens Instituut voor
tekstedities en intellectuele geschiedenis der Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: W. van Anrooij, Leiden; H. Brinkman, Den Haag;
H. van Dijk, Groningen; H. Kienhorst, Nijmegen; Th. Mertens, Antwerpen
en P.W.M. Wackers, Utrecht

ISSN 0929-9866 / ISBN 90-6550-663-2

© Copyright 2001 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen,
Amsterdam

Copyright foto's Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher

Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 bs Hilversum, www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum

Ontwerp binnenwerk: F.C. Bos, Amsterdam

Omslagontwerp: Het Lab – Arnhem, Josée Langen

Druk: Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
Karakteristiek	9
Geschiedenis van het onderzoek	14
Beschrijving van het handschrift	16
Materiaal en samenstelling	16
Opmaak	19
Schrift	21
Tekstgeleding	24
Band	26
Datering	27
Gebruikssporen	28
Lokalisering: het Harteboek en de Hanze	30
Besluit	33
Overzicht van de inhoud	34
Verantwoording van de editie	39
Afkortingen	44
Editie	45
Literatuuropgave	199
Concordanties van edities	207
Register van opschriften	212
Register van incipits	213
Register van namen en plaatsen	214
Lijst van afbeeldingen	218
Zusammenfassung	219
Summary	221

Van der bort xpi

Op vader Sone vnde gracie grotte d' se die mit
ener vleest myt gotliver wissert vnde myt rot
sinttuerent dese maer ene hadden gedraghen

De morden dat also wagen dat se den mynsten loser wolden
De van adamus scholden

Froux moeſe syn verloren were godes sone ons man geboren

Gabriel moeſe em bede wesen otholde de mycke neder genesen

Gabriel ons an betert Ho ons aller salutert

Gabriel myt vta gesant Vnde he vor ben alto hant

Dat he de edelen hinsfrowen vant

Marien de benedigden maget Als ons de wachter laget

He vant se in erner hemelben saede Dat se was in eren bed

Vor se was dat vrouwe die mol vere he quam to et in een sloten dore

De gabriel marien sach So leue dat em do gescomact

He sprack er gotliver tho Vnde grote se kuslaben do

Gabriel sprack vnl dradt Ane maria vnl gnade

Maria du hinsfrome syn Du schelt godes moede syn

Ict bry van gode vta gesant Gabriel bry ic genant

Ict vorl dy myge mere saget De scholen dy so vol bedraghen

De leuenste bedestowp de du re heft gehort Vor myn alrechte myne rechte

Bod vader in der ewickeert De fut an dme oghmedicert

He wil synen sone hic neder senden Van dem hemele in dit eloude

Den scholai hinsfroe been mit kuslabert vnde myt gretien vro

Omnen sone scholai entfan Vnde wel erne verne maget sum

Bod heft dy dat tho vna eftoren Om sone scial werden van dy gesaget

De den hemel schop vnd de eden De vorl van dr geboren werden

Bod de schop myt gotliver wissert De vorl nemen de hinsfroben fianctert

Den sindeken to croste vnde tho salutert

Den scholai entfan verne maget Maria dat sy dr gesaget

Dat scial in vernieert geschenk Dat heft god an dr eischen

Maria drie nacht mercken drie scial de vliyng gerte wachten

Afb. 2 Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 1r (ware grootte).

Woord vooraf

In 1992 schreef Wim van Anrooij:

Een relatief onbekende bron binnen de medionederlandistiek is het *Hartebok*, een handschrift van kort na 1476, dat met de zogenaamde Vlaanderenvaarders uit Hamburg in verband wordt gebracht, en waarin in een Nederduits dialect zeven [het zullen er meer blijken te zijn, E.L. & A.R.] vermoedelijk grotendeels in Brugge verzamelde teksten staan opgetekend. J. Tideman – editeur van het *Boec van den houte* (1844), dat in het *Hartebok* voorkomt – was op de hoogte van het bestaan van deze bron door een afschrift van Jan Frans Willem, maar sindsdien heeft nauwelijks nog iemand er oog voor gehad... Van het Nederduitse verzamelhandschrift waarin de *Deif van Brugge* voorkomt, bestaat intussen wel een moderne editie.

Laatstgenoemd verzamelhandschrift is Stockholm, Kungliga Biblioteket, Cod. Holm. Vu 73, dat in 1984 door L. Geeraedts is uitgegeven. In de tijd dat Van Anrooij deze woorden schreef, waren ondergetekenden samen met Arend Quak juist begonnen met het bestuderen van dit Stockholmse handschrift, waarin onder meer *Van Nameless vnde Valentyn* voorkomt, een tekst die ons steeds meer ging interesseren en waarvan een paralleltekst in het Hartebok staat. Van *Van Nameless vnde Valentyn* brachten wij in 1997 een leeseditie uit en aan de samenhang tussen de beide Nederduitse versies van die tekst en de parallelten in het Middelnederlands, het Middelnederduits en het Oudzweeds wijdden wij in de jaren daarna een aantal publicaties.

Zo belandden wij bij het Hartebok. Dit verzamelhandschrift, dat onder meer twee lange uit het Nederlands vertaalde teksten bevat en meer in het algemeen een getuige is van de relatieve eenheid van het Nederlands-Nederduitse taal- en cultuurgebied, is sedert 1731 niet meer uitgegeven. Tijdens een mediëvistendag kwamen wij erachter dat de projectcommissie van de reeks Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden het Hartebok hoog op het verlanglijstje had staan. Met de Kommission für Mundart- und Namenforschung Westfalens te Münster, die eveneens plannen bleek te hebben voor een editie van het Hartebok, heeft in een vroegtijdig stadium constructief overleg plaatsgevonden over het besluit van de projectcommissie om het handschrift (ook) in de MVN-reeks uit te geven.

Namens de projectcommissie traden Wim van Anrooij en Hans van Dijk op als directe begeleiders. We zijn hun dank verschuldigd voor het commentaar op eerdere versies van de inleiding en voor de verhelderende

discusses die we met hen mochten voeren, over principiële kwesties en over details. Arend Quak trad op als extern begeleider. Wij zijn hem erkentelijk voor het feit dat hij ons naar het Hartebok heeft gevoerd en danken hem voor zijn hulp en aandacht. Ingrid Biesheuvel heeft tekst [1] in eerste versie getranscribeerd en onze eerste transcripties van alle andere teksten bekeken, maar bovenal heeft zij het uitgebreide literatuuronderzoek gedaan dat voor ons van zo onschatbare waarde is geweest. Haar rol bij het totstandkomen van de editie is van dien aard geweest dat wij eraan hechten haar naam op de titelpagina te vermelden.

Wij zijn de Staats- und Universitätsbibliothek te Hamburg erkentelijk voor het verlenen van toestemming om het handschrift uit te geven en foto's van een aantal bladzijden op te nemen. Wij bedanken in het bijzonder Dr. Eva Horvath voor haar buitengewone behulpzaamheid.

Door financiële steun van het Constantijn Huygens Instituut konden wij het handschrift inzien en werd Hans Kienhorst in staat gesteld de codicologische beschrijving te maken. Ook de publicatie is gerealiseerd dankzij een subsidie van het Constantijn Huygens Instituut.

Ten slotte gaat onze dank uit naar ieder die op enigerlei wijze aan de totstandkoming van de editie heeft bijgedragen.

Erika Langbroek
Annelies Roeleveld
voorjaar 2001

Amsterdam
Zuidoostbeemster

Inleiding

KARAKTERISTIEK

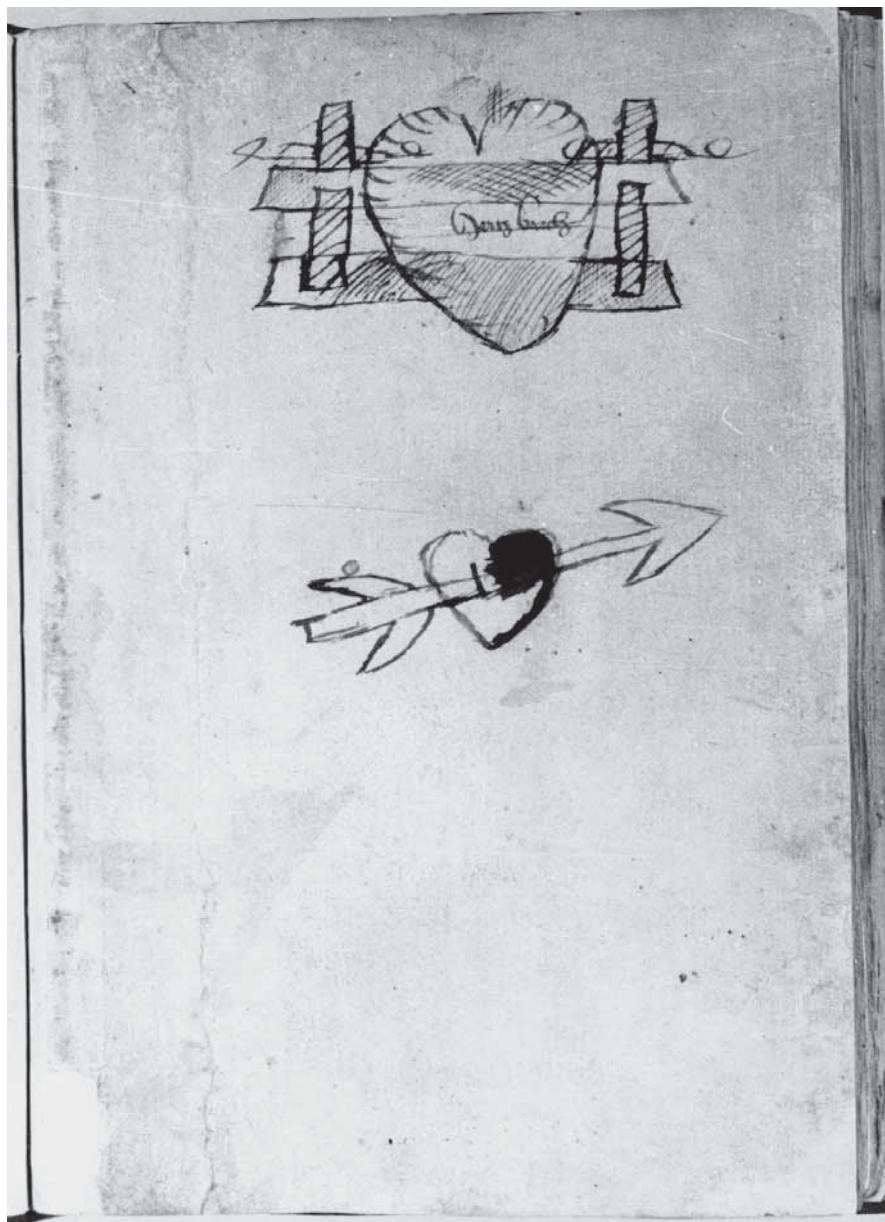
De Middelnederduitse codex met de naam Harteboek bevindt zich in de Staats- und Universitätsbibliothek van Hamburg onder de signatuur Codex 102c in scrinio; de oudere signatuur is germ. 20a. Het woord *scrinium* in de huidige signatuur heeft betrekking op een kast, waarin de kostbare boeken van de toenmalige Stadtbibliothek van Hamburg bewaard werden. Het bewaren van boeken *in scrinio* stamt uit het begin van de negentiende eeuw. Uit de catalogus van 1830 *Catalogus librorum qui in scrinio bibliothecae Hamburgensis continentur* blijkt dat zich niet alleen kostbare handschriften en drukken in deze kast bevonden, ook minder belangrijke werken kregen daar een plaats, en wel omdat het geschenken van senatoren of andere voornamme begunstigers van de bibliotheek betrof.¹ De codex dankt zijn naam Harteboek aan de eerste editeur, N. Staphorst (1731). Op fol. *1r (afb. 3), het oorspronkelijk voorste schutblad, is namelijk op onbeholpen wijze een hart in een (papier)pers getekend; in het hart staat *Hertz brich* ‘hart, breek’, wat door Staphorst als ‘Herzbuch’ werd gelezen en is ‘vernederd uitst’ tot *Harte Bock*. Onder die naam is het handschrift vervolgens bekend geworden en nu is de naam Harteboek algemeen.² Onder de pers staat een tekening van een hart doorboord door een pijl. Of beide tekeningen in verband te brengen zijn met de naam of bijnaam van een bezitter van het handschrift is niet na te gaan.³

Het Harteboek is een laat-vijftiende-eeuws verzamelhandschrift bestaande uit tachtig papieren bladen met twee oorspronkelijke schutbladen. De bladen en het achterste schutblad zijn genummerd (f. 1-81). De codex bevat een achttal versteksten, die nogal verschillend van lengte en inhoud zijn.

1 Brandis 1972, 7 en 175.

2 Vgl. Hoffmann von Fallersleben (1859, 65), die ook *Hertz brich* leest; Brandis (1972, 175) leest *Hertz brech*.

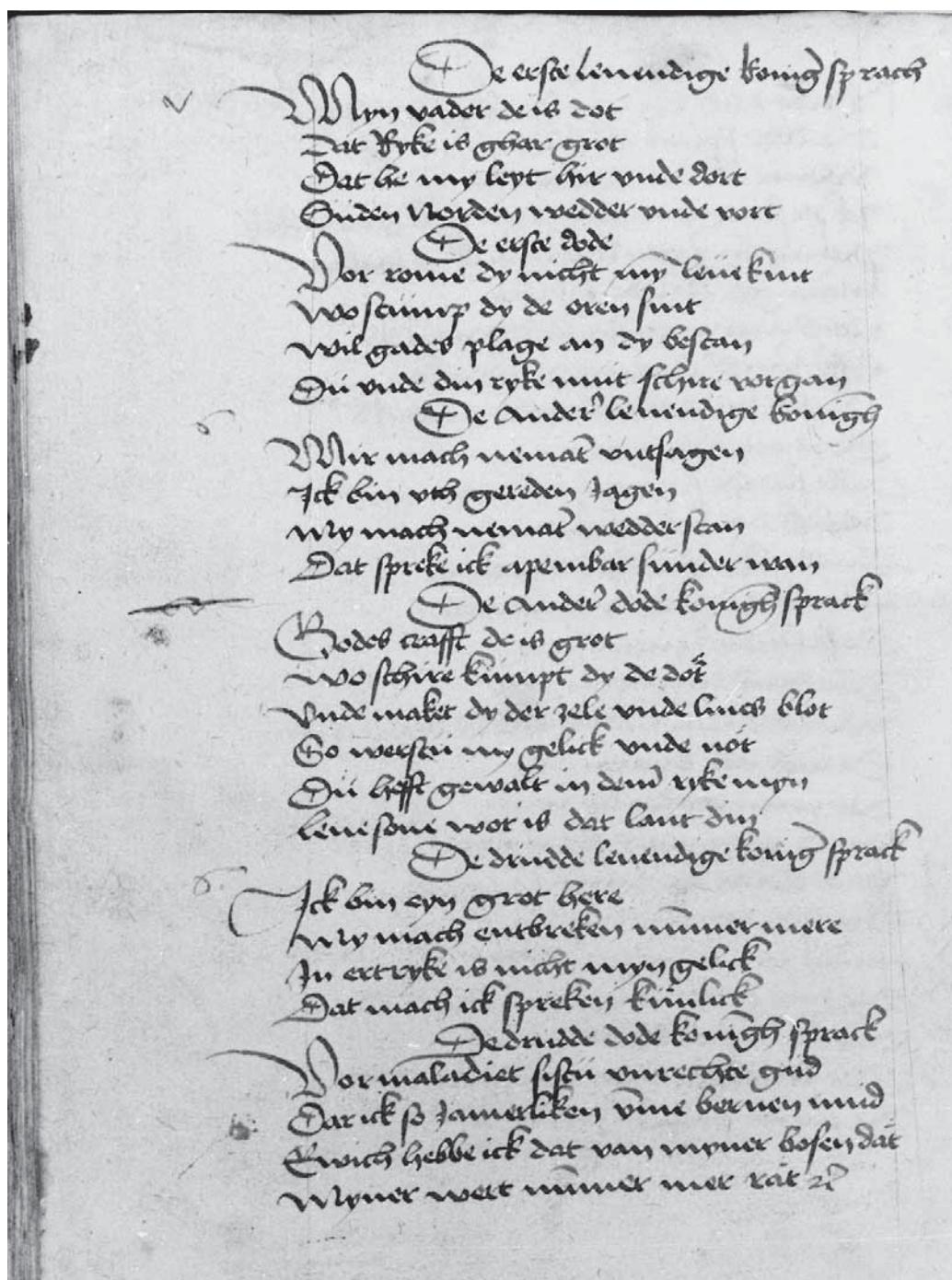
3 Voor de iconografie van dergelijke tekeningen kan bijvoorbeeld verwezen worden naar een houtsnede van Meister Casper von Regensburg, ‘Frau Venus und der Verliebte’ (rond 1485), waarop Vrouwe Venus staat afgebeeld te midden van negentien harten, die door de liefde doorboord, doorstoken, verbrand, geplet en doorgesneden worden; aan de rechter bovenkant van de prent staan twee harten, het ene doorboord door een pijl met de tekst: *Ich hab ir wol genossen Dy mein hertz hat durchschlossen*, het andere in een pers met de tekst: *Wy wolt ich ir vergessen mein hertz zat inderpressen*; zie Bartz, Karnein & Lange 1994, 47. Zie ook Bennewitz & Tervooren 1999, 207.

Afb. 3. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. *1r. Het oorspronkelijke schutblad voor (iets verkleind).

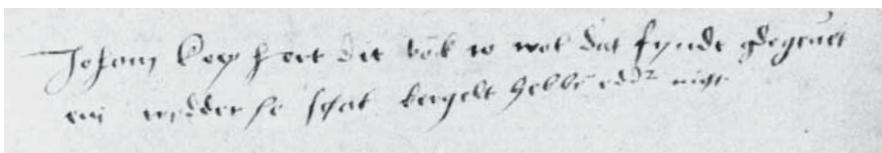
De dichters of bewerkers blijven anoniem. Het handschrift opent met de aankondiging en de geboorte van Christus, en de hemelvaart van Maria [1]. Bij deze hemelvaart is geen sprake van Maria's dood (*dormitio*), waarover bijvoorbeeld wel in de *Legenda aurea* verhaald wordt. Hier wordt Maria met ziel en lichaam ten hemel opgenomen (*transitus*). In de hemel wordt zij in hiërarchische volgorde begroet, eerst door God de Vader, Jezus Christus en de Heilige Geest, vervolgens door Gabriël, Johannes de Doper, patriarchen, profeten en vele anderen. Wij nemen tenminste aan – na het raadplegen van een paralleltekst – dat de oorspronkelijke volgorde zo geweest moet zijn. Helaas zijn in de redactie van het Hartebok enkele hemelpassages wat door elkaar geraakt.⁴ Het volgende gedicht [2] vertelt de geschiedenis van het kruishout, zoals dat onder andere in het Middelnederlands in *Dboec vanden Houte* bekend is. Ook in de overlevering van deze tekst is wat misgegaan; vergeleken met de Middelnederlandse tekst in de handschriften Groningen, UB, 405 en Brussel, KB, 15.589-623 (handschrift-Van Hulthem) ontbreken in het Hartebok als gevolg van een oogsprong (*saut-du-même-au-même*) bijna veertig verzen. In dit verhaal stuurt Adam zijn zoon Seth naar het paradijs om de *olye der entfarmenis* te halen. Seth komt terug met drie zaadjes van de levensboom, die met Adam begraven worden. De twijgjes die dan ontspruiten, maken na vele jaren een lange reis om ten slotte door David naar Jeruzalem meegenomen te worden. Tot één boom uitgegroeid en vervolgens omgehakt en tot balken verzaagd wacht het hout op zijn uiteindelijke bestemming. In [3] wordt in een allegorie de ideale tuin voorgesteld. Hij is ommuurd met goddelijke bescherming, bemest met Christus' liefde en beplant met vele deugden. Bij [4] gaat het om een aansporing tot een hoofse levenswijze. In een droom rijdt een ridder op jacht in een bos, waar hij op een open plek een jonkvrouwe ontmoet. Zij klaagt dat er zo weinig mannen met de juiste hoofse manieren zijn. Achtereenvolgens komen dan negen deugden aan de orde. Zij worden, naar men algemeen aanneemt, met de halswervels van een kraanvogel vergeleken. Ook [5] is een aansporing tot de juiste levenshouding. Maar nu staat de vrouw centraal. Van haar worden moed, trouw en liefde geprezen. Tekst [6] is een zogeheten abecedarium. Waarschijnlijk heeft het gedicht oorspronkelijk uit evenveel coupletten van vier rijmverzen bestaan als er letters in het alfabet zijn. Hier ontbreken de letters Y en Z, en enkele interpolaties en een toegevoegd slot verstoren de strikt alfabetische volgorde. De avonturenroman over de tweelingbroers Valentyn en Namelos is tekst [7]. De twee koningszonen worden kort na hun geboorte te vondeling gelegd. Valentyn, die door een prinses gevonden wordt, groeit aan het Franse hof op.

⁴ De paralleltekst in Cod. Guelf. Helmst. 1084 (Wolfenbüttel). Vgl. de editie van Langbroek & Roeleveld 2001.

Afb. 4. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 80v. Laatste pagina *Van dren konyngen* (ware grootte).

Namelos daarentegen wordt door een wolvin gevoed en groeit als wilde-man op. Als de broers elkaar jaren later ontmoeten, begint de zoektocht naar hun ouders. Op hun avontuurlijke weg vinden beiden de juiste echt-genote en voor hun bemoeienissen erven zij ten slotte beiden een koninkrijk. Het laatste gedicht [8] verhaalt van drie koningen, die zich tijdens een jacht van hun gezelschap afzonderen. Op een open plek in een bos treffen zij drie lijken aan, die zich in vergevorderde staat van ontbinding bevinden. Omdat zij tot hun schrik daarin hun vaders herkennen, willen zij iets naders aan de weet komen. Op hun vragen antwoorden de dode koningen dat zij hun zoons willen manen tot inkeer te komen. Van dit verhaal ontbreekt het einde. Een latere hand heeft *etcetera* toegevoegd. Het laatste blad van deze tekst (f. 80v,afb. 4) bevat aanwijzingen dat het oorspronkelijk voor een toneelopvoering gebruikt is (zie onder *Tekstgeleding* en *Gebruikssporen*). Op het oorspronkelijk achterste schutblad staat nog de bezittersnotitie van Johan Coep (f. 81r,afb. 5) en op de verso zijde een aflaatgebed met daaronder de mededeling dat in 1854 de *Flanderfahrer Gesellschaft* het handschrift overdraagt aan de Stadtbibliothek van Hamburg (f. 81v,afb. 28). Hoewel de teksten op f. 81 niet tot de oorspronkelijke collectie gerekend moeten worden, kan het aflaatgebed al tijdens de productiefase aan de verzameling toegevoegd zijn en is het in de editie als tekst [9] opgenomen.

Afb. 5. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 81r (ware grootte).

Op het aflaatgebed (en de recentere toevoegingen) na bestaan de teksten uit rijmende verzen en wel over het algemeen uit paarsgewijs rijmende verzen. De taal van alle teksten is Middelnederduits met in de eerste tekst een enkele korte Latijnse formulering.

De werken zoals zij hier bijeengebracht zijn, vormen – zoals meestal in verzamelhandschriften – een unieke verzameling, dat wil zeggen dat men deze bijeenplaatsing nergens anders aantreft. Wel zijn van elke tekst parallellen of inhoudelijk verwante teksten bekend. Opvallend is het devotionele karakter van de meeste teksten. Of dat verband houdt met een conservatief geestelijke attitude bij de Flanderfahrer zoals wel is gesuggereerd, is niet na te gaan, maar wel zou men kunnen zeggen dat de rode draad in de collectie een aansporing tot een juiste levenswandel is.

GESCHIEDENIS VAN HET ONDERZOEK

Voor zover bekend, is de eerste die zich met het Hartebok heeft beziggehouden N. Staphorst. Deze publiceerde in 1731 in zijn *Hamburgische Kirchen-Geschichte*, I, band 4, zijn transcriptie van de eerste acht teksten. Staphorst, die van 1679-1731 dominee was van de St. Johannis in Hamburg, neemt om voor ons onduidelijke redenen een verband aan tussen de codex en de oprichting van de *Brüderschaft des heiligen Leichnams zu Johannis* in Hamburg in 1392. Bij zijn uitgave geeft hij geen nauwkeurige beschrijving van het handschrift.⁵

Dat Staphorst bij zijn editie niet steeds zorgvuldig te werk is gegaan, blijkt al uit het uitvoerige commentaar op diens uitgave door J.F.A. Kinderling, in *Geschichte der niedersächsischen oder sogenannten plattdeutschen Sprache*.⁶ Deze vermeldt overigens dat het ‘*Harte Boek*’ in het bezit is van de Flanderfahrer Gesellschaft in Hamburg. K.F.A. Scheller zegt in *Bücherkunde der Sassisch-Niederdeutschen Sprache* dat de teksten veel ouder zijn. Enkele zouden volgens hem in de twaalfde eeuw thuis horen. Hij noemt in zijn korte commentaar de uitgave van Staphorst in hoge mate corrupt.⁷ Uitvoerig komt de inhoud van het Hartebok als geheel alleen nog ter sprake bij K. Schulte-Kemminghausen in het VL 1, 2 (1936). Een opmerking over de Brüderschaft des Heiligen Leichnams vindt men ook bij J. Tideman, in zijn inleiding van *Dboec vanden Houte*:

In het jaar 1392 verenigden zich enige inwoners van Hamburg, die Flanderfahrer geheeten, onder den naam van Brüderschaft des Heil. Leichnams zu S. Johannis, met een godsdienstig oogmerk, en onderwierpen zich aan bepaalde regels en opbrengsten. Deze lieden die waarschijnlijk, zooals hun naam tenminste vrijheid geeft te vermoeden, eene reis naar Vlaanderen hadden ondernomen, stelden kort daarna eenen bundel geestelijke en wereldlijke gedichten zamen, waaraan zij den titel van Harte-boek gaven (...).⁸

Over het tot stand komen van de codex en de functie van de reeks verhalen en gedichten (het aflaatgebed buiten beschouwing gelaten) hebben behalve Tideman enkele Duitse onderzoekers hun gedachten laten gaan. Goedeke noemt evenals Tideman zeven teksten, die volgens hem allemaal uit het Middelnederlands vertaald zijn.⁹ Seelmann meent dat de (voor voor-

5 Zie Staphorst 1731, 167e.v.

6 Kinderling 1800, 300-304.

7 Scheller 1826, 55-56.

8 Tideman 1844, XVIv. Verder korte vermeldingen bij Hoffmann von Fallersleben 1859, 65; Seelmann 1878, XV; Goedeke 1884, 457-458; Stammler 1920, 45-46 en 1936, kol. 188-195; Dieperink 1939/40, 106-117; Cordes 1954 (1), kol. 2491-2494 en Cordes (2) 1954, kol. 425-426; Ehrismann 1959, 679-689 en ten slotte Beckers 1974, 37-60.

9 Tideman 1844, XVIv.; Goedeke 1884, 457-458.

lezen bestemde) teksten bedoeld waren voor kooplieden die buiten Duitsland verbleven; het Harteboek is immers eigendom van een koopmansgilde waarvan de leden handel met de Nederlanden dreven ‘und [ist] wie es scheint, nach niederländischen quellen von einem geistlichen gearbeitet, vielleicht von dem priester irgend eines hansischen hofes.’¹⁰ Stammler stelt het zich zo voor, dat Brugge de ‘klerks’ van de Hanze niet alleen materiële winst, maar ook geestelijke schatten opleverde, want: ‘mit offenen Ohren lauschten diese den Erzählungen ihrer einheimischen Freunde oder welschen Handelsgenossen, schrieben abends nach getaner Kontorarbeit das Gehörte in ihre eigene Muttersprache um und teilten sich diese Gedichte und Novellen gegenseitig mit.’¹¹ Verder oordeelt Stammler nog: ‘es enthält in der Mehrzahl geistliche Gedichte, die in ihrer Geschmacksrichtung für den konservativen Sinn der Hamburger Kaufherren bezeichnend sind’.¹²

Met de afzonderlijke teksten hebben zich vele onderzoekers beziggehouden. Uit hun onderzoek blijkt dat zeker niet aan de gehele reeks teksten een Middelnederlandse legger ten grondslag heeft gelegen. In dit verband is het nodig een ander probleem aan te snijden: het is niet geheel duidelijk of onder het opschrift van de eerste tekst, *Van der bort cristi*, één tekst of twee teksten schuil gaan. Een tweetal onderzoekers gaat zelfs van een driedeling uit. Van twee teksten gaan uit: Wackernagel, Oesterley, Eggers, Kasten en Kern; van drie teksten gaan uit: Staphorst en Schulte-Kemminghausen.¹³ Brandis noemt na *Van der bort cristi* ‘Marien Himmelfahrt’, dat met een apart slotgebed eindigt.¹⁴ Na bestudering van een paralleltekst is het naar ons inzicht beter deze tekst als één geheel te beschouwen.¹⁵ Een vergelijkbaar probleem doet zich niet voor bij het opschrift *Dith is de kranshals*, onder welke titel twee teksten schuilgaan, [4] en [5]. Bestudering van de parallelteksten *Des kranes halses negen grat* en *Vruwen Loff* in een Wolfenbütteler codex maakt duidelijk dat na het eigenlijke *Dith is de kranshals* ook in het Harteboek een lofdicht op vrouwen volgt.¹⁶ Bij de handschriftbeschrijving van Brandis blijft deze ‘vrouwenlof’ [5] echter onopgemerkt.¹⁷ Goedeke en Tideman veronderstellen dat het Harteboek maar zeven teksten bevat en geen acht of zelfs negen of tien.¹⁸

10 Seelmann 1878, XV.

11 Stammler 1920, 43.

12 Ibid., 46; vgl. ook Beckers 1977, 28, 30v.

13 Wackernagel 1867, 395e.v.; Oesterley 1871, 7; Eggers 1955, kol. 653; Kasten 1980, kol. 1134; Kern 1985, kol. 1274v.; Staphorst 1731; Schulte-Kemminghausen 1936, kol. 188e.v.

14 Brandis 1972, 175v.

15 Cod. Guelf. Helmst. 1084, f. 70v-88r (Wolfenbüttel), Langbroek & Roeleveld 2001.

16 Cod. Guelf. Helmst. 1203, f. 37v-44v (Wolfenbüttel).

17 Brandis 1972, 176; vgl. ook Brandis 1968, nr. 277 en 389.

18 Goedeke 1884, 457v.; Tideman 1844, XVIv.

BESCHRIJVING VAN HET HANDSCHRIFT

Materiaal en samenstelling

De Hamburgse codex 102c in scrinio is een papieren handschrift in-quarto (bladgrootte 210 x 145 mm). Het telt tachtig folia, met op elke bladzijde één kolom tekst. De codex is in Arabische cijfers modern genummerd; bij deze moderne foliering is ook het oude schutblad meegeteld dat op f. 80 volgt.¹⁹ Op de verso zijde van dat oude schutblad (f. 81) staat het aflaatgebed dat als tekst [9] in de editie is uitgegeven. Ook vooraan heeft de codex een oud schutblad (f. *1); dit schutblad werd bij de nummering niet meegeteld. Het is met papier verstevigd zodat het wat dikker is. Het handschrift heeft een oude, roodlederen blindstempelband, waarvan de klampluiting vernieuwd is. Bij het inbinden werden de bladen enigszins besnoeid, wat op enkele pagina's enig tekstverlies tot gevolg had. In 1968 werd het handschrift gerestaureerd, zoals vermeld is op het moderne perkamenten achterdekblad.²⁰ Bij die gelegenheid werd voor- en achteraan een extra papieren schutblad toegevoegd.

Op codicologische gronden zijn er twee eenheden te onderscheiden. Het eerste gedeelte omvat de folia 1-32. Het bestaat uit twee katernen van acht dubbelbladen, zogeheten octonionen. Het tweede gedeelte wordt gevormd door de folia 33-80. Het is samengesteld uit drie katernen van zeven bifolia, septenionen (f. 33-74), gevuld door een vierde katern met een wat ingewikkelder samenstelling. Het telt twee dubbelbladen (f. 76⁷⁷ en f. 77⁷⁸) plus een enkelblad ervoor (f. 75) en een enkelblad erna (f. 80). Oorspronkelijk kan het een quaternio geweest zijn, waaruit twee bladen zijn weggesneden.

Van de acht versteksten staan de eerste zes in het eerste gedeelte (f. 1-32). Het gedicht *Van der bort cristi* [1] begint op f. 1r en loopt door tot f. 10r. De verso zijde van f. 10, het tweede blad van katern 2, is onbeschreven gelaten. De volgende drie teksten, *Van deme holte des hilligen krutzes*, *Van eyneme eddelen krutgarden*, *Dith is de kranshals* [2-4], beginnen vervolgens steeds op een nieuwe bladzijde, respectievelijk op f. 11r, 24r en 27v. Op f. 29v gaat *Dith is de kranshals* [4] zonder enige markering over in een gedicht met het incipit ‘Vergilius secht in sinen dichten’ [5]. Deze tekst eindigt op f. 31v (afb. 1). Op dezelfde bladzijde begint het abecedarium *Vnser leuen frowen rozenkrantz* [6]. Met uitzondering dus van het vijfde gedicht hebben alle teksten een opschrift, dat door de kopiist in dezelfde inkt geschreven is die hij voor de tekst gebruikte. Dat laatste geldt ook voor de twee versteksten uit het tweede gedeelte van de codex, waarvan *Van Na-*

19 De rectozijde is daarbij aangegeven door een *a*, de verso zijde door een *b*.

20 In de SUB Hamburg wordt onder nummer RK 408 een restauratierapport bewaard.

melos vnde Valentyn [7] de folia 33r-75v beslaat. Daarna volgt vanaf f. 76r nog *Van dren konyngen* [8]. De incomplete tekst van dit gedicht eindigt op f. 80v.

Op f. 81r staat alleen de zestiende-eeuwse bezittersnotitie *Johan Coep hort dit bok to wol dat fyndt gdegeuet em wedder he schal bergelt hebben edder nicht* (afb. 5). De versozijde van dat blad heeft in kleinere letters een prozatekst [9] met het opschrift *Sixtus pawes de verde*, een aflaatgebed dat in 1476 werd uitgevaardigd. In de resterende ruimte daaronder volgt een negentiende-eeuwse notitie over de acquisitie van het handschrift: *Der Stadt Bibliothek von der Flanderfahrer Gesellschaft Hamburg, d 27sten December 1854* (afb. 28).

Op de voorzijde van het oude schutblad voorin de band (afb. 3) is met pen op primitieve wijze een (papier)pers getekend, gezien aan de frontzijde, waarin een hart wordt geperst. In dit hart staat geschreven *Hertz brich*. Daaronder is midden op de bladzijde een tweede hart getekend dat door een grote pijl wordt doorboord. Dit hart is gedeeltelijk zwart ingekleurd. Het schutblad dateert, zoals gezegd, uit de tijd dat de tekstverzameling werd ingebonden. De hand is noch die van de kopiist, noch die van de corrector, noch die van de schrijver van de bezittersnotitie op f. 81r.

Bij de restauratie van het handschrift werd het perkamenten dekblad dat tegen het achterplat gelijmd was, uit de band verwijderd en door een nieuw perkamenten dekblad vervangen. Het oude dekblad bestond uit een gedeelte van een Latijnse oorkonde van 16 april 1467. Brandis omschrijft de inhoud ervan als ‘Notariatsinstrument (...) betr. Verbesserung der formalen Abwicklung von Prozessen, ohne Nennung von Personennamen.’ Op de laatste regel is onder andere te lezen: ... *clericis Maguntium [= Mainz] diocesis testibus* ... In de gedeeltelijk afgesneden slotformule daaronder leest Brandis nog: ... *]eberch clericus lu[...*.²¹ Opmerkelijk is ook de pennenproef links tegen de openingsinitialia, haaks op de tekst, bestaande uit de woorden *Symeon* en *was*, uit de tijd dat de oorkonde als dekblad fungeerde. Tegen het voorplat zit nog het oorspronkelijk perkamenten dekblad, met daarop de pennenproef *Memento mori* en literatuurverwijzingen van de hand van de vroegere bibliothecaris Christian Petersen (1802-1872).

Het handschrift is dus samengesteld uit twee octonionen (f. 1-32), drie septenionen (f. 33-74) en als laatste een quaternio waarvan twee bladen zijn weggesneden (f. 75-80). Op f. 33r begint het gedicht *Van Namelos vnde Valentyn*. Verder valt geen enkele katerngrens samen met de overgang naar een nieuwe tekst. In de katernen 3 tot en met 6 (f. 33-80) heeft de kopiist,

²¹ Brandis 1972, 175-177. Wij beschikken slechts over een onscherpe foto van deze oorkonde. Behalve een deel van de slotformule zijn ook de regeleinden afgesneden. Volgens Brandis dienden stukken uit de oorkonde als ‘Rücken hinterklebung’ [= rugstroken].

anders dan in de twee voorafgaande katernen, met inkt verticale lijnen getrokken ter afbakening van het schrijfkader; alleen het oorspronkelijk onbeschreven achterste schutblad (f. 81) is niet afgelijnd. Verder wijken het schrift en de kleur van de inkt waarmee de tekst vanaf f. 33r geschreven is, af van die van f. 32v. Onze veronderstelling dat er twee codicologische eenheden te onderscheiden zijn, wordt gesteund door het verschil in opbouw van de katernen en de verdeling van de watermerken over de folia 1-32 en 33-80.

De dubbelbladen waaruit de katernen bestaan, vormen de linker- of rechterhelft van een planovel papier van iets meer dan 290 x 430 mm; in één van de helften bevindt zich het watermerk. Door de vouwwijze in-quarto valt dat in of tegen de middenvouw van de bifolia, en lopen de kettinglijnen horizontaal ove de bladen. Er zijn drie watermerken te onderscheiden: (1) ossenkop met kroon, (2) hand en (3) ossenkop met bloem. Het eerste watermerk komt voor in de katernen 1 en 2 (f. 1-32), in de bifolia 2¹⁵, 3¹⁴, 5¹², 7¹⁰ en in de bifolia 18³¹, 20²⁹, 21²⁸ en 24²⁵. Voor dit gedeelte van de codex zijn dus acht vellen papier gebruikt van dezelfde papiersoort. Het tweede watermerk bevindt zich in de katernen 3-5 (f. 33-74), met vrijwel het volledige gedicht *Van Namelos vnde Valentyn*. Het betreft de bifolia 34⁴⁵, 36⁴³ en 38⁴¹ van katern 3, de bifolia 48⁵⁹, 50⁵⁷, 52⁵⁵ en 53⁵⁴ van katern 4 en de bifolia 62⁷³, 64⁷¹, 65⁷⁰ en 67⁶⁸ van katern 5. Het derde watermerk komt alleen voor in katern 6, dat wil zeggen in de folia 75 en 80 en in bifolium 77⁷⁸.

Dit laatste katern (f. 75-80) is onregelmatig samengesteld. Wat de tekst aangaat, hoort f. 75 nog bij de katernen 3-5: het gedicht *Van Namelos vnde Valentyn* gaat van f. 74v zonder onderbreking verder op f. 75r en eindigt op de versozijde van dat blad. De kim van f. 75 steekt uit tussen f. 79 (het pendantblad van f. 76) en f. 80. Het gedicht *Van dren konyngen* loopt door van 76r tot onderaan f. 80v: de monologen van de drie dode en drie levende koningen beslaan geheel f. 80v. Wanneer wij veronderstellen dat de kopiist voor het afschrift van *Van Namelos vnde Valentyn* met een nieuw stappeltje katernen begonnen is, misschien om er een apart bundeltje van te maken, dan kan hij een berekeningsfout gemaakt hebben: drie septenionen bleken uiteindelijk niet voldoende voor de volledige tekst. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat het slot van *Van Namelos vnde Valentyn* op een enkelblad van een andere papiersoort werd geschreven. De bifolia 76⁷⁹ en 77⁷⁸ en het enkelblad f. 80, met *Van dren konyngen* (f. 76-80), zijn van ditzelfde papier gemaakt. Van de oude schutbladen (f. *1 en f. 81) kan niet meer nagegaan worden om welke papiersoort het gaat.

Te oordelen naar het schrift en de kleur van de inkt is tussen de voltooiing van *Van Namelos vnde Valentyn* en het verhaal van drie levende en drie dode koningen nauwelijks of geen tijd verstrekken. *Van dren konyngen* beslaat twee in elkaar gelegde bifolia (f. 76-79) plus een vijfde blad (f. 80). Als

het de bedoeling was de teksten [7] en [8] direct op elkaar te laten volgen, is het merkwaardig dat de kopiist het slot van *Van dren konyngen* niet op het pendantblad van f. 75 geschreven heeft. Dan waren drie bifolia voldoende geweest. Wellicht was het al weggesneden.

Het ligt het meest voor de hand, dat de kopiist voor het gedicht *Van dren konyngen* twee bifolia heeft genomen en daaraan nog één blad (f. 80) heeft toegevoegd, vooropgesteld dat hij het bij deze tekst wilde laten. In dat geval zouden f. 76-80 naar opzet een aparte ‘productie-eenheid’ gevormd hebben. De inhoud van de tekst op f. 80v maakt duidelijk dat het einde van het gedicht ontbreekt; een latere hand heeft dan ook *etc.* toegevoegd (afb. 4). Evenals f. 75 is f. 80 een kimblad. Tussen f. 74 en f. 75 steken in totaal vier kimmen uit: achtereenvolgens die van het moderne dekblad, het moderne papieren schutblad, het oorspronkelijke schutblad (f. 81) en f. 80. Tussen f. 79 en f. 80 is, zoals al werd opgemerkt, de kim van f. 75 te zien. Tussen f. 16, het laatste blad van het eerste katern, en f. 17, het eerste blad van het tweede katern, steken na elkaar de kimmen uit van het oude, verstevigde schutblad (f. *1), het moderne papieren schutblad en het oude perkamenten dekblad.

Naar samenstelling levert de Hamburgse codex weinig problemen op. Eerst werd het gedeelte f. 1-32 vervaardigd, met de gedichten [1] tot en met [6], waarbij de overgang van [1] naar [2] opmerkelijk is: de kopiist liet f. 10v onbeschreven, om met het tweede, wat langere gedicht *Van deme holte des hilligen krutz* op een nieuwe rectozijde te beginnen. Voor *Van Namelos vnde Valentyn* [7] nam hij drie katernen van een andere papiersoort, waaraan hij nog een extra blad van een derde papiersoort (f. 75) toevoegde voor het slot van het gedicht. Van datzelfde papier zijn ook de bifolia 76⁷⁷ en 77⁷⁸ en het enkelblad f. 80, waarop het gedicht *Van dren konyngen* [8] geschreven is. Deze laatste twee gedichten zijn direct of vrijwel direct na elkaar afgeschreven. Bij de zes teksten uit het eerste gedeelte lijkt dat niet het geval.

Opmaak

Het handschrift telt één kolom per bladzijde. In het gedicht *Van der bort cristi* [1] staan twee rijmende verzen op een regel (afb. 17-19); waar drie verzen op elkaar rijmen, is het derde vers meestal op een volgende regel geplaatst. Bij de overige gedichten staat ieder vers op een nieuwe regel. De teksten zijn niet genummerd.

Op f. 33-80 zijn met inkt verticale lijnen getrokken, die de schriftspiegel in de breedte afbakenen. Dit is op vrij slordige wijze gebeurd, overigens zonder dat vooraf lijngaatjes geprikt zijn. Het aantal regels per bladzijde bedraagt in dit gedeelte van de codex doorgaans 30 tot 32, met uitzondering van katern 3 (f. 33-46), waar soms 28 maar meestal 29 of 30 regels op

een pagina staan; het hoogste aantal regels bedraagt in deze septenio 31 (f. 33v). De bladzijde waar *Van Namelos vnde Valentyjn* eindigt (f. 75v), telt 24 regels. Opmerkelijk is dat op f. 80r slechts 27 regels staan. Klaarblijkelijk wilde de kopiist het naar opmaak op zichzelf staande laatste gedeelte van *Van dren konyngen* op één pagina (f. 80v) hebben. Die bladzijde telt 32 regels en bevat, zoals gezegd, aanwijzingen dat de tekst voor een toneelopvoering gebruikt is.

Bij het tweede gedeelte van de codex gaat het feitelijk maar om twee gedichten. In de eerste twee katernen (f. 1-32) staan daarentegen zes gedichten, waarvan [4] en [5] direct op elkaar aansluiten en [6] op de bladzijde begint waar [5] eindigt. Bij de eerste twee gedichten (f. 1r-23v) bedraagt het aantal regels meestal 30 of 31, met een enkele uitschieter naar boven, tot 35 regels, terwijl op twee pagina's 29 regels staan; bij het kortere derde gedicht (f. 24r-27r) loopt het regeltal iets op (32 of 33, eenmaal 35), en bij het vierde, vijfde en zesde gedicht (f. 27v-32v) ligt het aanmerkelijk hoger, 37 of 38, op f. 32r zelfs 39; het zesde gedicht eindigt geheel onderaan op f. 32v. Des te opmerkelijker is dat f. 10v geheel onbeschreven is gelaten en op de pagina waarop het tweede gedicht eindigt (f. 23v), maar vier verzen staan.

In alle gedichten beginnen de verzen met een majuskel. Bij tekst [1], waar twee verzen op één regel staan, gescheiden door een verticaal schrapje, begint ook het tweede vers met een majuskel (afb. 17-19). Deze laatste majuskels zijn soms veel kleiner dan die aan het begin van de regel. Tussen de beginletters en de rest van het tekstcorpus is geen ruimte opengelaten.

Hieronder volgen de afmetingen van de schriftspiegel, zoals gemeten op verschillende pagina's. Opgegeven zijn de breedte x hoogte in millimeters tussen spits haken; voor de breedte is bij de pagina's uit het eerste gedeelte, f. 1-32, de afstand tussen het begin van de versregels op de recto- en verso zijde genomen.²² Met 'rh' (regelhoogte) is de regelafstand bedoeld, die tussen haakjes gevolgd wordt door de hoogte van de kleine letter o:

dl. I	f. 8r	(30 rr.)15<117>12	x	14<166>30	rh 5,3-5,4 (1,8-2,3)
	f. 13r	(30 rr.)23<101>20	x	14<170>26	rh 5,6-5,8 (2,0-2,3)
	f. 25r	(32 rr.)15<104>23	x	13<174>23	rh 5,5-5,6 (2,1-2,2)
	f. 30r	(37 rr.)13<114>18	x	9<178>23	rh 4,6-5,0 (1,8-2,1)
	f. 32r	(39 rr.)11<109>25	x	6<181>23	rh 4,6-4,7 (1,5-1,8)
dl. II	f. 75r	(30 rr.)22<84>38	x	10<167>33	rh 5,4-5,7 (2,1-2,3)
	f. 78r	(30 rr.)21<80>43	x	9<170>32	rh 5,4-5,6 (2,2-2,3)

²² Bij het gedeelte f. 33-80 is de afstand tussen de verticale lijnen genomen. Dit geeft, achteraf gezien, een vertekend beeld waar het gaat om de breedte van de schriftspiegel ten opzichte van die in het gedeelte f. 1-32. De linker- en rechterkantlijn op de recto- en verso zijde zijn nl. niet vanuit hetzelfde punt getrokken.

Schrift

Volgens Brandis zijn de teksten geschreven in een Noord-Duitse *bastarda*, naar het schijnt door verschillende gelijktijdige handen.²³ De term *bastarda* staat in de zin van Kirchner voor een met cursieve elementen vermengd boekschrift, dat het mogelijk maakte, ‘daß mehrere Buchstaben hintereinander ohne Absetzen der Feder mit einem Zug geschrieben werden konnten’. Kenmerkend voor deze mengvorm zijn volgens hem ‘die langen s und f mit Unterlängen und das einstöckige a. Der Kopf des d zeigt eine ovale Schleife; b, h, l haben verschnörkelte Oberlängen’.²⁴ In de Duitse paleografie wordt dit type schrift ook wel aangeduid als *Schleifenbastarda*, te onderscheiden van de *schleifenlose Bastarda*, die in de nomenclatuur van G.I. Lieftinck als *littera hybrida* (voorheen *bastarda*) getypeerd wordt. Lieftincks nomenclatuur werd ontworpen met het oog op codices uit het Nederlandse taalgebied.²⁵ Als wij haar ook toepassen op het schrift van het Harteboek, dan zou dat als *littera cursiva* bestempeld moeten worden. Het vrij eenvoudige stijlniveau zou op een zogenaamde ‘amateur-kopiist’ kunnen wijzen.²⁶ Hij corrigeert currente calamo: zo is op f. 18v regel 28 slordig doorgehaald, waarna op de volgende regel het juiste vers volgt. Een vergelijkbare situatie doet zich binnen het vers voor in 27r24. Overigens blijft het aantal correcties beperkt. De kopiist zet vaart achter het afschrijven.

Dat Brandis van verschillende gelijktijdige handen spreekt, verbaast niet. Allereerst is het schrift van het eerste gedicht meer gedrongen dan dat van het tweede, wat uiteraard te maken heeft met het feit dat op f. 1r-10r veel meer tekst op een regel staat. Ook bij de overgang van gedicht [2] naar [3], die samenvalt met de scheiding tussen katern 2 en 3 (f. 32v / f. 33r), zijn er verschillen. De grootte van het schrift verandert, maar er staan op f. 32v meer regels op de pagina. Op f. 33r begint *Van Namelos vnde Valentyn* [7] in een wat lichtere kleur inkt. De letters zijn door het gehele handschrift op dezelfde wijze uitgevoerd: de ductus van het schrift blijft gelijk. Opmerkelijk zijn in dit verband de onder het woord begonnen lange halen, die als nasaalstreep dienen. Voorbeelden zijn: f. 1v10 *willen*, f. 32v8 *Trosterynne*,

23 Brandis 1972, 175.

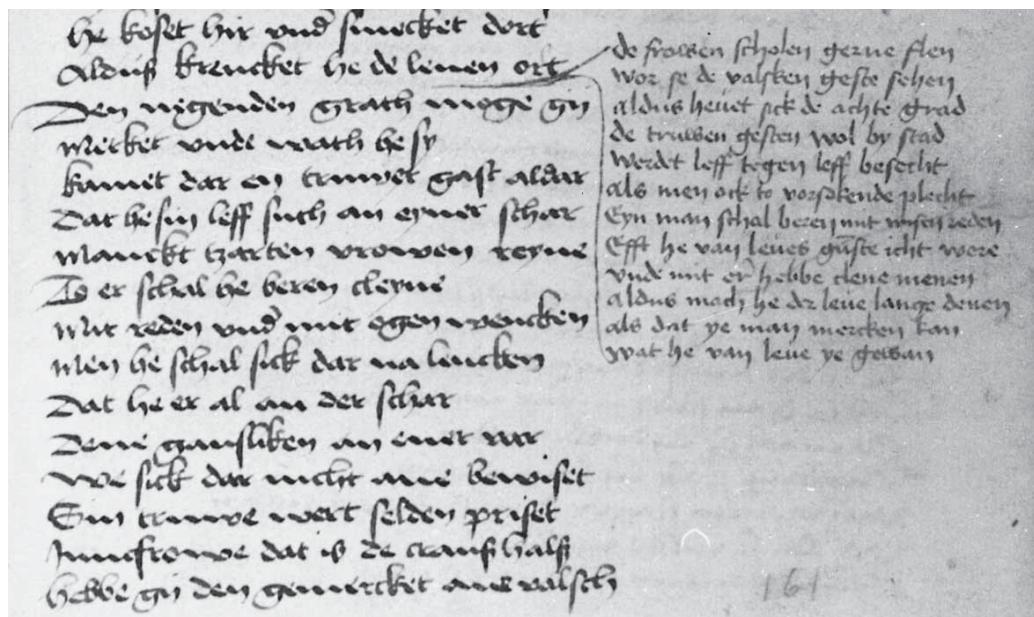
24 Kirchner 1967, 21. Er worden verschillende regionaal bepaalde varianten onderscheiden. In ons geval lijkt het te gaan om wat Kirchner een ‘fränkische Bastarda’ noemt. Deze kenmerkt zich (ten opzichte van de Beiers-Oostenrijkse bastarda) ‘durch die rundlichere Form der Buchstaben. Die lang heruntergezogenen und stark betonten Grundstriche von [langem] s und f verzügeln sich am Ende in einer Spitze’ (afb. 10). Kirchner 1967, 24. Zie over de bastarda Schneider 1999, 65-78.

25 Lieftinck 1954, inz. 29-31. Over Lieftincks nomenclatuur Gumbert 1974, 199-209. Zie ook *CMD-NL* 2, 23-27 en Overgaauw 1994, 103-105. Kirchner (1967, 22) noemt Lieftincks *hybrida Niederländische Bastarda*.

26 Vgl. Schneider 1999, 69.

f. 33r19 *konynghe* en 63v1 *mynne*. Een van de kleine verschillen betreft de majuskel *I* aan het begin van de versregels. Pas vanaf f. 33r komt een tweede type voor met een duidelijke vlag naar links en soms met twee schuine schrapjes door de schacht. Voorbeelden voor beide typen zijn: f. 48r13-15 *In* (afb. 14) f. 48r28-29 *Ick* (afb. 15).

Er is wel groot verschil met het schrift van het aflaatgebed uit 1476 [9], dat op f. 81v toegevoegd werd (afb. 28). Het schrift daarvan is niet alleen veel kleiner (*o*-hoogte 1,3-1,5 mm), belangrijker is dat aan de stokletters en aan de *d* geen lussen of aanzetten daartoe voorkomen. De vorm van de grote letter *A* waarmee de tekst begint, is gelijk aan die van de grote letter *A* in de gedichten [1-8], maar de vorm van de *k*, die zo kenmerkend is voor de hand die deze afschreef, wijkt af van die van de *k* in het aflaatgebed. Deze tweede hand lijkt ook de twaalf ontbrekende verzen in de marge van f. 29r te hebben toegevoegd, al is de inkt vergeleken bij het aflaatgebed lichter van kleur (afb. 6). Blijkbaar beschikte deze corrector nog over de legger.

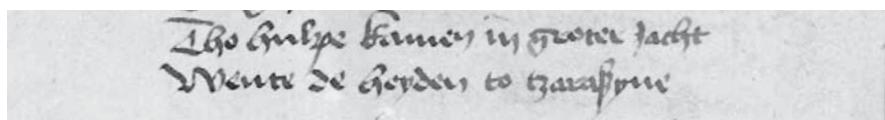

Afb. 6. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 29r22-37 (ware grootte).

Een van de aanwijzingen dat de acht versteksten in het Harteboek door dezelfde kopiist zijn geschreven, is de overeenkomst in vorm en versiering van de langsijdig geplaatste grote letter *I*, waarmee het vierde en achtste gedicht respectievelijk op f. 27v en 76r beginnen. In beide gevallen is deze initialia geschreven in de kleur inkt van de tekst. Dat geldt ook voor de grote letter *D* aan het begin van het zevende gedicht op f. 33r. Hier is de simpele versiering gelijk aan die van de genoemde *I*'s.

Dat de folia 1r-10r compacter zijn geschreven dan de rest van de codex, heeft te maken met de gekozen opmaak van het eerste gedicht. De *m*, *n* en *u*, al dan niet in combinatie met elkaar of met *i*, zijn nog niet zo uitgerekt als bij de volgende zeven gedichten het geval is; de *r* is binnen deze ‘minims’ enkel te onderscheiden door een tweede haaltje (zie bijvoorbeeld f. 3v34 *armoed*, afb. 12). De brede schrijfwijze van de verzen in de overige teksten is in hoge mate bepalend voor het aspect van het schrift, dit in combinatie met de ver onder de regel doorlopende schachten van lange *s* en *f* en de vaak fors uitgevoerde majuskels aan het begin van de versregels.

Tot de opvallende schriftkenmerken van de kopiist van het Hartebok behoort de ronde slot-*s*, die een licht gebogen rug heeft en rechts daarvan twee haaltjes in de vorm van een 3. De stok kan ook recht zijn en onder de regel doorlopen, net als bij de lange *s*; deze variant vertoont vanuit de top van de schacht soms nog een derde lus (zie f. 29r36 *is* en *cranshals*, afb. 23).²⁷ Deze slot-*s* met verlengde stok en drie lussen komt een enkele maal midden in een woord voor: f. 45v30 *tzarasyne* (afb. 7) en f. 79r28 *husman*.

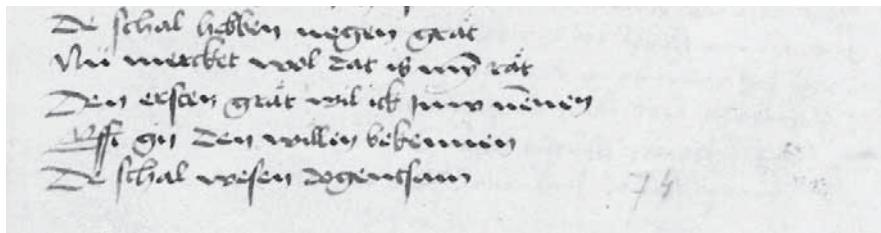
Afb. 7. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 45v29-30 (ware grootte).

In *Van der bort cristi* (f. 1r-10r) schrijft de kopiist meestal een ronde *d* waarvan de luchtlijn is meegeschreven. Voorbeelden zijn te vinden op f. 2v (afb. 17). Deze cursieve minuskel *d* treffen we vanaf f. 11r (afb. 20) nog maar sporadisch aan; zie bijvoorbeeld f. 45v15 (afb. 25), waarin twee verschillende minuskels *d* voorkomen. Verder schrijft hij doorgaans een ‘rechte *r*’, dit in tegenstelling tot hand 2, van wie het aflaatgebed op f. 81v (afb. 28) en waarschijnlijk ook de op f. 29r toegevoegde 12 verzen zijn (afb. 6).

Aan het begin van de versregel komt slechts eenmaal de majuskel *F* voor: f. 30r5 *Frowe*. In de overige gevallen gebruikt de kopiist altijd *ff*. Een dubbele *f* kan ook midden in het woord voorkomen, zoals in f. 24v12 *hefft*.

De kopiist zet frequent een tekentje boven de klinkers *a e o u*; het heeft de vorm van een liggend streepje met daarboven een punt. Voorbeelden zijn *gr#t* (28r33) (afb. 8), *der* (50v23), *mót* (14r16), *súth* (15r21).

²⁷ Het bovenste ‘derde’ lusje aan de slot-*s* in *hals* wordt veroorzaakt door de verbindingslijn van de *l* naar de *s*, wat goed te zien is in f. 17r1 en 5 *Als*. De slot-*s* met al dan niet verlengde stok is een van oorsprong cursieve *s* met meegeschreven luchtlijn, ook wel bekend als ‘krakeling-*s*’. Zie Schneider 1999, 75.

Afb. 8. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 28r33-37 (ware grootte).

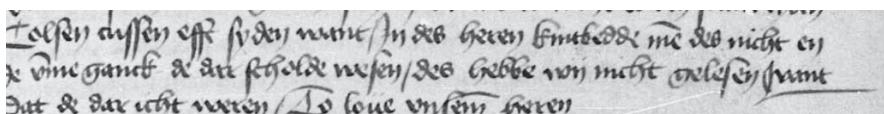
Op de minuskel *u* staan meestal twee schrapjes, om hem te onderscheiden van de *n*. Dit is ook het geval als de *u* het equivalent is van een moderne *v*. Als de kopiist tevens het eerder beschreven tekentje nodig acht, komt dat verder naar rechts te staan dan het geval is bij een letter zonder schrapjes: in die gevallen staat het bijna of helemaal boven de volgende letter. Op de *i* is een enkel schrapje gezet, wat verwarring bij combinaties met *m* en *n* voorkomt.

Ten slotte maakt de kopiist relatief weinig gebruik van afkortingen.

De tekstcollectie is in fasen aangelegd. Degene die over de leggers beschikte, zou de correctie op f. 29r aangebracht en eveneens het aflaatgebed op f. 81v toegevoegd kunnen hebben. Het *etcetera* achter de laatste regel op f. 80v is van een derde hand, mogelijk dezelfde die onderaan het oorspronkelijke achterdekblad *Symeon was* schreef. Of dit ook de hand van *Herz brich* op f. *1 is, valt niet na te gaan.

Tekstgeleiding

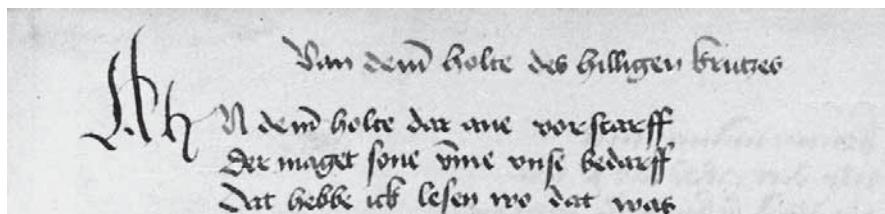
In *Van der bort cristi* [1] staan op elke regel twee rijmende verzen met een streepje ertussen en is bij drie rijmende verzen het derde meestal op een volgende regel gezet. Waar het tweede vers te lang was voor de regel, is het laatste woord of zijn de laatste woorden op het eind van de volgende, dan wel van de voorafgaande regel geplaatst, naar gelang hier ruimte voor was, met een haak als afscheidingsteken (afb. 9).

Afb. 9. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 4r4-5 (ware grootte)

Het handschrift is niet gerubriceerd. Wel is aan het begin van de eerste drie gedichten ruimte uitgespaard voor een grote openingsletter. Bij *Van der bort cristi* [1] en *Van deme holte des hilligen krutzes* [2] springen daarvoor de eerste drie regels van de tekst in, bij *Van eyneme eddelen krutgarden* [3] de eerste twee regels (f. 24r, afb. 16). In gedicht [1] is ook middenin de tekst

op twee plaatsen ruimte opengelaten voor een initiaal, te weten bij het begin van f. 3v11, waar een twee regels hoge *D* gepland is (afb. 18), en bij f. 4v30, voor een twee regels hoge *M*. Representanten zijn niet zichtbaar. Aan het begin van de eerste versregel van gedicht [2] op f. 11r (afb. 10) staat thans een majuskel *N*, voorafgegaan door twee wat forser uitgevoerde letters in iets donkerder inkt. Hoewel het eerste woord moet luiden ‘VAN’, zijn de twee toegevoegde majuskels dusdanig verknoeid, dat wij er geen VA in kunnen lezen. Bij *Dith is de kranshals* [4] is de initiaal *I* in de kleur inkt van de tekst langsijdig gezet, die met wat krullen en haaltjes versierd is. Boven alle vier versteeksten zette de kopiist met zwarte inkt een opschrift.

Afb. 10. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 11r1-4 (ware grootte).

Gedicht [4] gaat op f. 29v onmerkbaar over in gedicht [5]. Na het *Amen* waarmee gedicht [5] midden op f. 31v afsluit, begint [6] met het opschrift *Vnser leuen frowen rozenkrantz*, wederom in de hand van de kopiist, waarna het eerste vers begint met een iets groter uitgevoerde majuskel *A* (afb. 1).

Van Namelos vnde Valentyn [7] begint net als het vierde gedicht met een versierde grote letter in de inkt van de tekst, ditmaal een *D*, waarvoor de eerste versregel iets inspringt; de initiaal stekt nog boven het opschrift uit, en tussen het opschrift en het eerste vers is een interlinie gelaten. Het begin van *Van dren konyngen* [8] is gelijksoortig aan dat van [4]: het gedicht heeft een opschrift en begint met een langsijdig geplaatste, met krullen en haaltjes versierde grote letter *I*.²⁸

In een aantal gevallen is de majuskel aan het begin van een nieuwe versregel zo fors uitgevoerd, dat men geneigd is hier een ‘initiaal’ te lezen, bijvoorbeeld bij vs. 546 van het gedicht *Van deme holte des hilligen krutzes* [2]: ‘Nu horet ...’ (f. 19v28), en op f. 28v, bij de opsomming van de ‘graden’ 2, 3, 4 en 5 in het gedicht *Dith is de kranshals* [4]: de verzen 83, 92, 102 en 111 beginnen op deze pagina met een wat zwieriger majuskel *D*. Daarentegen is de overgang naar gedicht [5] op f. 29v zelfs niet door een wat grotere majuskel aangegeven. Met een grotere *A* begint wel gedicht [6], tenminste in vergelijking met de *A* op f. 32v34.

28 Er is overigens een opmerkelijke overeenkomst met de versierde *I* die volgt op het *IN NOMINE DOMINI AMEN* op de bovenste regel van de oorkonde die als achterdekblad fungeerde.

Grottere letters in zwarte inkt markeren in *Van dren konyngen* [8], in het gedeelte f. 76r-80r, de plaats waar achtereenvolgens de tweede en derde levende koning en de eerste, tweede en derde dode koning het woord nemen; in twee gevallen (vs. 188, 227) is de volgende letter ook een majuskel.²⁹ Op f. 80v (afb. 4) worden de drie levende en dode koningen beurtelings ten tonele gevoerd: ieder van hen heeft een strofe van vier verzen, alleen de monoloog van de tweede koning bestaat uit zes verzen; boven elke strofe staat welke koning spreekt, te beginnen met de eerste levende. Achter de laatste regel op f. 80v is door hand 3 *etcetera* geschreven. Zowel de opschriften als de strofen beginnen met een grotere letter in de kleur inkt van de tekst.

Band

Het handschrift heeft zijn oorspronkelijke roodlederen blindstempelband over houten platten, waarin het boekblok op vijf leren bindingen is genaaid, drie dubbele en twee enkele. De versiering van het voor- en achterplat is gelijk. Zij bestaat uit banen, die een middenveld vormen dat in vier gelijke rechthoeken verdeeld is. Deze rechthoeken zijn weer door twee diagonaal lopende banen – Brandis spreekt van ‘Rautenlinien’ – in vier driehoeken verdeeld.³⁰ In die banen en in twee van de vier driehoekjes zijn kleine rozetten gestempeld, evenals in de twee banen die het middenveld opdelen en in de middelste van de drie doorlopende banen die thans het middenveld aan de buitenzijden omgeven.³¹ Bij de restauratie is aan de frontzijde een nieuwe klampsuiting met koperen sluithaak aangebracht. Tegen de binnenzijde van het voor- en achterplat waren perkamenten bladen gelijmd, waarbij het achterdekblad bestond uit een gedeelte van een Latijnse oorkonde uit 1467. Stukken van diezelfde oorkonde waren gebruikt als rugversterking. De betreffende vier stroken en het achterdekblad zijn bij de restauratie uit de band verwijderd. Het onbeschreven voordekblad is opnieuw gebruikt en tegen het achterplat werd een nieuw stuk perkament gelijmd.³² Verder werd voor- en achterin de band een extra papieren schutblad ingevoegd.

Met betrekking tot f. 81 kan men zich natuurlijk afvragen of dit blad al be-

29 Op f. 80r staan maar 27 regels, terwijl het aantal regels op f. 76r-79v 30 of 31 bedraagt. F. 80v telt er 32.

30 Brandis 1972, 175.

31 De horizontale lijnen liepen oorspronkelijk vanaf de rand door tot aan de rug. Deze is bij de restauratie vernieuwd.

32 In tegenstelling tot wat de ‘Arbeitsanweisung’ in het restauratierapport meldt, werd het achterdekblad niet als ‘fliegendes Blatt an den Schluss der Lagen gesondert [geheftet]’. Het wordt ook niet in of bij het handschrift bewaard.

schreven was voordat het als schutblad met het laatste katern werd meegenaid. Hoewel de binnenmarge nogal krap bemeten is en het misschien meer voor de hand gelegen had het aflaatgebed op de rectozijde te noteren, kan hierover niets met zekerheid gezegd worden. Het is ook mogelijk dat de schrijver van het aflaatgebed, die zeer waarschijnlijk de corrector van f. 29r is, de tekst niet naast het laatste gedicht, *Van dren konygen*, wilde noteren.

Het is niet duidelijk of de oorkonde waarin Mainz genoemd wordt, die als achterdekblad fungeerde, enig uitsluitsel zou kunnen bieden over de plaats waar het handschrift werd ingebonden. De heer Rens Top van de afdeling Bijzondere Collecties/Boekbanden van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag deelde ons nog mede, dat de combinatie rood leer en dubbele bindingen ook wordt aangetroffen op een band in de collectie van de KB die uit circa 1476 dateert en afkomstig is uit de Zuidelijke Nederlanden, wellicht uit Leuven. Het matig zichtbare rozetje dat als stempel gebruikt werd, was in het wrijfselarchief niet terug te vinden.³³

Datering

Twee van de drie watermerken, namelijk de ossenkoppen, komen overeen of nagenoeg overeen met een watermerk uit het repertorium van Piccard.³⁴ De ossenkop met bloem in de katernen 1 en 2 (f. 1-32) is vrijwel gelijk aan nr. XIII 676, de ossenkop met kroon in katern 6 (f. 75-80) is identiek aan nr. XV 362. Deze watermerken zijn respectievelijk geattesteerd in enkele Zuid-Duitse documenten uit 1476 en 1479-1481. Het watermerk hand in katern 3-5 (f. 33-74) is noch in het repertorium van Piccard, noch in dat van Briquet terug te vinden.³⁵ Het betreft een vlakke hand, gestoken in een manchet, waar de vingerkootjes afzonderlijk zijn weergegeven; aan de middelvinger lijkt een bloempje te zijn bevestigd. De afstand tussen de twee kettinglijnen bedraagt 36 mm.³⁶

Dat het handschrift eind jaren zeventig van de vijftiende eeuw tot stand is gekomen, is in overeenstemming met het tijdstip waarop het aflaatgebed, dat op f. 81 verso staat, werd uitgevaardigd. Dat gebeurde in 1476. De genoemde koning *Cristiernum* van Denemarken (Christiaan I, de eerste Deense koning van die naam uit het huis Oldenburg) regeerde van 1448 tot 1481. Het pontificaat van paus Sixtus IV, uit wiens naam het gebed ge-

³³ Brief van 27 november 2000. Een beschrijving van genoemde band geeft Storm van Leeuwen 1983, 21, nr. 10.

³⁴ Piccard 1966.

³⁵ Piccard 1997; Briquet 1968.

³⁶ De afstand van de lijn tot de pink is 7 mm, die van de lijn tot de duim 8 mm. Brandis (1972) verwijst naar de groep Briquet 11399-408.

schreven werd, duurde van 1471 tot 1484. Brandis dateert het handschrift ‘wenige Jahre nach 1476’.

De datering ‘1404’, die voor het eerst bij Kinderling te vinden is, berust op een vergissing. Zij hangt samen met het feit dat Staphorst in de *Hamburgische Kirchen-Geschichte* (1731) het Harte-Bock publiceert als een van de bijlagen bij gegevens over het jaar 1404, waar hij over stukken komt te spreken die betrekking hebben op de door de Flanderfahrer Gesellschaft opgerichte Brüderschaft des H. Leichnams.³⁷ Volgens Seelmann is het handschrift ‘schwerlich viel vor 1500 [geschrieben]’.³⁸

Gebruikssporen

In het deel van *Van dren konyngen* [8] dat op f. 76r-80r werd afgeschreven, is in lichte en donkerder inkt een nummering in Arabische cijfers aangebracht en zijn, eveneens in margine, met donkerder inkt op drie plaatsen drie punten gezet, die een driehoek vormen (.:):

lichte inkt	donkerder inkt	
f. 76r2 (vs. 1)	a2	
f. 76v1 (vs. 31)	a3	
f. 76v8 (vs. 38)	∴	Do sach de ene here ...
f. 76v15 (vs. 45)	a4	
f. 76v21 (vs. 51)	∴	DE ander koningh ...
f. 76v29 (vs. 59)	5	
f. 77r15 (vs. 76)	6	
f. 77r28 (vs. 89)	6	
f. 77v4 (vs. 95)	∴	De drudde koningh ...
f. 77v12 (vs. 103)	7?	
f. 77v16 (vs. 109)	7	
f. 78r11 (vs. 133)	8	
f. 78v10 (vs. 162)	9	
f. 78v14 (vs. 166)	1?	
f. 79r10 (vs. 192)	10	
f. 79r14 (vs. 196)	2?	
f. 79v14 (vs. 226)	3	
f. 80r13 (vs. 256)	4	

³⁷ Kinderling 1800, 299: ‘Er [Staphorst] beschreibt die Handschrift nicht genauer, scheint sie aber S. 6 in das Jahr 1404 zu setzen’. Vgl. Baert 1995, 39 noot 26, waar vermeld wordt dat de datering ‘1404’ op filologische basis is gebeurd, met een verwijzing naar Kinderling. Het jaartal ‘1404’ is ook te vinden bij Goedeke (1884, 458) en Scheller (1826).

³⁸ Seelmann 1884, XI.

Het is niet duidelijk wat deze nummeringen voor de tekstgeleiding zouden kunnen betekenen.³⁹ Bij de tekst op f. 80v (afb. 4) zijn bij de drie levende koningen in margine ook tekens aangebracht.⁴⁰ Wij vermoeden dat hier sprake is van aanwijzingen voor een toneelopvoering.

Uit de periode dat het handschrift nog niet was ingebonden dateert vermoedelijk een Latijns zinnetje (?) in de buitenmarge van f. 59r15 en in de binnenmarge van f. 59r16 (tegen de vouw), met invoeg- en omkeertekens: een horizontale streep met drie schuine schrapjes ///
 en een vierkantje met daarin een kruis田: ///
 schriptum est / i... 田 it... . Op de pennoproef op het dekblad voorin de band is al gewezen.

Met zwartere inkt zijn bij f. 47r20 (tekst [7], vs. 836) vier punten in ruitvorm geplaatst, gevolgd door een *H*. Bij f. 57r1-2 (tekst [7], vs. 1429-30) rechts, bij f. 65r1 (tekst [7], vs. 1935) rechts en bij f. 69v8 (tekst [7], vs. 2224) links staat een doorgehaalde verticale streep. Bij f. 71r1 staan drie gekruiste streepjes. Op f. 72r24 (tekst [7], vs. 2395), boven *heren* in margine uitlopend, staan in grijze inkt de doorgehaalde getallen 200 en 300000.

Van veel recentere datum zijn notities met potlood bij drie van de acht gedichten:

[1]	f. 3v links van geplande initiaal	W.44
	f. 4v bij geplande initiaal	W.96
	f. 8r links van regel 13	183
	idem, links van r. 19	187
	f. 8v rechts van r. 12	W.190
	idem, rechts van r. 27	W.196
[4]	f. 27v r. 2-3	41 [= <i>tekst 4 vs. 1?</i>]
	idem, laatste regel	37
	f. 28r laatste regel	74
	f. 28v laatste regel	112
	f. 29r laatste regel	161
	f. 29v r. 34	195
[5]	f. 29v r. 35	1
	f. 30r laatste regel	41
	f. 30v laatste regel	79
	f. 31r laatste regel	117
	f. 31v r. 7	124

39 Mogelijk verwijzen de cijfers in de marge naar illustraties die elders te vinden zijn.

40 Het betreft de regels 1/2, 11 en 23. Twee tekens bij r. 16 zijn doorgehaald, op een teken bij r. 30 zit een vlek.

Wat bij [1] de W en de nummering inhouden, is niet duidelijk.⁴¹ Verder zijn met potlood in de marge streepjes gezet bij f. 3v1 (tekst [1], vs. 297), f. 8v12 (tekst [1], vs. 941). Voor f. 48v26 (tekst [7], vs. 933) is met potlood een vraagteken gezet en rechts het woord *tynnen* geschreven (in de tekst is het betreffende woord met potlood onderlijnd). Voor f. 56v12 (tekst [7], vs. 1377) is in de rechtermarge aan de bladrand in potlood een onleesbaar gemaakt woord geschreven: *q.de?* In f. 65v3 staat onder *pinappele* een horizontale potloodstreep; achter de regel staat ook een horizontale potloodstreep.

LOKALISERING: HET HARTEBOK EN DE HANZE

Dat het Hartebok in relatie staat met de Hanze en de Flanderfahrer is evident door de bezittersnotitie en de overdrachtsnotitie op het achterste schutblad. Op f. 81r staat *Johan Coep hort dit bok to wool dat fyndt gdegeuet em wedder he schal bergelt hebben edder nicht* (afb. 5) en op f. 81v staat onder het aflaatgebed *Der Stadt Bibliothek von der Flanderfahrer Gesellschaft Hamburg d 27 sten December 1854* (afb. 28).

De Flanderfahrer waren Hanzekooplieden die sinds de dertiende eeuw, maar vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, vanuit Noord-Duitsland met Vlaanderen handel dreven. Als bestuurders van het handelskantoor van de Hanze in Brugge, ‘de Grote Koopman’ genaamd, werden elk jaar met Pinksteren zes ‘oudermannen’ (‘Ältermänner’ of ‘Aldermänner’) gekozen, die met het stadsbestuur van Brugge de bepalingen betreffende de Hanze regelden. Zij controleerden ook of de Hanzekooplieden zich aan de bestaande regels hielden, waakten over de privileges, beheerden de financiën, de ‘schot’, een belasting die in heel Vlaanderen geheven werd. Een van deze oudermannen is Johan Coep geweest, die zijn bezittersnotitie op f. 81r van het Hartebok heeft achtergelaten. Hij was ouerman van 1533 tot 1542, een periode overigens waarin de handelsactiviteiten van de Hanze in Vlaanderen sterk terugliepen.⁴²

Het handschrift moet in het bezit van de Flanderfahrer Gesellschaft gebleven zijn tot het, door bemiddeling van J.M. Lappenberg en C. Petersen, door de voorzitter W.H. Gossler in 1854 overgedragen werd aan de Stadtbibliothek van Hamburg.⁴³ Of de Hanzekoopman Johan Coep zelf uit Hamburg kwam, is niet meer na te gaan, omdat het *Einnahme- und Aus-*

⁴¹ Er kan sprake zijn van collatie van andere, ons niet bekende, handschriften. W.44, W.96 en W.190 markeren duidelijke tekstovergangen; bij W.196 is dat in mindere mate het geval, bij 183 en 187 in het geheel niet.

⁴² Vgl. Seelmann 1884, X: ‘nach Ermittlungen C. Walther aus einem früher in der StB befindlichen Einnahme- und Ausgabenbuch der Flanderfahrer: Hans. II 199, 2 (heute verschollen)’.

⁴³ Vgl. Brandis 1972, 175.

gabenbuch der Flanderfahrer, waarin zijn naam en functie vermeld zouden staan, verdwenen is.⁴⁴

Het is ook niet bekend waar de codex is ontstaan. Terugredenerend in de tijd zouden we kunnen veronderstellen dat het handschrift een halve eeuw voor Johan Coep er zijn bezittersnotitie in schreef, in kringen van Duitse Hanzekooplieden tot stand is gekomen. Of dat in Vlaanderen gebeurde of in Noord-Duitsland, misschien in Hamburg, kan niet gezegd worden. In de oorkonde die het oorspronkelijke achterdekblad vormde, wordt de stad Mainz genoemd, maar het is niet duidelijk of hieraan conclusies moeten worden verbonden.

De taal van de verschillende teksten is Middelnederduits, maar of spelling en taal typerend voor Hamburg zijn, moet nog onderzocht worden. Voor Seelmann lijdt het geen twijfel dat de kopiist van het Hartebok uit het noorden van Duitsland afkomstig was. Dat maakt hij op uit de slotverzen van *Van Namelos vnde Valentyn* [7]: hetwoordje *wol* ('wie', relativum met ingesloten antecedent) in de zin *Hir gheyt vth Valentines boch / Wol by gade is de heft genoch wijst* volgens Seelmann op een kopiist uit het gebied (rond) Bremen, Hamburg, Lübeck.⁴⁵ Dieperink vermeldt nog dat van de genoemde Noord-Duitse steden Hamburg verreweg de meeste betrekkingen met Vlaanderen had.⁴⁶ Overigens kent de bezittersnotitie van Johan Coep ook het woordje *wol* als relativum. De kopiist van *Van Namelos vnde Valentyn* en de schrijver van de bezittersnotitie zouden dus uit Bremen, Hamburg of Lübeck kunnen stammen.

De invloed van Vlaanderen op Noord-Duitsland was zeer groot. In 1376 waren er bijvoorbeeld in Hamburg 84 kooplieden die met Vlaanderen handel dreven (tegenover 35 die met Engeland handel dreven). Hamburgse rekeningen werden volgens het model van Brugse stadsrekeningen opgemaakt en ook voor het Hamburgse scheepsrecht heeft het Brugse model gestaan.⁴⁷ Ook de culturele invloed van Brugge op Hamburg en andere Noord-Duitse steden moet groot geweest zijn; Brugge speelde een cruciale rol bij de verspreiding van Franse en Middelnederlandse literatuur in het Hanzegebied.⁴⁸

Vooral in de oudere vakliteratuur wordt aangenomen dat de stapelplaats Brugge de plaats van ontstaan van het Hartebok zou kunnen zijn. Seelmann en Dieperink hebben zich in die zin uitgelaten, en hun mening duikt in de overige secundaire literatuur regelmatig op.⁴⁹ Zij komen tot hun ver-

44 Seelmann 1884, X.

45 Ibid., XV.

46 Dieperink 1933, 157.

47 Stammler 1920, 50-51.

48 Zie voor de Middelnederlandse literatuur en de Vlaamse invloed: Stammler 1920 (1), 35-69; Menke 1990, 99; Paravicini 1992, 132; Koopmans, nog te verschijnen.

49 Seelmann 1884, XV; Dieperink 1933, 156-157.

onderstelling in verband met hun studies over Valentin en Namelos, die niet alleen gebaseerd zijn op de overlevering van het verhaal in het Harteboek, maar ook op die in het Stockholmse verzamelhandschrift Cod. Holm. Vu 73 en verdere overleveringen, waaronder de Middelnederlandse fragmenten.⁵⁰ De Stockholmse codex bevat ook nog Nederduitse versies van twee Middelnederlandse gedichten, *De deif van brugghe* en *Flos vnde Blankeflos*, een aanwijzing te meer voor de internationale, al dan niet Brugse, achtergrond van die codex.

Het verhaal over Valentin en Namelos in de Nederduitse overlevering, in het Harteboek *Van Namelos vnde Valentyn*, is inderdaad van Middelnederlandse oorsprong.⁵¹ Voor *Van deme holte des hilligen krutzes* in het Harteboek hebben in ieder geval een of meer Middelnederlandse leggers model gestaan.⁵² Voor onze versie van het verhaal over de drie levende en de drie dode koningen wordt gedacht aan een ontstaansgebied bij de grens van de Zuidelijke Nederlanden en Duitsland.⁵³ De overige teksten in het Harteboek zijn van Nederduitse of Middenduitse oorsprong; eerdere onderzoekers noemen explicet het Rijnland en Westfalen. De Nederduitse taal in combinatie met de gemengd Duits-Nederlandse herkomst van de teksten is een belangrijke aanwijzing dat het Harteboek binnen het Nederduits-Nederlandse (taal)gebied is samengesteld door iemand uit Noord-Duitsland. In de vijftiende eeuw vormden de Nederlanden, het Rijnland en Noord-Duitsland één groot cultuurgebied waarin literaire werken zonder grote aanpassingen van de taal uitgewisseld konden worden. Het is heel goed mogelijk dat teksten die uit het Duitse taalgebied stammen, via de handelsroute over land, die aanzienlijk ouder is dan de handelsroute over zee, in Vlaanderen beland zijn en vice versa; het Rijnland en Westfalen maakten deel uit van deze route.

Een interessant detail staat misschien in een van de van oorsprong Nederduitse teksten in het Harteboek waaruit grote devotionele aandacht voor Maria blijkt, een aandacht die overigens zowel op Noord-Duitsland als op Vlaanderen kan wijzen.⁵⁴ In *Van der bort cristi* [1], onder welk opschrift ‘de geboorte van Christus’ en ‘Maria Hemelvaart’ schuilgaan, komt een opvallend detail voor: als het Christuskind geboren is en er een tekort aan luiers is, trekt Jozef zijn kousen (*Hosen*) uit en wikkelt het kind daar-

50 Vgl. ook Beckers 1977, 28 en 30v.

51 Langbroek & Roeleveld 1998a, 1998b, 1999. De vele Franse en Engelse versies van *Valentin et Orson* wijken sterk af.

52 Hermodsson 1959; Goossens 1997. Bij bestudering van de Nederduitse tekst springen vertaalfouten direct in het oog.

53 Volgens schriftelijke mededeling van Prof. H. Tervooren (Duisburg).

54 Stammel 1919, o.a. 15; Oosterman 1995, 110e.v.

in. Dit detail is in de schilderkunst als een Rijnlands motief bekend.⁵⁵ De verteller van *Van der bort cristi* zegt verder dat deze kousen en het hemd dat Maria bij de geboorte droeg, in Aken worden bewaard. Dit lijkt informatie voor de pelgrims die naast Keulen en Maastricht ook Aken aanden den; ook in het Geraardsbergse handschrift wordt deze bijzonderheid over Aken gegeven.⁵⁶ De vermelding dat de kousen van Jozef en het hemd van Maria in Aken bewaard worden, wijst niet direct op het Rijnland als plaats van ontstaan, omdat dat daar bekend is en de vermelding dus overbodig is, maar zegt misschien wel iets over de route die het verhaal heeft afgelegd.

Met de gegevens die ons ter beschikking staan, is het niet mogelijk om nader aan te geven waar het Harteboek vervaardigd is.

BESLUIT

Overziet men de verzameling van acht versteksten in het Harteboek, dan blijkt dat één kopiist de teksten met tussenpozen heeft overgeschreven. De taal van de acht gedichten, die nogal verschillend van lengte en inhoud zijn, is het Middelnederduits. De negende Middelnederduitse tekst, op het oorspronkelijke schutblad achter, is een aflaatgebed in proza. Het is geschreven in een andere, waarschijnlijk gelijktijdige hand. De codex is eenvoudig van opzet. Er is gekozen voor papier als tekstdrager, iedere vorm van rubricatie of decoratie ontbreekt (op de twee onbeholpen tekeningen op het oorspronkelijk voorste schutblad na). Van de acht versteksten weten wij dat zij in de late Middeleeuwen in de Nederlanden en in met name Noord- en Midden-Duitsland bekend waren. Uit de tekstkeuze blijkt vooral belangstelling voor een juiste levenswijze. Uit een aantal teksten spreekt devotionele aandacht voor Maria en het lijden van Christus. Bij deze vrome levenshouding sluit het aflaatgebed goed aan. Uit het taalgebruik zou men op grond van voorlopige conclusies kunnen opmaken dat de kopiist uit het noorden van Duitsland kwam en wel uit de omgeving van Hamburg. De vraag of de codex in Brugge (zoals men in de oudere secundaire literatuur aanneemt) of in Duitsland geschreven (en ingebonden) werd, kan nog niet beantwoord worden. Wel is bekend dat een van de bezitters van het Harteboek Johan Coep was, die van 1533-1542 ‘ouderman’ van de Hanze in Brugge was. In tegenstelling tot de lokalisering levert de datering geen pro-

55 Vgl. het Quadriptychon uit het Maas-Rijngebied van rond 1390-1400 in Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen, zie Nieuwdorp 1979, 32; zie ook LCI 2, kol. 110v.; LCI 7, kol. 217.

56 Vgl. Geraardsbergse hs. (ed. Govers e.a. 1994), f. 133v-13-15: ‘Daer toechtmen onser vrouwen himde . item josephs cousen daer ons heere in ghewonden was ende in de crebbe daer mede geleit’. Vgl. ook Koldeweij 1993, 84 en het op pagina 85 afgedrukte toningsformulier voor de heiligdomsvaart van Maastricht, Aken en Korneliusmünster uit 1468, waarop in het midden de ‘Hosen’ en het hemd afgebeeld staan.

blemen op. De watermerken in de papieren bladen zijn bekend uit de jaren 1476-1481. In het aflaatgebed treft men het jaartal 1476 aan. Het gebed is bestemd voor koning Christiaan I van Denemarken, die stierf in 1481. Het pontificaat van paus Sixtus IV, uit wiens naam het gebed werd geschreven, duurde tot 1484. In 1854 werd de codex door de voorzitter van de Flanderfahrer Gesellschaft overgedragen aan de toenmalige Stadtbibliothek van Hamburg.

OVERZICHT VAN DE INHOUD

In dit inhoudsregister zijn de opschriften en titels *cursief* weergegeven. Bij de vijfde tekst, waar een opschrift ontbreekt, hebben wij tussen rechte haken de titel waaronder de desbetreffende tekst bekend staat, toegevoegd. Per tekst worden opschrift, incipit, plaats in het handschrift en de belangrijkste edities gegeven.

Dit overzicht van de inhoud biedt extra informatie over die teksten in het Harteboek die ook in andere handschriften en/of drukken voorkomen, omdat een deel van deze gegevens in Nederlandse bibliotheken moeilijk te achterhalen is.

[1] *Van der bort cristi* f. 1r-10

Inc.: []Od vader Sone vnde hillige gheist

Ed.: Staphorst 1731, 175-202; Wackernagel 1867, 395-405; Oesterley 1871, 9v.

Parallelhandschriften en varianten:

- Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1084 Helmst., [15^e e.], f. 70v-88r; ed.: Hoffmann von Fallersleben 1870, 369-375; Langbroek & Roeleveld 2001
- Volgens Eggers in VL 1, V (1955), kol. 653 en Kern in VL 2, V (1985), kol. 1274-1275, ook het Königsberger handschrift nr. 905, [14^e e.], f. 33a-42b; dit hs. is door ons nog niet getraceerd

[2] *Van deme holte des hilligen krutzes* f. 11r-23v

Inc.: AN N deme holte dar ane vorstarff

Ed.: Staphorst 1713, 202-222; Schröder 1869; Oesterley 1871, 10e.v.; Holm, 1964

Parallelhandschriften en varianten (naar Hermodsson 1959, Deschamps 1970, Jungman & Voorbij 1999):

- Hamburg, Staats und Universitätsbibliothek, Conv. 4, [15^e e.], f. 182r-199r, Middelnederduits; ed.: Schröder 1876, 88-109

- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623, [ca. 1410], f. 15va-19vb, Middelnederlands; ed.: Tideman 1844, 61-72; Sonnemans 1995, dl. 2 , 17-18 (proloog); Brinkman & Schenkel 1999, band 1, 177-196
 - Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 1329, [1425-1450], f. 34ra-37vb (fragment: 567 vss.); ed.: Vermeulen 1843
 - Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 5.580, [1350-1375]
 - Groningen, Universiteitsbibliotheek, 405, [1325-1350], f. 210va-214va; ed.: Hermodsson 1959, 121-154
 - Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Luneb. 24a, [14^e e.]
 - Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, zonder sign., [1400-1450]
 - 's-Hertogenbosch, Archivum Capuccinorum Hollandiae, 4, [15^e e.]
 - Oudenaarde, Stadsbibliotheek, 5576, [1275-1325]
- Zie voor incunabelen, drukken en overige vermeldingen Jungman & Voorbij 1999.

[3] *Van eyneme eddele[n] krutgarden* f. 24r-27r

Inc.: []U horet gij heren alle

Ed.: Staphorst 1731, 223-225; Oesterley 1871, 52e.v. (vs. 1-97)

Parallelhandschriften en varianten (naar Schmidtke 1970):

- Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theolog. et phil. 19, [na 1450], f. 28v-30r, Westzwabisch
- Neurenberg, Stadtbibliothek, Cent. VI. 43^e, [1454/55], f. 215v-219v, Beiers
- Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Ms. Germ. Octav. 449, [15^e e.], f. 164r-169v
- Mainz, Stadtbibliothek, Cod. I 322, [1454?], f. 216r-219r, Rijnfrankisch
- Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4348, [1496-1503], f. 337v-339v, Beiers-Oostenrijks
- Praag, Universiteitsbibliotheek, Cod. XVI.G.31, [ca. 1500], f. 159v-162v, Noordbeiers-Boheems
- Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Theol. 242f, [na 1450], f. 205r-208v, Westfaals; ed.: Borchling 1913
- verblijfplaats onbekend: privébezit V. Hasak, Weißkirchlitz, zonder sign., [1497], f. 15v-19v, Noordboheems
- verblijfplaats onbekend: Lübeck, Stadtbibliothek, Ms. theolog. germ. 34, [1487], tussen f. 187r-194v, Nederduits

- [4] *Dith is de kranshals* f. 27v-29v
 Inc.: Ick lach an eneme slape hure
 Ed.: Staphorst 1731, 225-228; Ettmüller 1852, 56-63 (naar Harteboek, W en G); Oesterley 1871, 67e.v.

Parallelhandschriften en varianten (naar Brandis 1968 en Krobisch 1997):

- Stockholm, Kungliga Biblioteket, Jütische Sammlung, Cod. Holm. Vu 82, [15^e-16^e e.], Middelnederduits
- (W) Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1203 Helmst., [1440-1457], Middelnederduits; ed.: Bruns 1798; Ettmüller 1852, 56-63 (naar Harteboek, W en G); Oesterley 1871, 67e.v., Krobisch 1997, 207-214
- (G) Gotha, Landesbibliothek, Cod. chart. A. 985, [1439], f. 8ra-9vb (11 vs.); ed.: Ettmüller 1852, 56-63 (naar Harteboek, W en G); Oesterley, 1871, 67v.
- Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2940, [1481], f. 12v (*Lob der Frauen*) en f. 50r-50v (*Des Kranichhalses neun Grade*, 58 vs.)
- Danzig, Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk, 2418 B, [1462], f. 1r-2v (118 vs.).

- [5] *[Frowenloff]* f. 29v-31v
 Inc.: Virgilius secht in sinen dichten
 Ed.: Staphorst 1731, 228-229; Ettmüller 1852, 56-63 (naar Harteboek, W en G)

Parallelhandschriften en varianten:
 zie [4] *Dith is de kranshals*

- [6] *Vnser leuen frowen rozenkrantz* f. 31v-32v
 Inc.: Aue maria vul gnade
 Ed.: Staphorst 1731, 229-231; Wackernagel 1867, 406v.; Oesterley 1871, 13

Parallelhandschriften en varianten (o.a. naar Leloux 1975 en Kasten 1985b):

- 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 227 G 12, postincunabel gedrukt bij Pieter Jansz. Tyebaut te Amsterdam, 1528, Noordoost-middelnederlands
- Osnabrück, Bischöfliches Archiv, Hs. 5, f. 202v-205v; ed.: Beckers 1971

- Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 289.3 Extrav., [15^e e?], f. 263v-265v; ed.: Leloux 1975, 172-180
- Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1172 Helmst., [15^e e.], f. 164v-167v

[7] *Van Nameles vnde Valentyn etcetera* f. 33r-75v

Inc.: Dat was eyn koningh wijs vormeten

Ed.: Staphorst 1731, 231-263; Klemming 1846; Hoffmann von Fallersleben, Altdeutsche Wälder I, 208-210; Oesterley 1871, 33e.v.; Seelmann 1884 (naar Harteboek en S); Wolf 1934 (naar Harteboek en S)

Parallelhandschriften en varianten:

- Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Ms. Germ. fol. 751, f. 14-20, Middelnederlands, [ca. 1350], (2 fragmenten van elk 176 vss.); ed.: Kalff 1886, 204-220; Cd-rom Middelnederlands, 1998 Rijmtteksten
- Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 2749,9, [1340-1360], Middelnederlands (fragment van 395 vss.); ed.: De Vreese 1892; Van der Schaaf 1991; Cd-rom Middelnederlands, Rijmtteksten, 1998
- (S) Stockholm, Kungliga Biblioteket, Cod. Holm. Vu 73, [ca. 1450], f. 1r-33r, Middelnederduits; ed.: Seelmann 1884 (naar Harteboek en S); Wolf 1934 (naar Harteboek en S); Geeraedts 1984, Langbroek & Roeleveld 1997
- Breslau, Stadtbibliothek, fol. 304, [1465], f. 13-38b, Middelmiddenduits; ed.: Seelman 1884
- (Z1) Stockholm, Kungliga Biblioteket, Cod. Holm. D4a “Verelianus”, [1457], f. 349-403, Oudzweeds; ed.: Klemming 1846 (Z1, Z2, Z3); Wolf 1934 (Z1, Z2, Z3)
- (Z2) Stockholm, Kungliga Biblioteket, Cod. Holm. D3, [1476], f. 407-461, Oudzweeds; ed.: Klemming 1846 (Z1, Z2, Z3); Wolf 1934 (Z1, Z2, Z3)
- (Z3) Stockholm, Kungliga Biblioteket, Cod. Holm. K45, [1^e helft 16^e e.], f. 148b-175a, Oudzweeds (incompleet); ed.: Klemming 1846 (Z1, Z2, Z3); Wolf 1934 (Z1, Z2, Z3)
- verblijfplaats onbekend: Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, [datering onbekend], Middelmiddenduits, (fragment 52 vss.); ed.: Nyerup, R., Deutsches Museum 1784, vol. II, 91-93; Seelman 1884, 72-73

Zie voor volksboeken in het Nederlands, Duits, Engels, Frans en Italiaans Seelman 1884, XXXe.v.

[8] *Van dren konyngen* f. 76r-80v

Inc.: In godes namen sin alle dingh

Ed.: Staphorst 1731, 263-267; Oesterley 1871, 35e.v.; Rotzler 1961, 52-56

Parallelhandschriften en varianten (naar Hogenelst 1997 en Wimmer 1980):

- Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Ms. Germ. fol. 1027, [1436-1437], f. 154vb-156rb, Middelnederlands; ed.: Seelmann 1885
- Münster, Paulinische Bibliothek, fragment ingeplakt in incunabel nr. 133, [14^e e.], vermoedelijk Nederduits; volgens H. Tervooren bevindt deze tekst zich echter niet meer in deze bibliotheek
- Nijmegen, Gemeentearchief, Archief van de beide Weeshuizen, 953, [1445], f. 279vb-283va, Middelnederlands
- Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. 83, [ca. 1400], f. 131-136, Middelfrankisch; ed.: Gräter 1791
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15.589-623, [ca. 1400], Middelnederlands, ed.: Brinkman & Schenkel 1999, 1, 441-443
- Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 16.17., [15^e e.], f. 85v-87r, (fragment 110 vss.); ed.: Künstle 1908, 38-40; Storck 1910; Rotzler 1961, 49-52; Stammler 1959, 57e.v. en opm. 176

[9] *Sixtus pawes de verde* f. 81v

Inc.: Alder mechtigeste vnde alder myldeste got

Verantwoording van de editie

De teksten in deze editie zijn diplomatisch weergegeven volgens de *Richtlijnen voor de uitgave van Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*.⁵⁷ De volgende punten behoeven een nadere toelichting. De nummers verwijzen naar de genoemde richtlijnen.

15

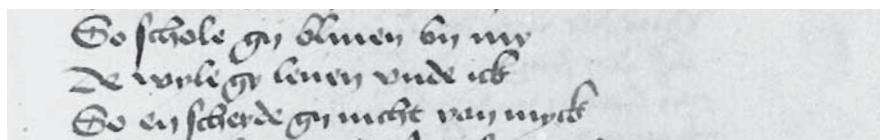
Transcriptie

e/o

De minuskels *e* en *o* leveren soms leesproblemen op. Een voorbeeld is f. 8r4 *Du bist myn leff* of *Du bist myn loff*. Als niet duidelijk was welke mogelijkheid de juiste was, is een keus gemaakt en de andere mogelijkheid in de annotatie vermeld.

i, ij en *y*

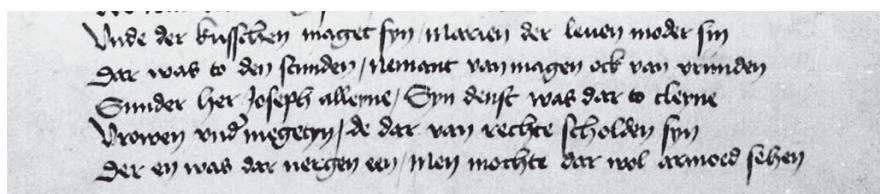
De *i* met lange naar boven doorlopende stok is overeenkomstig de richtlijnen getranscribeerd als *j*. Er zijn twee (rijmende) woorden met een *i* die naar beneden doorloopt; deze is getranscribeerd als *i*: f. 41r24/25 *verni, Arabi*. Bij de weergave van *ij* met puntjes (*gij* op f. 44r3, afb. 11), zonder puntjes (*gij* op f. 44r5) en *y* (*gy* op f. 44r4) is het vormcriterium gevuld.

Afb. 11. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 44r3-5 (ware grootte).

n

De slot -*n* verschilt iets van de *n* op andere plaatsen: het tweede streepje loopt gedecideerd recht naar beneden door (afb. 12: f. 3v31).

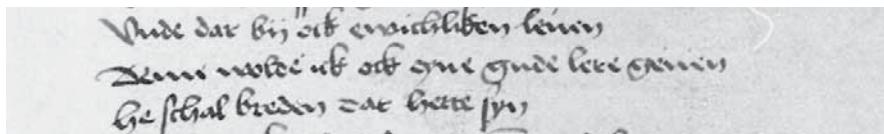
Afb. 12. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 3v30-34 (iets verkleind).

57 Mertens 1994, 184-191.

Op grond van dit verschil kon vaak beslist worden of twee woorden al dan niet aaneengeschreven waren.

r/t

De minuskels *r* en *t* lijken erg op elkaar. Vooral bij de woorden *dat* en *dar* levert dat leesproblemen op: vgl. op f. 24r20 *dar* en 24r22 *dat* (afb. 13).

Afb. 13. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 24r20-22 (ware grootte).

Als niet duidelijk was welke mogelijkheid de juiste was, is een keus gemaakt en de andere mogelijkheid in de annotatie vermeld.

s

Zoals gezegd, is er een *slot-s* die zeer duidelijk onderscheiden is van de *lange s*. In 39v25 *mis var* maakt het verschijnen van een *slot-s* ook duidelijk dat dit twee woorden zijn. In bijvoorbeeld 55r14 en 55r24 wordt een *lange s* gevolgd door een *o* die er een soort ligatuur mee vormt. Het bewijs dat hier niet *alß* staat maar *also* is het rijmwoord *vro* in 56r14 voor *also* in 56r15.

u

Een minuskel *u* komt niet voor aan het begin van een woord, met drie uitzonderingen: 8r13 *uth*, 15v1 *uth*; achterin het handschrift in het in een andere hand toegevoegde aflaatgebed eenmaal het woord *up*.

w

Nergens in het handschrift wordt *uu* of *vv* gespeld voor *w*. In 4r29 (afb. 19) kan het onbegrijpelijke *houlbe* wijzen op een legger waarin de *w* twee hoge stokken had, waardoor de afschrijver *lb* las; er kan dus *houwe* ‘hooi’ hebben gestaan, wat in de context past.⁵⁸ Vgl. de *lb* in 2v6 *fulbort* (afb. 17).

F

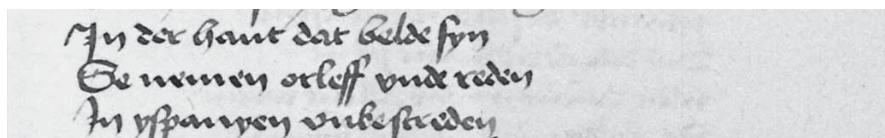
ff aan het begin van een versregel is in alle gevallen getranscribeerd als *F*.

I

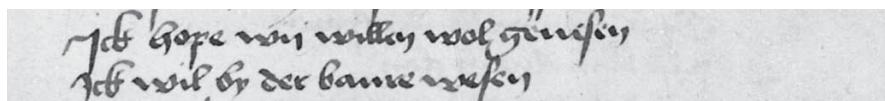
Het is aan het begin van woorden moeilijk onderscheid maken tussen de majuskel *I* en de minuskel *i* met lange stok, met name bij eigennamen (*jhesus* of *Ihesus*, *joden* of *Ioden*) en bij woorden als *juncfrowe* en *jar*. Het formaat van de figura wisselt sterk en hij vertoont soms een of twee kleine dwarsstreeppjes. Soms is aan het formaat duidelijk te zien dat het een majuskel betreft, maar vertoont hij geen streeppjes, soms is het formaat uitgesproken klein, maar vertoont hij twee duidelijke dwarsstreeppjes. Alle vari-

58 Vgl. Langbroek & Roeleveld 2001: ook *hauwe* in de paralleltekst in het Wolfenbütteler handschrift Cod. Guelf. 1084 Helmst..

anten daartussen komen ook veelvuldig voor. Alleen aan het begin van de regel is meestal duidelijk dat het een majuskel is, maar ook daar is het formaat zeker niet altijd erg groot en wisselen exemplaren met en zonder streepjes elkaar af. Vanaf *Van Namelos vnde Valentyn* komen, zoals gezegd, twee verschillende figurae van de majuskel *I* voor. De kopiist gebruikt de beide figurae onbekommerd door elkaar, er is geen onderscheid naar frequentie of naar woorden waarin hij de ene of de andere figura gebruikt. Een voorbeeld is f. 48r (afb. 26), waar regel 13 en 15 beide beginnen met *In*, eerst met de ene, dan met de andere lettervorm, en regel 28 en 29 met *Ick* (afb. 14) ook eerst met de ene, dan met de andere lettervorm (afb. 15). We beschouwen ze daarom als twee allografen van een en hetzelfde grafeem en transcriberen beide typen als *I*.

Afb. 14. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 48r13-15 (ware grootte).

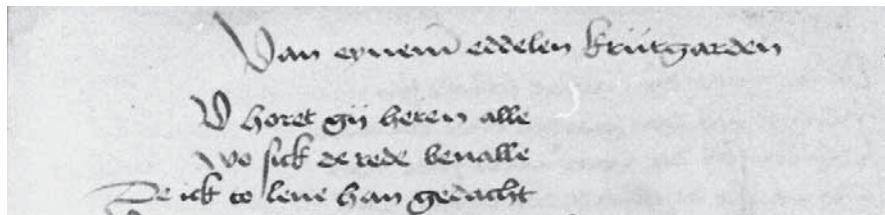
Afb. 15. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 48r28-29 (ware grootte).

Bij de transcriptie van de majuskel *I* doet zich nog een moeilijkheid voor. De leesbaarheid van woorden als *jnne* / *ynne* en *iuncfrowe* / *juncfrowe* wordt in het Hartebok bevorderd door het gebruiken van een *i* met lange naar boven doorlopende stok of door een *y*. Zodra er echter een majuskel staat, is er nooit meer sprake van een dergelijke onduidelijkheid en wij hebben die majuskel dienoverkomstig altijd kunnen transcriberen als *I*. Dit leidt in de transcriptie tot het naast elkaar bestaan van varianten als *jhesus* / *Ihesus*, *joden* / *Ioden*, omdat de minuskel *i* met lange stok overeenkomstig de richtlijnen wordt getranscribeerd als *j*. Een andere beslissing zou er echter toe leiden dat we de majuskel zouden moeten transcriberen overeenkomstig de figura die de minuskel in hetzelfde woord vertoont: nu eens *Jhesus* omdat ook *jhesus* wordt gespeld, dan weer *Ick* omdat ook *ick* wordt gespeld, met andere woorden: twee transcripties voor een en dezelfde figura van de majuskel. Het feit dat er bij woorden als *iuncfrowe* / *juncfrowe* twee spellingen zonder majuskel voorkomen zou bij het kiezen van een transcriptie voor de majuskel dan nog voor extra problemen zorgen.

U

Aangezien de minuskel *u* niet voorkomt aan het begin van een woord, komt een majuskel *U* niet voor, met één uitzondering: de tekst *Van eyne-*

me eddelen krutgarden begint op folio 24r2 (afb. 16) met het woord */NJU*; de initiaal *N* is niet ingevuld, de tweede majuskel is misschien een *U*.

Afb. 16. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 24r1-4 (ware grootte).

V

Het was soms moeilijk kiezen tussen majuskel *V* en minuskel *v*, bijvoorbeeld bij de beginletter van *vader* (met name vanaf f. 66, zie afb. 27) en ook een enkele maal bij *vingerlin* en *vlaschelin*.

15.4

Diacritica

Zoals gezegd, schrijft de kopiist dikwijls een tekentje boven de klinkers *a e o u*; het heeft de vorm van een liggend streepje met daarboven een punt. Onduidelijk is of dit aangeeft dat de klinker van kwaliteit verandert; waarschijnlijker is dat er een verlenging van de klinker mee wordt aangegeven. Voorbeelden zijn *gr#t* (28r33) (afb. 8), *dér* (50v23), *mót* (14r16), *súth* (15r21). We hebben dit tekentje overeenkomstig de praktijk in de germanistiek getranscribeerd als *hoge e* boven de letter, zoals in de zojuist genoemde voorbeelden. Schrapjes op de minuskel *u* zijn niet in de transcriptie weergegeven.

15.8

Gebruik van majuskels

In alle teksten is ervoor gekozen de regel te laten beginnen met een majuskel. Een majuskel staat er in het handschrift ook vrijwel altijd; waar aan het begin van de regel onmiskenbaar een minuskel staat, is dat in de annotatie vermeld. In de tekst *Van der bort cristi* staan op iedere regel twee verzen; ook de kleinere majuskels van ieder tweede vers zijn altijd getranscribeerd als majuskel.

Er staan op enkele plaatsen initialen die extra groot zijn, soms gevuld door een tweede majuskel. Deze grote initialen zijn vet weergegeven, een eventueel volgende tweede majuskel als gewone majuskel.

16.5

Oplossing van de afkorting van *Cristus*

In het abecedarium *Vnser leuen frowen rozenkrantz* is omwille van het alfabetisch acrostichon de afkorting *Xpūs* in de transcriptie gehandhaafd en in de annotatie opgelost.

17.

Woordscheiding en -aaneenschrijving

Overeenkomstig de richtlijnen is in geval van twijfel een samenstelling aaneengescreven als ditzelfde type samenstelling voornamelijk aaneengeschreven wordt aangetroffen. Als het type samenstelling meestal los wordt aangetroffen, is het in geval van twijfel los geschreven. In de praktijk betekent dit dat we in twijfelgevallen aaneengescreven de samenstellingen met: *vn-* (*vnvro* 59v18) en *vor-* (*vormordet* 36v8) en alle andere samenstellingen los, o.a. die met *aff* (*aff geslagen* 2r16), *alto* (*alto hant* 57r18), *alle* (*alle gader* 42r10), *an* (*an ghan* 37v12), *dar* (*Dar na* 34v15), *en* (*en war* 51r26), *hir* (*hir na* 52r28), *mis* (*mis raket* 39v7), *to* (*to samende* 59r30), *vp* (*vp sprungen* 59v2), *vth* (*vth brack* 34r17), *wedder* (*wedder sprack* 44v16), *wol* (*wol getan* 38v14). Het verschijnsel dat sommige letters aan het slot van een woord een iets andere figura hebben, maakt het vaak gemakkelijker om te beslissen of er sprake is van aaneenschrijving of niet.

18.

Interpunctie

Het handschrift kent bijna geen interpunctie met dien verstande dat in de tekst *Van der bort cristi*, waar meestal twee verzen op een regel staan, de verzen over het algemeen gescheiden zijn door een verticaal schrapje. Deze scheidingsstreepjes zijn in de transcriptie aangehouden.

22.1

Gebruikssporen

De gebruikssporen zijn niet in de editie of annotatie opgenomen.

Afkortingen

De volgende afkortingen komen voor in het Hartebok. Van elk afkortingssteken wordt een voorbeeld gegeven.

- a. *hooggeplaatste apostrof*
lutt' lutter 26v21
- b. *bovengeplaatste horizontale streep*
hēmele hemmele 1r23
synē syneme 69v3
ereṁ ereme 1r13
vn̄ vnde 51r1
woldē wolden 1r5
Dēmarcken Denemarcken 81v26 (of: Denmarcken)(afb. 28)
platen prelaten 25v1
7c etcetera 33r1
- c. *bovengeplaatste streep bij contractie in Latijnse woorden*
x̄pi cristi 1r1
x̄ps cristus 4r10 (afb. 19)
d̄ne domine 8r30
d̄ns dominus 2r15
p̄ri patri 5v17
- d. *krul door de p*
pphete prophete 7v2
- e. *het et-teken*
7c etcetera 33r1

Editie van het Hartebok

1r	Van der bort <i>cristi</i>	[1]
4	Od vader Sone vnde hillige gheist / Desse dre mit ener vleist / myt gotlike wylscheit / Vnde myt vor sichticheyt Alse auer ene hadden gedragen Se wolden dat also wagen / Dat se den mynschen losen wolden	1 4
8	De van adames scholden Ewiche moste sin vorloren Were godes sone vns nicht geboren Gabriel moste eyn bode wesen / Scholde de mynsche wedder genesen	8 12
12	Gabriel was dar berey / Tho vns aller salicheyt Gabriel wart vth gesant / Vnde he vör hen alto hant Dar he de eddelen juncfrowen vant Marien de benedigeden maget / Als vns de warheyt saget He vant se in eyner hemeliken stede / Dar se was in ereme bede Wor se was dat wuste he wol vore / He quam to ere in ene sloten dore Do gabriel marien sach / So leue dat eme do geschach	16 20 24
16	He sprack er sotliken tho / Vnde grote se kusliken do Gabriel sprack vul drade / Aue maria vul gnade Maria du juncfrowe fyn / Du scholt godes moder syn Ick byn van gode vth gesant / Gabriel byn ick genant	28 32
20	Ick wyl dy nyge mere sagen / De scholen dy so wol behagen De leuesten bodeschop de du ye hefft gehort / Vor nym alrechte myne wort God vader in der ewicheyt /	36

1r2 *Initial [G], die de ruimte van drie regelaafstanden zou innemen, ontbreekt, geen representant zichtbaar.*
 1r4 *Na gedragan is hoofdletter S weggestreept.*

	De sut an dyne othmodicheyt He wil synen sone hir nedder senden / Van deme hemmele in dit elende	40
24	Den scholtu juncfrowe beren / Myt kuscheyt vnde myt groten eren Synen sone scholtu entfan / Vnde wol eyne reyne maget stan	44
	God hefft dy dar tho vth erkoren / Syn sone schal werden van dy geboren De den hemmel schop vnde de erden / De wyl van dy geboren werden	48
28	God de schop myt gotliker wysheyt / De wyl nemen de mynschliken krancheyt Den sunderen to troste vnde thor salicheyt Den scholtu entfan reyne maget /	52
	Maria dat sy dy gesaget Dat schal in reynicheyt gescheyn / Dat hefft god an dy ersehen	56
32	Maria dyth machstu mercken / Dyth schal de hillige geyst werken	56
1v	Dyth wyl de hillige geyst vulbringen / Myt wunderliken dyngen Maria dyth vorsta aldus /	60
	De name schal heten Ihesus Den namen hefft eme de vader gheuen / De dar is jme ewigen leuen	64
4	Desse name Ihesus schal benediget werden / In deme hemmel vnde vp der erden Alle lude scholen hebben syner eren /	64
	De duuel sick vor eme vor veren Luciper vnde syne gesellen /	68
	Vor veren sick an der hellen In deme namen schen vele teken /	68
	In blynden lamen vnde seken	72
8	In deme namen schal dat schén / De blynt weren de scholen sehen Dat schal syn godes son van hemmelrick /	72
	Syn wysheyt is vnbegriplick	76

1r28

gotliker: k gevlekt.

1r28

De zeer lange staart van de s in mynschliken is met twee streepjes wat ingekort.

1r29

vnde: d gevlekt.

1v7

namen staat boven schen, met een invoegteken tussen deme en schen, in dezelfde hand.

	Dat is beschreuen in den propheten /	
	Dyt kint schal dor des mynschen willen sin blod gheten	
	Dyth kynt schal to ener stund /	
	Al de werlt maken sunt	80
12	Myt sineme egen blode /	
	Myt syneme duren dode	
	Maria ick segge dy dat to eyner tyd /	
	Bouen alle frowen byst du benedyt	84
	Also schalt du ewichliken blyuen /	
	Vnde ock dat kynt in deme lyue	
	Maria bedrouede sick v ^m me de rede /	
	De gabriel to ere sede	88
16	Maria de leue juncfrowe here /	
	Beghunde sick to wunderende sere	
	Wo id v ^m me dessen gr ^ü th were	
	Vnde segge my wo schal id scheen /	92
	Wente ick en hebbe ny ere gesehen	
	Dat wethe god vnde myn here /	
	Dat ick neynes mannes beghere	
20	Dat weyt god vnde de here myn /	96
	Myt mannen wyl ick vnbeweren syn	
	Ick wolde ere den d ^o t kesen /	
	Er ick myne kuscheyt wolde vorlesen	
	Gabriel dede vp synen munt /	100
	Vnde sprack in der suluuen stund	
	Maria wes des van my bericht /	
	Du schalt dy bedrouuen nicht	
24	Ick segge dy to dessen stunden /	104
	Du hefft by gode de gnade vunden	
	Dyn gnade vnde barmherticheyt /	
	Schal allen luden wesen bereyт	
	Maria du schalt des gelouen my /	108
	De hillige geyst kumpt van hemmele to dy	
	Dat kumpt tho van godes doget /	
	He wil beschowen dyne joget	
28	Maria eyn wordekyn wyl ick seggen dy /	112
	Des schalt du gelouen my	
	Elizabeth de grothmoder dyn /	

1v10 gheten is met een verwijzingsteken op de volgende de regel achter sunt, onder willen geschreven, in dezelfde hand.

1v21 kesen: s verbeterd uit r?

	De drecht ock eyn kyndelyn Allen is se vnvruchtbar / Dat maket ere mannichuolde jare	116
2r	Allen is dat wol wunderlick / Doch is dat wol mogelick Ick wyl dy dat vor war sagen / Se hefft dat kint sos mante dragen Elizabeth qwam vns vrouw en to / Vnde grote se suuerliken do	120
4	God sprack leue neue myn / Wenne wultu geborenn syn Dat wil ick in deme mydden somer / So singet alle vogel ane jomer Wyff vnde ock de man / Vnde alle de dat leuent han	124
	Segge leue meyster myn / Wenner wultu geboren syn Dat wil ick mydden in deme wynter / So sint de dage duncker Dat kynt schal syner werdicheyt geneten / Iohannes baptiste schal id heten	128
8	Vnde schal wys werden / Hir vppe desser erden Ihesu <i>cristi</i> doper schal he werden In der Iordanen schal he ene dopen / Vor druttich penninge wert ene Iudas vorkopen Maria des scholtu my truwen /	132
12	Iohannes bort wert vyl lude in Vrowen In Iohannes bort wil god teken dōn / Syn vader Zacharias is nu stum De schal spreken benedictus <i>dominus</i> deus israhel / Dar van den luden kumpt vroude ve[]	140
16	Denne schal Iohannes in den lesten dagen / Syn houet werden aff geslagen In eneme dusteren kerckeneren / Dat schal he lyden dorch vnsen heren	144

2r4 sprack: r gevlekt.

2r12 Iudas vorkopen staat met een verwijzingsteken na werden in de vorige regel, boven penninge wert ene.

2r14 god: d gevlekt.

2r15 ve[]: De e is slecht leesbaar, de rest van het woord breekt af op de bladrand waar het papier is afgesneden.

	Dat schal scheen in koningh herodes bode / Denne kumpt Iohannes to gode So wyl eme god to lone gheuen / In deme hemmele dat ewyge leuen	152
20	Maria du juncfrowe fyn / Ihesus de leue sone dyn Schal van den Ioden lyden nöt / Smaheyt pyn vnde swaren doeth	156
	Dat wyl he lyden myt duldicheyt / Dör des mynschen salicheyt Ihesus de moet suluen steruen / Schal de mynsche nicht vorderuen	160
24	Do maria al desse wort / Van gabriel hadde gehort Se beghunde to dencken also vort O hemmelsche vader leue here myn /	164
	Schal ick dynes sones moder syn Wo mach dat jummer to komen / Wen ick hebbe ny er vornomen	168
28	Ene ment to dragen eyn kindelin / Wo id hir vmme moge syn O hemmelsche vader leue here /	172
2v	Dyth sint my seltzene mere Als my ny werlde to spraken sint / Schal ick entfan here din kint	176
	Wo mach ick des werdich syn / Ick byn eyn arm megetyn Ick do here wat dyn wylle sy /	
	Dat mote vullenschen an my Here dyn wylle sy an my schyn /	
4	Dat my sche na deme worde din Dat was eyne vil salige stund / Maria dyn vil benedigede munt	180
	Gaff de vrolike vulbort / To sunte gabrielis wort Wente in desser suluen tijd /	
8	Entfangestu godes benediet De hillige geyst was dar nicht verne / He quam an dij du godes derne	188

Als my in weelde to spraken sint Godes ich entsan here den hert
 Wo mocht ich des weddien sijn / dat byn een arm megetyn
 So do here want den wille sy / Dat mete vullen schien an my
 Here den wille sy an my selven / dat my selve na den wortel den
 Dat was erne vil salige sijn / maria den vil boudiget mit
 Hass a vrolike vullen / Te sancte gabrielis wort
 Wente in dier suluen bis / Entfangestu godes benedict
 De heilige geest was da niet weene / he quid an di du godis deine
 Also en diue clar vnde fru / Swa / he in dynen vernen schijn
 Vor herten vryl vullen daed / Da niet vullen dy mit sine gracie
 So entfangen kresum cert / Des en sinder man ei meder hyst
 Du entfangest in dier suluen semden / Den de hemel maist bigerpen hude
 Dat wort mitt an di vullen / Dat vrachte an di de heilige geest
 Dat vrachte de heilige god an my / Dat siet god vnd mi selve vilot an di
 So schach dat erne myre signare die da is bouen der nature
 Wente du entfangese dor schijper aller creature
 Also vns de wareheit saget / So entfangen kresum / vnde vryne maget
 maria en boudiget humfione / Des hadde an di sine konoe
 Troeff mochte an den licham den / des machsai gelouet vnd eut sijn
 Und nu den eersten bloeden / Dat du haddest an den herte den
 waerde god den lyckten sijn
 Orant vrouwe den sele plach / So de ware god an dinem herte lach
 Onder wi drogesen den herte / Dat wort van di louen vnde eten
 Ich byn des ander stortest bericht / Du vrouwe van wedde nicht
 Du drogesc me sinder haert / mit vreuden vnde sonchert
 Nu machsai guden mocht / Du drogesc den de is bouen alle geet
 Dits was di vol mogelick / Du drogesc god van hemellicke
 Dy mochte wel te mode sijn / Du drogesc en hemels drectelich
 Du drogesc erne grote dracht / Du drogesc god mit sine krafft
 Du drogesc de alder soesten bout / De ye mynste geest gehort

Afb. 17. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 2v (ware grootte).

	Also eyn duue clar vnde fyn /	
	Quam he in dynen reynen schryn	
	By korter wyle vullen drade /	192
	He vor vullede dy mit siner gnade	
	Do entfengestu Ihesum cryst /	
	Des du sunder man <i>eyn</i> moder byst	
12	Du entfengest in der suluen stunden /	196
	Den de <i>hemmel</i> nicht begripen kunde	
	Dat wort wart an dy vulleist /	
	Dat wrachte an dy de hillige geist	
	Dat wrachte de hillige god an my /	200
	Dat sick god vnde mynsche enbot an dy	
	Do schach dar eyne nyge figure /	
	De dar is bouen der nature	
16	Wente du entfengest den schipper aller creature	204
	Also vns de warheyt saget /	
	Do entfengestu Ihesum reyne maget	
	Maria du benedigede juncfrowe /	
	God hadde an dy sine rowe	208
	Twelff mante an deme licham dyn /	
	Des machstu gelouet vnde eret syn	
20	Vnde van deme eddelsten blodekyn /	
	Dat du haddest an deme lyue dyn	212
	Makede god den lycham syn	
	O wat vroude dyn sele plach /	
	Do de ware god an dyneme lyue lach	
	Sunder we drogestu den heren /	216
	Des wyl wij dy louen vnde eren	
24	Ick byn des an der schryfft bericht /	
	Du wustest van wedagen nicht	
	Do drogest ene sunder swarheyt /	220
	Myt vrouden vnde soticheyt	
	Nu machstu hebben guden moet /	
	Du drogest den de is bouen alle goet	
	Dyth was dy wol mogelick /	224
	Du drogest god van <i>hemmel</i> rick	
28	Dy mochte wol to mode syn /	
	Du drogest en <i>hemmels</i> drechelyn	
	Du drogest eyne grote dracht /	228
	Du drogest gode myt siner krafft	
	Du drogest de alder sotesten bort /	
	De ye mynsche hefft gehort	
3r	Vnde eyne vyl eddele vrucht /	232

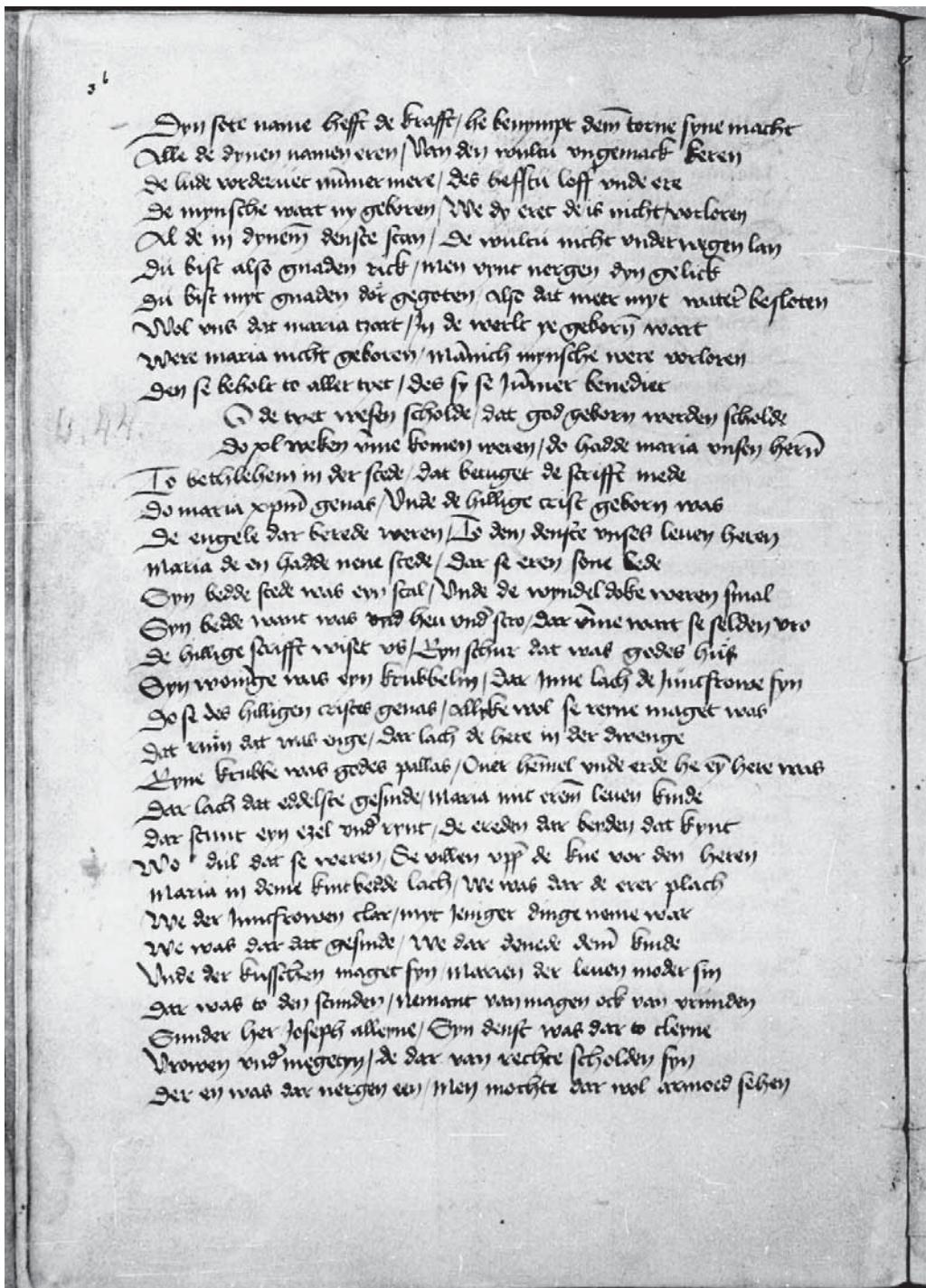
	Den koningh der ere vnde der tucht Also de sunne gyfft eren schyn / Also drogest du juncfrowe fyn	
4	Ihesum den leuen sone dyn Wo de sunne schinet vth des hemmels trone / Also drogestu juncfrowe dynen sone Sunder vlecke jeniger vnreynicheyt / Myt tuchte vnde myt kuscheit Du drogest eyn cleyne kindelin / Dat mochte wol eyn grot here syn Also my de schrifft let vorstan / Du drogest eynen vullenkommen man	236 240 244
8	In deme lichamme dyn / Des machstu jummer gelouet syn De scrifft secht vns dat vor war / Vnde tuget vns dat apembar Dat du maria stolt / Werest drutteyn jar olt Do du Ihesum <i>cristum</i> entfengest / Dar du mede XL weken ghingest	248 252
12	Du drogest vnder dyneme kedele / Den heren de is gar eddele Du drogest vnder dyneme geren / Cristum den groten heren Vnde vnder dyneme some louelick / Ihesum <i>cristum</i> van hemmelrick Du drogest ene sunder man / Des geliken ick ny vornamen han	256 260
16	Du drogest den engel des wysen rades / Dat is de son des hemmelschen vaders Du drogest eyn kynt van kunsten wys / Dat maket hemmel erde vnde paradis O maria eyn blome der reynicheyt / Eyn anbegyn der salicheyt Eyn moder der barmherticheyt / Du drogest <i>cristum</i> den son der rechticheit	264 268
20	Du drogest eyn vil eddele kint /	

3r4 dynen sone staat met een verwijzingsteken na dyn in de vorige regel geschreven, boven -stu juncfrowe.

3r8 lichamme of lichamen.

3r10 Na maria is scholt door de kopüst doorgehaald.

	Wente hemmel vnde erden dyn egen synt Also de sterne gyfft eren glantz / Beheldestu maria de kuscheyt gantz	272
	Ia id mochte dy wol boren / Du benedigede moder vnses heren God hadde dy also gedan / Du scholdest neyne sunde beghan	276
24	Du werest van eddeler art / Du werest vor sunden wol bewart God vader hadde dy vth erkoren / De sone wart van dy geboren	280
	Also de scrifft berichtet my / De hillige dreuoldicheit beware dy Dyn leuent dat was reyne / Vnde dyn dancke algemeyne	284
28	Dyne wort vnde werke weren louelick / Des bistu eyn vrouwe des hemmelrick Dat is ny werlde gehort / Dat du ye wordest gerort	288
	Alle de myt dy vmme ghingen / Gude lere se van dy entfingen Alle de dy an segen / Mannige vroude dat se plegen	292
32	Du werest also suuerlick / Vnde in allen dogeden ryck Aue maria juncfrowe here / Hemmel vnde erde hefft dyner ere	296
	Dyn sote name hefft de krafft / He benympt deme torne syne macht Alle de dynen namen eren / Van den wultu vngemack keren	300
3v	De lude vorderuet nummer mere / Des hefstu loff vnde ere De mynsche wart ny geboren / We dy eret de is nicht vorloren	304
4	Al de in dyneme denste stan / De wultu nicht vnderwegen lan Du bist also gnaden rick / Men vynt nergen dyn gelick	308
	Du bist myt gnaden dör gegoten /	

Afb. 18. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 3v (iets verkleind).

	Also dat meer myt watere besloten	
8	Wol vns dat maria tzart /	
	In de werlt ye geboren wart	312
	Were maria nicht geboren /	
	Mannich mynsche were vorloren	
	Den se beholt to aller tyet /	
	Des sy se jummer benediet	316
	O de tyet wesen scholde /	
	Dat god geborn werden scholde	
12	Do xl weken vmme komen weren /	
	Do hadde maria vnsen heren	320
	To bethlehem in der stede /	
	Dat betuget de scrifft mede	
	Do maria <i>cristum</i> genas /	
	Vnde de hillige crist geborn was	324
	De engele dar bereide waren /	
	To dem denste vnses leuen heren	
16	Maria de en hadde nene stede /	
	Dar se eren sone lede	328
	Syn bedde stede was eyn stal /	
	Vnde de wyndel doke waren smal	
	Syn bedde want was heu vnde stro /	
	Dar vmme wart se selden vro	332
	De hillige scrifft wiset vs /	
	Eyn schur dat was godes hūs	
20	Syn woninge was eyn krubbelin /	
	Dar jnne lach de juncfrowe fyn	336
	Do se des hilligen cristes genas /	
	Allyke wol se reyne maget was	
	Dat rūm dat was enge /	
	Dar lach de here in der dwenge	340
	Eyne krubbe was godes pallas /	
	Ouer hemmel vnde erde he eyn here was	
24	Dar lach dat eddelste gesinde /	
	Maria mit ereme leuen kinde	344
	Dar stunt eyn ezel vnde rynt /	
	De ereden dar beyden dat kynt	

3v11 *Initiaal [D], die de ruimte van twee regelastanden zou innemen, ontbreekt, geen representant zichtbaar.*

3v16 *lede: l gevlekt.*

3v18 *Tussen was en heu is vnd doorgedaald.*

	Wo dul dat se waren / Se villen vppe de kne vor den heren Maria in deme kintbedde lach / We was dar de erer plach	348
28	We der juncfrownen clar / Mytjeniger dinge neme war We was dar dat gesinde / We dar denede deme kinde Vnde der kusschen maget fyn / Marien der leuen moder sin	352
	Dar was to den stunden / Nemant van magen ock van vrunden	356
32	Sunder Her Ioseph alleyne / Syn denst was dar to cleyne Vrowen vnde megetyn / De dar van rechte scholden syn Der en was dar nergen een / Men mochte dar wol armoed sehen	360
4r	Dat de vrouw scholden sin / Dat waren hillige engele fyn De god dar to hebben wolde / Also dat to rechte wesen scholde Baldoke samyt vnde golden smyde / Was dar nicht to den suluuen tyden	364
4	Colsen cussen efft syden want / In des heren kintbedde men des nicht en vant De vmme ganck de dar scholde wesen / Des hebbewij nicht gelesen Dat de dar icht waren / To loue vnseme heren	372
	Beer effte andere gedrencke / Dat men vnser vrouw scholde schencken	376
8	In der warheyt byn ick bericht / Des vures en was dar nicht Dat weder was sur vnde kolt / Dat armode was dar mannicuolt Do lach <i>cristus</i> in siner moder schote / He spelde mit hande vnde mit vote	380
		384

4r4 *vant is met een verwijzingsteken onder de regel geschreven, achter gelesen in de volgende versregel.*
4r9 *kolt: o verbeterd uit a.*

Dat de vrouwen scholden sijn / Dat waren hellige engele sijn
 De god dat te hebben woude / Also dat te rechtte wesen scholde
 Vuldiche sumpt vnd gouden sumde / Was dat niet te den salu: tron
 Telsen dussen effe syden want / In des heren sumbede me des nicht en
 De vme gant de dat scholde wesen / Des hebbet von nicht gelesen sumt
 Dat de dat ict waren / To loue onsen waren
 Heer effe ander gedrechte / dat men onse vrouwen scholde schencken
 In der nacht vnd icke heucht / des vrees en ruis dat nicht
 Dat weder ruis sijn vnde haelt / dat armode was dat manichmolt
 De lach op in siner moder schoote / gespeld mit hande vnd mit voe
 De sime vnd ock de holden want / regede op dat benedigde kind
 Holt holte end gode vme / Und marme deben waren dat dene
 Dat was niet gelt effe goud / dat was nicht den groet ar moet
 Hert Joseph hadde folgē noch / Omne goeden dat he vth tot
 maria nam de in ere hant / Onsen herten se dat in want
 Dat wil icke in der nacht meer / De sulue hofe is geschen
 To aben in der guden stad / Dat myn se overvset had
 Vor mūngem plegt mi apembit / Und godes vondelode sijn alda
 Och secht men vnd dat vor war / Dat sulue hemde is och alda
 Dat onse vrouwe hadde an / In der nacht so se de hullegen reist genam
 Drie hulleg hullegen wonder in osterlande / mit se de sceme vol er heden
 So se proueden dat xpo onse here / To troste ons alle geborn werte
 So togen se van sabbat vth der seide / Und nemmen och et offer mede
 Bynen van augen seto bettelen quemen / Und de minheit dat wonnen
 Und dat in der krubben vnden / marien mit even leuen kind
 So an beden ihesu xpm vnsen heren / Mal dat se so doch herten waren
 Und behanden godet nicht manichmolt / Se offerte want niet vnd gult
 To loue vnde eo even ihesu xpo vnsen heren
 Dat he in den houle lach / Und groter armode dat plach
 maria nam den son in even arm / Van vroese mabed se en marum
 Se so gede en mit even beusen / Des mochte er noot liggen
 Se kussend en vor sinen want / Des auges vol duseint sumt
 Onse here was so immittelk / Und so rechtte sumerlief

Afb. 19. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 4r (ware grootte).

	De snee vnde ock de kolde wynt / Wegede vp dat benedigede kint	
12	Holt kolen vnde gude vure / Vnde warme deken weren dar dure Dar was nicht gelt effte gued / Dar was nicht den groet armoet Her Ioseph hadde sorge noch / Syne hosen dat he vth toch Maria nam de in ere hant / Vnsen heren se dar in want	388
16	Dat wil ick in de warheyt theen / De sulue hose is gesehen To aken in der guden Stad / Dar men se gewiset had Vor mennigem Pelgrim apembar / Vnde godes windeldoek sin aldar Ock secht men vns dat vor war / Dat sulue hemde is ock aldar	392
20	Dat vnse vrouwe hadde an / In der nacht do se den hilligen crist gewan Dree hillige koninge wonderen in osterlanden / Wat se den sterne wol er kenden Do se proueden dat <i>cristus</i> vnse here / To troste vns alle geborn were Do togen se van sabba vth der stede / Vnde nemen ock èr offer mede	404
24	Bynnen XII dagen se to bethlehem quemen / Vnde de warheit dar vornemen Vnde dar jn der krubben vynden / Marien mit ereme leuen kinde Se an beden Ihesum <i>cristum</i> vnsen heren / Wol dat se do doch heyden weren Vnde bekanden godes macht manichuolt / Se offerden wirok mirren vnde golt	408
28	To loue vnde to eren / Ihesu <i>cristo</i> vnsene heren Dar he in deme houlbe lach / Vnde groter armode dar plach Maria nam den son in eren arm /	412
	Achter Syne staat een aanzet voor s. kenden: k verbeterd uit h of b.	416
		420

	Van vroste makede se ene warm Se sogede ene mit eren brusten / Des mochte er wol lusten	424
32	Se kussede ene vor sinen munt / Des dages wol dusent stunt Vnse here was so mynnichlick / Vnde so rechte suuerlick	428
4v	Se legede ene in eren schoet / Wo dicke hadde se vroliken moet Wen se vnsen heren an sach / Grote vroude er herte plach	432
4	De scrifft secht vns dat vorwar / Sin antlat scheen als de sunne clar Wente van vroliker tucht / Wart ny geborn so eddele vrucht	436
	He wart entfangen in kuscheyt / He wart gebornn in aller reynicheit Dat temede wol vnseme leuen heren / Dat he worde geboren in groten eren	440
	He wart geheten <i>cristus</i> / He wart gedopet Ihesus Den namen gaff eme de engel touoren / Ehre he wart geborn	444
8	In der scrifft also ick las / Do de hillige crist geboren was Der engele stemme wart gehort / Se kundigeden vnses heren bort	448
	Se sungen also schone / Godes loff in deme ouersten trone God is geboren dat is wys / Gloria in exelsis	452
12	Nu moge gij wol vrolick sin / Do wart god eyn kindelin Den herden in der suluuen nacht / Wart de bodeschop gebracht	456
	Dat <i>cristus</i> vnse leue here / Vns allen to troste geborn were Maria de leue sone dyn / Deme hemmele vnde erde eghen syn	460
4v5	<i>Eerste H gevlekt.</i>	
4v12	<i>Tussen God en is staat een verticaal streepje.</i>	

	Deme alle dingh mogelick sint /	
	Den handelstu als eyn cleyne kint	464
	Vnde bundest ene in snode want /	
	Den hochgeboren heylant	
	Du vundest ene mit natele vnde spille /	
	Dat was vnse heren wille	468
20	De scrifft secht vns dat vorwar /	
	Dat dede se wol xxIII jar	
	Mit vil groter armode /	
	Dat wolde god liden doer sine gode	472
	Dar mede hefft he vns eyn bilde geuen /	
	Dat wij scholen ok also leuen	
	Werlick gûd dat schole wij vorsman /	
	Vnde scholen na godes hulden stan	476
24	Dat vns de allen werden mote /	
	Dat geue vns god dôr sine gote	
	Dat wij jo nicht ensteruen /	
	Ehre wij sine hulde erweruen	480
	Dat is van godes bort /	
	Dat wij hir hebben gehort	
	Dat is van godes kuscheyt /	
	God beware vns vor alle leyt	484
28	Vor sunden vnde schanden /	
	Vnde vor des duuels banden	
	God gheue dat wij sulk leuen dryuen /	
	Dat wij mit gode bliuen	488
	Aria do de tijt was vmme gan /	
	Dat dyn sorge scholde ende han	
	God wolde dy nicht laten elende /	
	Synen boden he dy sende	492
32	Sunte michael Raphael Gabriel /	
	Vnde andere gar veel	
5r	In der scrifft byn ick bericht /	
	Ihesus <i>cristus</i> de letes nicht	496
	Also de scrifft bewiset my /	
	De here quam suluuen to dy	
	He grotte se leffliken do /	

4v24 Eerste Dat: D *verbeterd*.

4v30 Initiaal [M], die de ruimte van twee regelastanden zou innemen, ontbreekt, geen representant zichtbaar.

4v32 Gabriel: b *verbeterd uit p.*

	Vnde sprack er leffliken to	500
4	Maria moder des is tid / Dat du van sorgen werdest qwit	
	Leue moder nu wes bereit / Ick wil dy lonen der arbeit	504
	Dyn sorge schal nicht lenger waren / Du schalt mit my to hemmeluaren	
	Du schalt in mynes vader lant / Dar wert dij loff vnde ere bekant	508
8	Dyn loff wil ick suluen meren / Alle hilligen scholen dij eren	
	Neyn mynsche to vullen weit / Moder dat dy is bereyt	512
	Maria leue moder myn / Ere aller vrowen schalt dy syn	
	Myt zele vnde myt dem lyue / Schaltu dar ewich blyuen	516
12	Dar hefft dy god gehoget / Vnde hefft dy by sick genoget	
	Dar gifft dy god to lone / De ewigen krone	520
	Myt der kronen der ewigen ere / De schaltu dragen jummer mere	
	De krone de is erlick / Dar stan ynne XII sterne louelick	524
16	De drechstu bouen de hilligen alle / Mit vrouden vnde mit schalle	
	Went in deme hemmelrike / Is yo nicht dyn gelyke	528
	Ock mennigerleye dure steyne / Beyde grot vnde cleyne	
	Perlen saffir vnde granat / Alle in der kronen stad	532
20	Vnde de eddelen cristallen / De sint dar in geualen	
	Bouen dy de hilligen engele sweuen / De dy loff vnde ere geuen	536
	De engele ock vor dy stan /	

5r10 dy: *y verbeterd.*5r12 genoget: *g verbeterd uit aanzet tot s.*5r17 *Tussen dyn en gelyke is hemme doorgedaald.*

	De denet dy sunder vnderlan Dyn st&ol de is van golde clar / De luchtet dar al apembar	540
24	Eyn schemel van elpenbene fyn / Is vnder den loueliken voten dyn Ballocke samyt vnde golden smyde / Drechstu to allen tyden	544
	Du drechst van golde eyn vorspan / Dat nemant to vullen louen kan Myt eddelen stenen so wol beseth / Vnde also schon ge ordyneret	548
28	Dat mach dy wol to rechte bore / Du benedigede moder vnses heren De temelike hande dyn / De drogen golden vingerlyn	552
	Du sittest to godes vorder hant / Dar is dy vroude wol bekant Godes vrenlike antlat / Beschowestu sunder vnderlat	556
5v	Vnde de hillige dreuoldicheit / Beschowestu mit clarheit Den son mit der mynscheyt / Den hilligen geist mit werdicheit	560
	O leue moder iuncfrowe fyn / Wat mach groter vroude syn Wo woldestu groter vroude begheren / Io sittestu dar by vnseme heren	564
4	Euen woldich vnde euen grot / Dar hefstu aller eren gen&ot Dyn loff is dar vnsprecklick / Dyn ere is dar vnbegriflick	568
	Dar hefstu de ewigen rowe / Vnde bist aller engel vrouwe Dar schaltu wesen jummer mere / Vnde leuen dar in groter ere	572
8	Du schalt de soone syn / Twisschen vns vnde deme kinde dyn Maria dyn rosen roter munt / De lachet dar to aller stunt	576
	Al de dar in deme hemmel leuen / Den konstu vil vroude geuen Vroude vnde wunne is dar myt dy / Vnde der engele sanck vrowet dy	580

	Ick w�t dat dar de engele singen / Mit vrouden in deme hemmel klingen	
	De engele singet also schone / Vth also lefflikem done	584
	Beyde nacht vnde dach / Salich is de dat horen mach	
16	Dar singet se soten schal / De hilligen engele ouer al	588
	Se singet dar spade vnde vro / Gloria patri et filio et spiritui sancto	
	Loff vnde ewige ere / Sy der hilligen dreuoldicheit jummer mere	592
20	Ewich woldich sy de hemmelsche vader Ewich wisheit sy deme hilligen geist /	
	Deme benedigeden gode aller meist Ihesu loff mostu ewich han /	596
	Du hefst alder werlde vul gedan Ock singet de engele suuerliken /	
	Maria to dineme loue vroliken Benediget sistu hemmel keyserynne /	600
24	Vnse vrouwe vnde konyngynne Du hefft den heren to der werlde beret /	
	De den hemmel vnde erden regeret Dar horstu maria soten sanck /	604
	Vnde ander vroude aldar manck Harpen rotten vnde seyden spil /	
	Des machstu dar horen vil Veddelen orgelen vnde discanteren /	608
28	Singen vnde in lyren Islick engel syne wyse /	
	Also singet se wol to pryse Beyde nacht vnde dach /	612
	Salich is de dat horen mach Dat loff vnde gras hedde tungen /	
	Vnde alle bome spreken kunden Se konden dy nicht to vullen louen /	616
6r	Dyner ere hir vnde dar bouen Maria eddele Iuncfrowe schone /	
	Myt gode in des hemmels trone In der hilligen dreuoldicheit /	620
	In also groter clarheit De vroude de nu wart vornomen /	
	De is dar vullenkommen	

4	Dar is alle vroude gantz / Bouen den juncfrownen drechstu den krantz Van rosen vnde van lilien fyn / Maria du eddele juncfrowe myn Dar is de vroude vngemeten / Dar is aller sorge vorgeten Dar is vroude vnde sekericheit / Vnde vroude sunder herteleit	624
8	Dar is ere vnde rykedum ane tal / Beter wen desse werlt al Dar is nicht torn hat noch affgunsticheit / Men vroude lust vnde vrolicheit Dar is rowe sunder arbeyt / Vnde dat leuen sunder dôtheit Dar is nicht kulde edder vrost / Dar is noch hunger effte dorst	628
12	Dar is de joget vnde nemant olt / Dar is vroude mañnichuolt Dar is nicht nacht men schone dach / Dar is god de alle dingh vormach Dar is dat leuent sunder leyde / Dar is so lustich ogen weyde Dar is de sommer wunnichlick / Lylien fiolen rosen baltzam louelick	632
16	Me secht vns dat gantz vorwar / De soteste roke bouen alle crude is dar De ere de koningh Salomon hadde in sineme houe / De is in deme hemmel to loue Dar is nenes dinges to vuge / Aller malk hefft dar sin genuge Dar is nenes dinges to cleyne / Vnsprecklike vroude is dar meyne	640
20	Also men in der scrifft mach lesen / So mach dat dar vnmate suuerlick wesen Eya dat is dar also schone / Dar sit god suluen in deme trone In der hilligen dreuoldicheit / In also groter clarheyt Ach wat vroude is dar best / De benedigede moder Ihesu crist	644
24	De vroude nicht ende had / Dach vnde nacht sunder vnderlad Nemanck kan vullen reken /	652
		656
		660
		664

	Neyn tunge kan to vullen spreken	
	Neyn herte kan to vullen grunden /	668
	De vroude de dar is to allen stunden	
	De groteste vroude vppe ertrick /	
	Der mynsten jme hemmel is nicht gelick	
28	Dat mach men in der scrifft bewisen /	672
	Me kan dat nicht vul prisene	
	In der scrifft men dat bewisen mach /	
	Twintich jar is dar als eyn dach	
	Wol eme de dar komen mach /	676
	De leuede ny leueren dach	
	We dar kumpt in groter ere /	
	Begeret nenes dinges mere	
6v	De mynsche is salich geboren /	680
	De to der vroude is vtherkorn	
	Dat wij alle moten komen dar /	
	Vnde beschowen gode apembar	
4	Des helpe vns de juncfrowe clar	684
	Do Vnse vrouw wart vp genomen /	
	Vnde in den hemmel was gekomen	
	De engele al besunderen /	
	De hadden des grot wunderen	688
	To den suluuen stunden /	
	Wunderlike vrage se begunden	
	Que est ista tam formosa /	
	Decora et tam spetiosa	692
8	Ipsa tamquam florens rosa /	
	Candida super omnia lilia	
	We mach desse juncfrowe syn /	
	Se is so schone vnde so fyn	696
	We is desse wol gedan /	
	De hir kumpt also de maen	
	De hir kumpt in de hemmel wunne /	
	Se is so clar also de sunne	700
12	Ere clarheit is also grot /	
	Efft se sy de morgen rōt	
	Ere antlat luchtet apembar /	
	Also de morgen sterne clar	704
	We is desse vth irkoren /	
	Desse eddele vnde wolgeboren	

	We is desse juncfrowe here / De hir kumpt mit groter ere	708
16	We is desse juncfrowe schone / Se drecht van golde eyne crone We is desse schone vnde vrye / De hir kumpt vth der wustenyne Se kumpt hir vp desser erden / Efft se vnser aller vrowe wille werden Se hefft anne eyn gulden cleit / Se kumpt mit groter werdicheit	712
20	Se is so rechte wol getzyret / Vnde also schone ge ordineret Se mach wesen eyne furstynne / Weldich vnde eyne keyserynne Ehre gelick hebbe wij hir ny vornomen / Van wor mach se her komen Se kumpt hir vp mit groteme loue / To desseme hemmelschen houe	716
24	Vnde kumpt se van edon / Edder kumpt se van syon / Edder van babilon Wor kumpt se van Iericho / Efft kumpt se van libano Se kumpt hir vp so woldichlike / Efft se sy vrowe vam hemmelrike Mit vrouden vnde mit grotem schalle /	720
28	Kumpt se bouen de hilligen alle Se kumpt so weldich vnde so vry / Efft de hemmel ere sy Do wart den engelen dar bekant / Dat desse juncfrowe were nant Dat were de schone vnde vth irkoren / Dar <i>cristus</i> van were geboren	724
7r	Dat were de eddele vnde de vrye / Godes moder sunte marie Des worden de engele alle vro / Vnde spreken vnser vrown tho	732
6v18	Efft: <i>Het hs. heeft efft.</i>	736
6v26	Efft: <i>Het hs. heeft efft.</i>	740
6v27	vnde mit: <i>Aaneengeschreven, gescheiden door verticaal streepje.</i>	
6v27	Kumpt: <i>Het hs. heeft kumpt.</i>	

6v18

Efft: *Het hs. heeft efft.*

6v26

Efft: *Het hs. heeft efft.*

6v27

vnde mit: *Aaneengeschreven, gescheiden door verticaal streepje.*

6v27

Kumpt: *Het hs. heeft kumpt.*

	Bistu maria de Iuncfrowe clar /	744
4	Na dy hebbē wy wachtet mannich jare	
	Na dy alle hemmelsche here /	
	Hefft gehad groth beghere	
	Nu is vns vyl leue geschēn /	748
	Dat wy hir hebben geseen	
	Maria juncfrowe gebenediet /	
	Wy hebben dyner begert mannige tijd	
	Bistu vnses heren moder juncfrowe fyn /	752
	So schaltu vns willekommen syn	
8	Bistu de moder vnses heren /	
	So wil wy dy louen vnde eren	
	In desseme hemmelschen sale /	756
	Wyl wij dy denen alto male	
	Vnde willen vns vrouwē jummermere /	
	To dyner hemmeluart maria here	
	Maria wes des van vns bericht /	760
	Du schalt hir nedder blyuen nicht	
12	Id mach dy hir nedder nicht boreن /	
	Vare vpwart mit groten eren	
	Vare vp du juncfrowe trud /	764
	Du bist des hemmelschen godes brud	
	Vare vp dyn loff wert dar gemert /	
	Du bist aller eren wert	
	Vare hen maria Iuncfrowe schone /	768
	Vp to deme ouersten trone	
16	Maria du eddele blogende rys /	
	Vare in dat hemmelsche paradis	
	Do maria in den ouersten tron quam /	772
	Grote ere dat se dar vor nam	
	God er suluen jegen ghinck /	
	Mit armen he se vmmē vinck	
	Maria wes wil komen my /	776
	Ick hebbē gewachtet na dy	
20	Ick wil dy denen des hebbē ick recht /	
	Du bist myn moder ick bin dyn kint	
	Gabriel vntfenck se houeschliken /	780
	Vnde nech er gar denstliken	
	He sprack maria juncfrowe fyn /	
	Du schalt my willekommen syn	

	Ick was eyns eyn sendebode /	784
	To dy van deme hemmelschen gode	
24	Do entfengestu my gutliken /	
	Vnde antwordest my suuerliken	
	Do du myne wort haddest gehort /	788
	Do geuestu my fulbort	
	Du begherdest dat myne bodeshop were war /	
	Du entfengest Ihesum apembar	
	Maria hir schaltu ewich bliuen /	792
	Vroude vnde wunne mit vns dryuen	
28	Ick wil dy denen des hebbet ick recht /	
	Du bist myn vrouwe vnde ick dyn knech[]	
	Lucas marcus Matheus Iohannes /	796
	De veer plegen ock des	
	De XII apostele vnde mertelere /	
	Vnde ock de bichtigere	
7v	Sunte Iohannes baptista /	800
	Vnde Iohannes euangelista	
	De prophete ysayas elyas thobias jeremias /	
	Jeromas malias anayas	
	De prophete Her Abraham /	804
	Isaac jacob moyses vnde balam	
4	Ionas egeas vnde yosyas /	
	De prophete aaron vnde gedeon	
	De prophete Her daniel /	808
	Sollariel sorobabel ezechiel anatoael	
	Eliseus machabeus Vnde zebedeus /	
	De olde iosue osee vnde noe	
	Enoch vnde sadoch	812
8	De prophete amabech /	
	De prester her melchisedech	
	Vnde XXIIII olde heren /	
	Entfengen de vrowen mit groten eren	816
	Vnde to der suluuen tijd /	
	De prophete her dauid	
	Do maria quam to deme hemmelschen houe /	

7r26 apembar is met een verwijzingsteken achter fulbort in de regel erboven geschreven.

7r28 des: s gevlekt.

7r28 vrouwe: Na e aanzet voor andere letter.

7r28 knech[]: Woord breekt af op de bladrand.

	Entfengen de vrowen mit grotem loue	820
12	Mit siner harpen suuerlick / Entfenck he vnse vrowen herlick	
	To der suluuen stunde / Eynen rey to spelende he beghunde	824
	To loue vnde to eren / Der benedigeden moder vnses heren	
	Her symeon vnsen heren entfingk / Do vnse vrowe to kercken ginck	828
16	Do se lichtmissen wolden vulbringen / Mit <i>cristo</i> ereme leuen kinde	
	In den tempel se <i>quam</i> to gode / Also moyses hadde vor geboden	832
	Maria den heren in den tempel offeren wolde / Also se to rechte don scholde	
	Her symeon de olde here / Quam aldar mit groteme begere	836
20	Van deme hilligen geist was he bericht / Dat he scholde steruen nicht	
	Syne begeringe were denne geschen / He scholde vnsen heren seen	840
	Her symeon was dar bereit / He entfenck den heren mit werdicheit	
	Do he hadde an deme arme syn / Dat gebenedigede kindelyn	844
24	He grotte se leffliken do / Vnde sprack er gutliken to	
	Wes wilkommen dochterlin / Wes wilkommen iuncfrowe fyn	848
	Wes wilkommen myn vthirkoren / Du eddele rose sunder doren	
	Wes wilkommen du vil schone / To my in den ouersten trone	852
28	Kum to my dochter van bethlehem / Kum to my dochter van Iherusalem	
	Kum myn leue kum myn bruth / Kum myn duue kum myn truth	856
	Kum in dith hemmelsche pallas /	

7v11 mit grotem loue staat met een verwijzingsteken achter dauid in de vorige versregel geschreven.

7v14 Tussen moder en vnses is h doorgehaald.

7v18 Eerste den: d gevlekt.

	Dat dy ouerlangk bereit was	
8r	Kum suuerlike kum mijne vruntynne /	
	In de vroude vnde in de wunne	860
	De vroude de du hebben scholt /	
	De is mer wen dusent volt	
	Kum myn reyne kum myn clare /	
	Ick neme dyner suluen ware	864
4	Kum myne tertelduuue reyne /	
	Du bist myn leff sunderlick alleyn	
	Maria leue dochter myn /	
	Du schalt aller hilligen vrowe syn	868
	Alle hilligen de ick in deme hemmel han /	
	De scholen dy wesen vnderdan	
	Du schalt wesen eyne bederynne /	
	Ouer alle dith hemmelsche sinde	872
8	Kum maria juncfrowe here /	
	Entfa de krone der ewigen ere	
	De geue ick dy to lone /	
	Vnde bij my in desseme trone	876
	Schaltu sitten by miner syden /	
	Vnde vrowen dy to allen tyden	
	Maria ick wil dy noch eyne gauwe geuen /	
	Du schalt ewich mit my leuen	880
12	Vnde wat du biddest dochter myn /	
	Des schaltu getwidet syn	
	Alle gnade schal uth dy vleten /	
	Eyn moder der barmherticheit schaltu heten	884
	We dyner hulpe beghert vp erden /	
	De schal er getwidet werden	
	Dat hefft gemaket dyn emodicheit /	
	Vnde dyn louelike kuscheyt	888
16	Dat dy desse ere is bereit /	
	Hir in der ewigen salicheit	
	Wen dy der bodeschop nicht vordroth /	
	De ick dy by gabriele en both	892
	Do du de bodeschop leffliken nemest /	
	Vnde dyne fulbort dar to geuest	
	Went myn sone Ihesu crist /	

8r3 neme: ne *verbeterd uit m.*

8r4 *Boven myne is nn ter verbetering aangebracht en weer doorgehaald.*

8r13 heten staat met een verwijzingsteken achter syn in de vorige versregel geschreven, boven schaltu.

	Van dineme liue geboren ist	896
20	Den hefftu mit dyneme lyue geberet / Vnde dynen brusten generet	
	Noch mehre hefftu eme bewiset / Du hefftene gecleidet vnde spiset	900
	Grote armode hefftu mede beseten / Des wil ick nicht vorgeten	
	Der groten truwe schaltu neten / Eyn moder der barmherticheit schaltu heten	904
24	Du machst bidden ick wil dy twyden / Wes du begherest to allen tyden	
	So we dy denet dochter myn / De schal ewich salich syn	908
	De hillige geist gaff ere sinen grüt / Synen denst he er boet	
	He grotte suuerlikin / Ihesum dat benedigede kindelin	912
28	Dat kint schal siner werdicheit vntfan / Vnde schal in sunden nummer bestan	
	Her symeon vroude sick do / Vnde sprack vnseme heren tho	916
	Nunc dimittis seruum tuum domine / Secundum verbum tuum in pace	
8v	Du bist des benedigeden godes kynt / Alle dinck dy wol mogelick sint	920
	Irhore here myne rede / Vnde lath my nu in dynen vrede	
	Ick beghere des in groter dult / Lath my here steruen wen du wult	924
4	Nym myne zele an dat ryke dyn / Vnde lat se here dar myt dy syn	
	Nu is my vil leue gescheen / Nu ick dy here hebbe geseen	928
	Ick nu dy geseen apembar / Des hebbe ick beghert mennich jare	
	Do beghunde her symeon prophenteren /	

-
- 8r21 Noch: o gevlekt.
 8r23 heten *is met een verwijzingsteken achter vorgeten in de vorige versregel geschreven, boven schaltu.*
 8r24 *Tussen machst en bidden is dr doorgestreept.*
 8r28 bestan *staat met een verwijzingsteken achter kindelin in de vorige versregel geschreven, boven nummer.*
 8r29 Vnde: *Het hs. heeft vnde.*

	Van Ihesu <i>cristo</i> vnseme heren	932
8	Vnde sede vnser vrouw en in den tyden / Dat swert der bedroffnisse scholde se snyden Dat scholde er van Ihesu gescheen / Also groten jammer scholde se an em seen	936
	Dith is war dat ick nu sage / Dith geschach an deme stillen vridge Do god de swaren martere leit / Dor vnser aller salicheit	940
12	Ioachim vnde anna de vrouw e syn / Entfengen vnse vrouw en fyn Anna sprack wes willekomen dochter myn / Hir to der moder dyn	944
	Nu is my vil leue gescheen / Dat ick dy hir mit my mach sehen Ick bin dyn moder de dy geberde / Vnde dy mit mynen brusten nerde	948
16	Anna wart blide vnde vro / Vnde vroude sick sunderliken do Ioseph vnser vrouw en huder was / Do se des hilligen cristes genas	952
	De vil gude olde man / Grote vroude he do wan Vnde vil leue eme do geschach / Do he vnse vrouw en komen sach	956
20	De hilligen dre koninge weren dar / Se nemen vnser vrouw en war Se spreken in der suluen tyd / Wes wilkommen maria benediet	960
	Wij willen vns des ewich vrouw en / Dat wy dy hir mogen schowen Is id als de scrifft berichtet my / Angeli vnde Archangeli	964
24	Dar to de krone van cherubin / Vnde ock de crone van seraphin Do se vnse vrouw en komen segen / Grote vroude dat se plegen	968
	Der benedigden moder vnses heren	

8v8 snyden staat met een verwijzingsteken achter heren in de vorige versregel geschreven, boven scholde se.

8v9 gescheen: h gevlekt.

	De juncfrowen vnde wedewen gemeyne / Beyde grót vnde cleyne	
28	De jungen vnde de olden / Beghunden ere hande to volden Tho loue vnde to eren / Der benedigeden moder vnses heren	972
	Thegen vnser vrouwens hemmeluart / Wente dar grote vrouwe vornomen wart	976
	Vnde alle hemmelsche schar / De nemen vnser vrouwens war	
9r	Tho den suluuen stunden / Sunderlike vrouwe se begunden Se sungen gaudeamus in domino / Nu wille wy alle wesen vro	980
	Wy willen vns vrouwens to desser tyd / Dat du maria gebenediet	984
4	De sote moder Ihesu crist / Tho vns hir gekomen bist Wes wilkommen juncfrowe clar / Wij hebben wachtet manlich iar	
	Wes wilkommen Israhelsche Loserynne / To desseme hemmelschen in gesynne	988
	Du schalt hir wesen konyngynne / Ouer dith hemmelsche synne	992
8	Maria du schalt mit vns blyuen / Ewige vrouwe hir mit vns dryuen Wy willen dy louen vnde eren / Wy willen dynen nicht enberen	
	Maria du reyne kussche maget / Der al de werlt loff vnde ere saget	996
	Nemant dy vullouen kan / He sy vrouwe effte man	
12	Maria du leue juncfrowe tzart / Dor dyne werden hemmeluart Dor dynen keyserlichen rom / Dor dynen reynen magedom	
	Help vns to der ewigen salicheit / De vrouwe is bereit Dat wy mit sele vnde mit lyue / Ewich mit gode moten blyuen	1004
		1008

16	O maria du rosen roter munt / Beware vns to aller stunt Maria du rose der eddelicheit / De lilie der kuscheit Du fiole der soticheit / Du blome der schonheyt Du moder der barmherticheit / Du reyne bom der clarheyt	1012
20	Du eddele morgen sterne / Du otmodige godes derne Du juncfrowe wol geboren / Van deme hemmelschen vader vth irkoren O maria juncfrowe here / Dith is gemaket to dyner ere Dith is dy to loue gelesen / Lat id dy anname wesen	1016
24	O du leue moder crist / Went du mit gode weldich bist Help dat vns gnade werde / Wen ick schal scheyden van desser erden Wen ick schal van hennen varen / So motestu vnse zele bewaren Help vns dar to guder rowe /	1020
28	Maria du eddele kussche juncfrowe Der warheit giff vns eyne lere / We dy dent vor derfft nummer mere Dith is seker vnde wis / Dat trost vnde gnade an dy is Dat do myner armen sele schyn / An deme lesten ende myn	1024
9v	Maria du eddele juncfrowe fyn Dith is gedichtet van vnser vrouw hemmeluart / Suuerliker dinck nu gedichtet wart We desse hemmeluart gerne eret / Vnde ock we se gerne horet Deme mynschen wil se sin gud meren / Vnde helpen eme to der ewigen eren	1032
4	He schal dat vor ware weten /	1036
9v1	Achter ge staat een afbrekingsteken, dichtet wart staat met een verwijzingsteken achter horet op de volgende regel geschreven; het verwijzingsteken is uitgeschoten en loopt door eren in 9v3, daarna is het verbeterd tot het netjes tussen de regels staat.	1040
9v4	vor geten: o gevlekt.	1044

9v1 Achter ge staat een afbrekingsteken, dichtet wart staat met een verwijzingsteken achter horet op de volgende regel geschreven; het verwijzingsteken is uitgeschoten en loopt door eren in 9v3, daarna is het verbeterd tot het netjes tussen de regels staat.
 9v4 vor geten: o gevlekt.

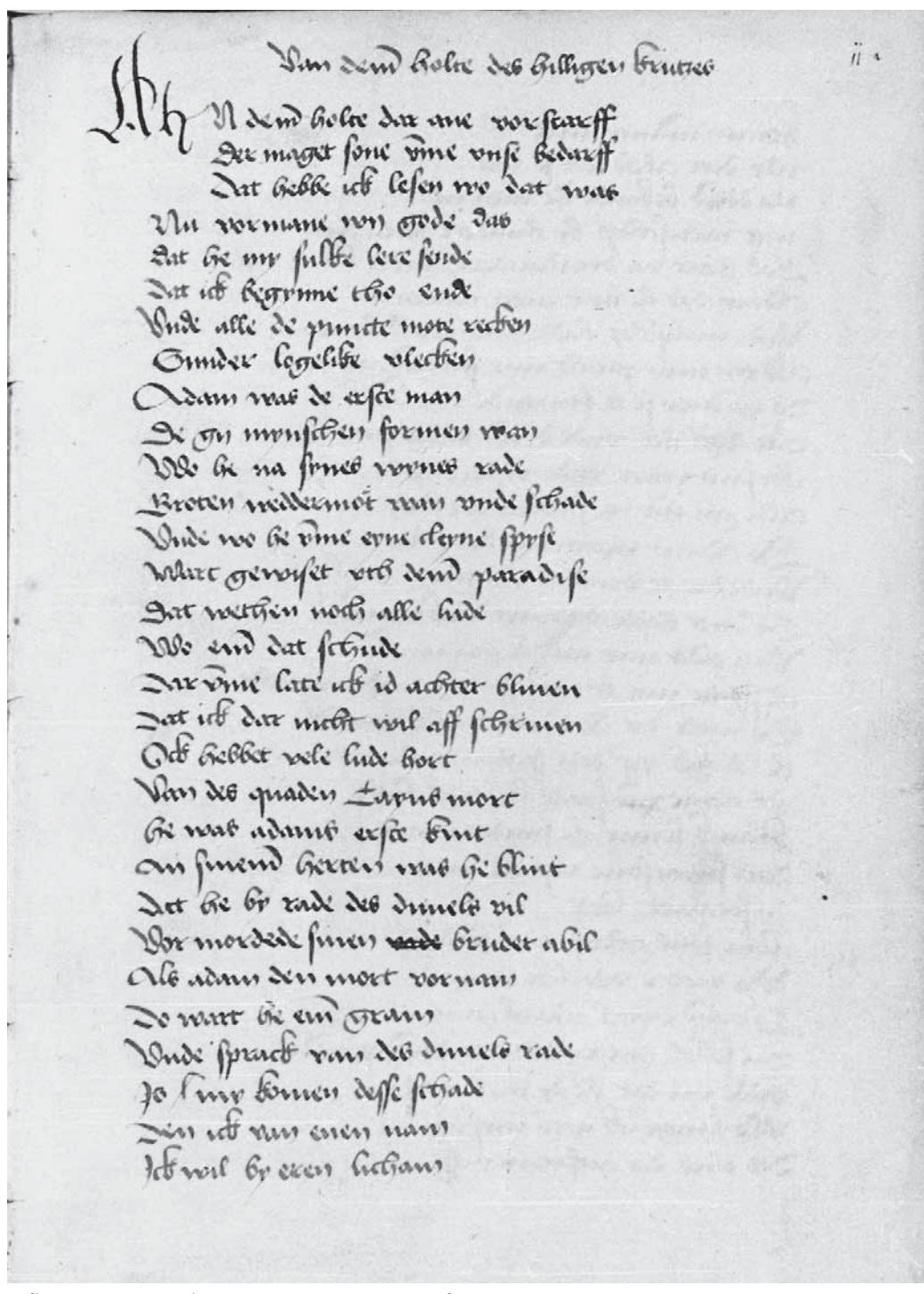
	Se wil syner nicht vor geten Se wil ene nicht vnderwegen lan / Se wil eme wol to hulpe stan Ock wil se eme vorweruen / Godes licham er he schal steruen	1048
	Vnde godes hillige blod / Schal ene bewaren vor den ewigen dod Ock wil eme maria to lone geuen / Na desseme elende dat ewige leuen	1052
8	O du leue maria trud / De ware godes brud Dyth hebbe ick dy to loue lesen / Lat id dy anname wesen	1056
	Vnde bidde dynen leuen sone vor my / Dat he my gnedich sy Dat he dor syne hilligen viff wunden / Vor geue my alle myne sunde	1060
12	Vnde alle myne schulde / Vnde vor lene my syne hulde Dat he my vor sy vp desser erden / Dat ick eme noch to denste werde	1064
	O leue maria wes myn trost / Dat ick van sunden werde gelost Wen ick kome vor godes strenge richte / Vor syn gruwelike angesichte	1068
16	Wan ick schal rede geuen vor myne missedåt / Wen alle myne sunde vor my screuen stad So help maria dat ick gnade vynde / An Ihesu <i>cristo</i> dynem leuen kinde	1072
	Wente schal ick arme sunder genesen / So mostu myn hulperynne wesent O leue Iuncfrowe maria benediet / Wen trost vnde heyl an dy lit	1076
20	So help my maria in der lesten tyd / Vnde make vns van sunden qwid Help vns to der ewigen salicheyt / Maria dor dyne groten barmherticheit	1080
	Des helpe vns de sote moder crist / Wen se aller gnaden vul ist	1084

9v17 my screuen stad staat met een verwijzingsteken achter kinde in de volgende versregel geschreven,
stad staat gedeeltelijk op de bladrand geschreven, d is slecht leesbaar.
9v23 Achter ist een schuin streepje.

24	Dat vns dat allen besche / Dat geue god dor syne namen dre Maria du bist starker wen samson / Vnde wyser wen salomon Vnde schoner wen absolon / Vnde kloker wen aaron Vyl wiser wen koningh dauid / Bistu maria to aller tijd Otmodicheit vnde sachtmodicheit / Rechtuerdicheit vnde warheyt Alle gnade vnde barmherticheyt / Hefft god suluen an dy geleyt Du bist eyne Iuncfrowe schone / Du bist in deme ouersten trone Du hefst bedwungen dat wilde pantir / Dar to dat sterke elpendir De sterke lowe is worden tam / In dyneme schote als eyn lam Den hogen aren heftu gevangen / Den nemant kunde afflangen Sunder du alleyne / Du bist otmodich kusch vnde reyne By dessen deren algemeyne / So meyne ick godes sone alleyne Maria den leuen sone dyn / Den hemmelschen drechtyn Den hefstu alleyne kregen / Dar vme machstu wol vroude plegen De hemmelsche vader hadde dy vth irkoren / Dusent iar er du werdest gebo[] Dat du scholdest eyn moder werden / Dynes sones hir vp erden To troste der gantzen cristenheit / Vns sunderen to eyner salicheit Des machstu maria Iuncfrowe fyn / Ewelick gelouet syn Maria kussche megetyn / Vor de groten gode dyn Bidde dynen sone to desser tid /	1088 1092 1096 1100 1104 1108 1112 1116 1120 1124
10r		
4		
8		
12		
10r8	gebo[]: Het woord breekt af op de bladrand, de haal van een afkortingsteken is nog zichtbaar boven de o.	

	Dat he vns van sunden make qwit Dat he vns sinen vrede sende / Wen wij scheiden vth desseme elende Help vns dat wy gnade vinden / By dy vnde dyneme leuen kinde Aue maria reyne megetin / Dith bock mote dy anname syn Hir hebbe ick dat ende vunden / God dor syne hilligen viff wunden Hore der leuen moder dyn / Wenner se vnse forbidderynne sin Dith gesche vns allen samen / In des waren godes namen amen Maria moder eyne maget reyne / Aller doget eyn clare fonteyne Bidde Ihesum <i>cristum</i> dynen leuen sone / Dat he vns make van sunden schone Schamel knecht houesch vnde wys / Vnde geue vns na desseme ertrike syn paradis Loff vnde ere vnde werdicheit Sy deme vadere deme sone vnde deme hilligen geiste mit jnnicheit	1128 1132 1136 1140 1144
16	Van deme holte des hilligen krutzes	[2]
20	AN N deme holte dar ane vorstarff Der maget sone vmme vnse bedarff Dat hebbe ick lesen wo dat was Nu vormane wij gode das Dat he my sulke lere sende Dat ick begynne tho ende Vnde alle de puncte mote recken Sunder logelike vlecken Adam was de erste man	1 4 8
24		
11r		
4		
8		

- 10r14 vrede is in dezelfde hand geschreven boven doorgehaald sone, met een invoegteken tussen sone en sende.
- 10r22 syn paradis is met een verwijzingsteken onder desseme ertrike geschreven.
- 10r23 Tussen vnde en ere is u doorgestreept.
- 10v Dit blad is niet beschreven.
- 11r2 AN in donkerder inkt, waarschijnlijk van andere hand, geschreven in de ruimte die door de tekst-hand is opengelaten voor de invulling van een initiaal. Er volgt nog een majuskel N; niet duidelijk te zien is of de eerste N is doorgestreept.

Afb. 20. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 11r (ware grootte).

	De gjij mynschen formen wan	
12	Wo he na synes wyues rade	
	Groten weddermōt wan vnde schade	12
	Vnde wo he vmme eyne cleyne spyse	
	Wart gewiset vth deme paradise	
16	Dat wethen noch alle lude	
	Wo eme dat schude	16
	Dar vmme late ick id achter bliuen	
	Dat ick dar nicht wil aff schriuen	
20	Ock hebbet vele lude hort	
	Van des quaden Cayns mort	20
	He was adams erste kint	
	An sineme herten was he blint	
24	Dat he by rade des duuels vil	
	Vor mordede sinen bruder abil	24
	Als adam den mort vornam	
	Do wart he eme gram	
28	Vnde sprack van des duuels rade	
	Is my komen desse schade	28
	Den ick van euen nam	
	Ick wil by eren licham	
11v	Komen nummer mee	
	My deyt Abels dōt so wee	32
	Na deme bekande he euen ne	
4	Mit menschop by hundert jaren dre	
	God hetet na drehundert jaren	
	Adam dat he mit euen waren	36
	Vnde menschop hadde mit ereme lyue	
8	Als eyn man plecht mit sineme wyue	
	Do wunnen se to samende eyn kint	
	Dat Zeth het vnde deme vader sint	40
	Horsam wart vnde vnderdan	
12	Alse gjij hir na scholen vorstan	
	Do Adam negenhundert jar	
	Vnde dar to druttich vul nar	44
	Geleuet hadde do wart he kranck	
16	Van older mit arbeyde gemanck	
	He stunkt mit eyneme spaden vnde wrochte	
	So mode dat he nicht mehre mochte	48

11r25 *Tussen sinen en bruder is vade weggestreept.*11r29 *Tussen Is en my is de aanzet voor k weggestreept.*

	He lede sick vppe den spaden vnde roste	
20	Vil cleyne eme sines leuendes luste	
	Kranck stunt he sunder wan	
	Zeth sinen sone rep he an	52
	In sodaner leyde	
24	Leue sone gha sunder beyden	
	Vp rechte vederlike truwe	
	To deme engel cherubynne	56
	Du scholt ene vinden vor deme paradis	
28	Bidde ene dat he dy make wis	
	Wo lange ick noch myssen	
	Des olyes der entfarmenisse	60
12r	Den my god suluen vntheit	
	Do he my dar vth vorsteit	
	Wes vor eme nicht vor vert	
4	Al drecht he eyn vurich swert	64
	He hudet dar mede de schonen stede	
	Dar rost ynne is vnde ewich vrede	
	Zeth antworde sineme vader	
8	Ick byn bereyt to donde alle gader	68
	Des juw is leff vnde ick bin plicht	
	Mehre ick wet des wegues nicht	
	Sone gha vp mynen trost	
12	Volge deme wege recht int ost	72
	Dat ick dy segge dat mercke wal	
	Als du kumpst in den dall	
	To ebron den volge eneme wege geon	
16	Du schalt de voetsparen sehen apenstan	76
	De wy mit ruwen quemen gan	
	Ick vnde dyn moder mede	
	Do vns de engel stotte vth der stede	
20	De wij mit vnser schult vor loren	80
	Dar stan noch de suluen vōtsporen	
	Vor dorret dar wus ny vth	
	Loff noch gras noch ander kruth	
24	Ock segge ick in warheit	84
	Du scholt vornemen in clarheit	

11v20 sines: in *enigszins gevlekt*.

12r14 Als: *s gevlekt*.

12r15 *Tussen ebron en den: vertikaal streepje, aanzet voor v?*

12r15 *In geon een scheidingsstreep tussen e en o.*

	Komen vther schonen stede	
	Gemenget mit deme roke der suticheide	
28	Als du den engel sust	88
	So en vor vere dy vor eme nicht	
	Zeth van dennen scheidt	
12v	Vnde dede so eme sin vader heth	
	Aldat he eme bath	92
	Vnde ghinck den rechten path	
4	Went in den dal to ebron	
	He hadde guden willen to don	
	Dat eme sin vader hadde beuolen	96
	Do vant he sunder holen	
8	Dar de votsparen stunden	
	Vor dorret van Adames sunden	
	Den volgede he so rechte nar	100
	Dat he vor nam de schonheit clar	
12	De vth deme paradise quam	
	Als he de clarheit vor nam	
	Do mende he naledē eyneme vure	104
	Des wart he vor veret schire	
16	Do dachte he vp de clarheit	
	Dar eme sin vader hadde aff geseit	
	De eme to mote komen scholde	108
	Do ghinck he vorbat also bolde	
20	Vnde ghinck dar dor mit konem synne	
	Vnde vant den engel cherubynne	
	Vor deme paradise mit eyneme swerde	112
	He vragede eme wes he begerde	
24	Vnde van weme he queme vnde wat he sochte	
	Efft wat bodeschop he brochte	
	Zeth sprack ick kome van adame	116
	De mit groter missequame	
28	Sinen licham het vorsleten	
	He biddet dat gjij eme don weten	
	Eyne rechte sekerheit	120
13r	Van dem olye der barmherticheit	
	Den eme god suluen dede louen	
	Do he van hir wart geschouen	
4	Do sprack de engel cherubin	124
	Ga vnde steck din houet thor doren jn	

	Vnde se al <i>vmme</i> dat paradis Du mochst eme wol geuen den pris	
8	Dat weit ick wol bauen alle steden De vnder deme hemmel sin benedden Vrage my denne wat dyne ogen sehen Ick wil dy de warheit gheen	128
12	Zeth both sin houet thor doren jn Eme vrowede herte vnde sin De krude geuen dar suthe lucht Bome van manniger hande vrucht	132
16	Sach he schone vnde grone stan Vormiddels in des paradises plan Dar sach he eynen borne stan De was gedelet an veer reueren	136
20	De de meister alsus delen De erste is phison genant <i>Vmme</i> den trent Engelant Mit ereme water neret se dat	140
24	Vorwar secht me sunder hat Dat men dar vint dat beste golt Dat de werlt an sick holt Ock sin dar <i>jnne</i> dure steyne	144
28	Dat ander reuer dat ick meyne Dat heth geon na myneme wane Vnde lopt int lant to moriane	148
13v	Dat wij heten swarte lude Dat drudde in korter bedude Heth tigris so ick vorsta	152
4	Heth tigris so ick vorsta Vnde lopt int lant Azya Dat veerde reuer sit gewisse	156
	Dat is geheten eufratisse Vnde lopt in de werlt all	
8	Erer grotheit is neyn tall Vppe deme borne clar Den zeth hadde vornomen dar	160
	Stunt eyn bom gewassen grot	
12	Alle blade vnde telgen weren blot Se drogen noch loff noch blade Dat duchte em sin schade Dat he gewassen stunt so hoge	164

16	Vnde vor dorret was so droge Sine ogen sloch he vp vnde sach Wo in deme bome wunden lach Eyn slange eyslich vnde grot	168
20	De wortel van deme bome sach he blot De lep in der erden jn de helle Dar sach he de zelen van Abelle He sach sunderlich wunder	172
24	An deme bome bouen vnde vnder Vp deme hogesten des bomes lach Eyn kint so ick juw seggen mach Ny geboren in doke gewunden	176
28	He horde id wenken to den stunden Also he de stad hadde sehen Do ginck he wedder na den	180
14r	Dar he den engel stande vant He vragede em alto hant Wat dat cleyne kint mente	
4	Dat vppe deme bome lach vnde wende De dar so grot vor dorret stot De engel sprack ick makes dy vrot Dat kint dar vmme vragest	184
8	Dat schal noch van eyner reynen maget Entfangen mynschlike figure Bauen den lop der nature Schal god hebben dat kint gemeyne	188
12	Mit eyner maget alleyne Schal wedderwynnen de gnade De Adam by euen rade Vorlös mit vnhorsamheiden	192
16	Dat se do beiden misdeden Dat módt dat kint wedder kopen Als de jar sin vmme lopen Vullenkommen an eren tiden	196
20	Nicht ehre mach Adam vorbliden De olye der barmherticheit Schal deme kinde vth sinen leden Werden geperset so vthermaten	200
24	Dar id eme de vader schal by laten	204

	Tonoge van aller schult De he vp den mynschen hult Aldus do dyneme vader weten	
28	Dat du segest eyn kint gemeit Dat gekomen is van der gotheit Vnde des mynschen sone schal heten mede	208
14v	Vnde deme mynschen kumpt to salichheit vnde to vrede Dat schal storten sin hilge blod Van deme holte dat wassen mod	212
4	Van dren kerneken to samen De vthe deme paradise kamen Gewassen van deme suluen risen	216
8	Dar Adam in deme paradise De vrucht aff smakede vnde nod Dar eme god ethen aff vor both	
	De Engel gaff Zeth aldar De dre kerneken dat is war	220
12	Vnde heth ene gan in godes namen Vnde sede eme als du kumpst to Adamen Den segge eme alle de wort	
	Dat du segest vnde hefst gehort	224
16	Dre dage so gjij en noch seen Dat wil ick juw vorware gen Schal he leuen vnde lenger nicht	
	Des sit van my bericht	228
20	Em scholen begrauen sinen licham An eynen dål schone vnde bequam To ebron dat gjij wol weten	
	Des en schole gjij nicht vorgeten	232
24	Als gjij en leggen in dat graff De dre kerneken de ick juw gaff Schole gjij leggen in der suluen stunt	
	Vnder de tungen in sinen munt	236
28	Vnde grauet se mit eme an de erden Dar scholen aff wassen dre gherden Se scholen bliuen euen groth	
	De eyne schal bliuen cedrus gen&t De wassen bouen alle bome	240
15r	Dar bij ick den vader nome	

14v3

mod: d *uit e verbeterd.*

14v12

Tussen in en godes is de doorgestreept.

4	Syne mogentheit geit bouen all De was vnde is vnde bliuen schal De ander gherde des sith gewis De schallick sin der cipris	244
8	Dar by schal sin bedudet de sone Went de cipris is also gewone Wemme ene houwet vnde wunt Eyn eddel roke dar begund	248
12	Dat me ene dar in schal slan Dre stumpe negele dor hende vnde vote gan Vnde sine side wert dore steken Dar vth schal gan <i>eyn</i> sote roke	252
16	Dat de vader vmme schal Adames missedät vor geuen al De drudde gherde schal wesēn Gelick deme palmbome by deseme	256
20	Is de hillige geist bedüth Went men in deme palmbome sūth Dat he mannich blad vth geuet Vnde al sine telgen heuet	260
24	Dar mede gesyret vnde gespreit Vnde al in eyner grone steit Des gelikes mach men mercken Den hilligengeist an sinen wercken	264
28	De sine gnade hir vnde dar Hemelich vnde Apembar	268
15v	So mannichuolt uth spret Dat men nenen tal dar van wet Zeth wachtede lenger nicht	272
4	Do eme de engel hadde bericht Wat an den dren roden lach He hastede nacht vnnde dach	
	Beth he kam wedder in dat lant	276
8	Dar he sinen vader vant Vnnde sede eme al desse wort De he van deme engel hadde gehort Wo he eme hadde gesecht	
12	Dat he den olye der barmherticheit Van deme kynde hebben scholde Do vorblindedē adam de olde	280

	Vnde lachede mehre wen enewerff	284
16	An sineme herten ehre he sterff Nicht lenger leuede he na den Do he de kernen hadde sehen Do he dede sinen ende	288
20	Do was de duuel dar behende Vnde nam de zele an syne walt Zeth vorde den licham in dat velt Dar he ene in de erde lede	292
24	He groff ene in de suluen stede Dar god erst vth nam sine lede De dre kerneken leyde he to samen Vnder sine tungen dar aff qwamen	296
28	Dre roden langk vnde small Als ick juw hir na seggen schal Beyde winter vnde sommer like grone Bleuen se an eyner schone	300
16r	Wol xxxii hundert jar Moyses vant se dar Do he dat Israhelsche here	304
4	Leydede auer dat rode mehre He brachte se dor de wustenyn Dar se dre dage dogeden pyn Went se en vunden water neen	304
8	Nochten drogen se auer een Se slogen ere paulun Beneuen deme dale Ebron Dar adam begrauen lach	308
12	Moyses de dre roden sach Mer he wuste nicht Wat sale an den roden licht Des morgens do id was licht	312
16	Moyses de godes knecht Sach de eyne rode schone vnde fyn Stan to deme houede syn De ander de ick meyne	316
20	Sach he stan recht vnde cleyne Beneuen siner rechteren syden	320

15v15 enewerff: ne *in ligatuur*.

15v15 *In de marge een vraagteken in andere hand.*

16r11 lach: h *gevlekt*.

16r12 rodan: d *verbeterd uit s.*

	De drudden sach he to den suluen tiden To siner luchteren syden stan	
24	Dat seggen de boke sunder wan Moyses de wart vor vert Do he de rodensach vor kert He leth se stan vp de suluen stede	324
28	Nu horet wo he dede He toch van dar in helem Vnde allent dat dar was mit em Se vorden vort dar is em luste	328
32	Des auendes nemen se roste	332
16v	Souentich pallen vunden se dar Vnnde twintich borne dat is war Se slogen vp dat grone velt	
4	Beneuen deme water ere telt Des anderenn dages sit gewijs Do sach de rodens moyses Bij sineme bedde stan	336
8	Als he touorenn hadde dan Do propheterde he dar aff Vnde sprack god hebbe loff Als ick des vrode	340
12	So se ick an dessen rodens Dat betekent wol gemeyt De hilligen dreuoldicheit Des leth se moyses dar stan	344
16	He dorste se nicht an van Vnde toch wech mit den luden syn In dat lant to Raphadyn Dar se des waters cleyne vunden	348
20	Dat se do den suluen stunden Dogeden dorst ock vngemack Sotes waters ene vnbrack Se clageden junck vnde olt	352
24	Vnde geuen moyses de schult He wart bedrouet sere He bath god vnnsen herenn Dat he eme des dede bote	356
28	Dar aff dat water smakede sote Dat volck leth ene nergen rysen Do ghinck he an der suluen wyse Dar he des nachtes rostede do	360
32	Went des anderenn morgens vro	364

17r	Als he den dach hadde seen Do stunt he vp vnde ghinck mit den Sach he roden schone	
4	Stan in deme suluuen done Als he de twye hadde seen Do vil he vp sine kneen Vnde bat gode efft dat wesen mochte	368
8	Dat he eme touoren brochte Wat he mende mit den roden Dede eme also vore moden He hadde an sinen dancken mennigen syn	372
12	Den god sande an dat herte syn Dat he de roden vp toch Vnde an de borne mede sloch Do wandelde des waters bitterheit	376
16	An eyne grote soticheit Nu horet wo id dar na schude Moyses vnnde sine lude Vorden de roden mit en	380
20	Dör dat lant van Raphaden He qwam mit sinen scharen Vmme eynen berch here varen De synay geheten is	384
24	De prophete moyses De leth de roden dar Vnde lede se an eyn water clar Dar na ghinck he	388
28	Vp den berch synay Dar was he vertich dage mit gade Vnde brachte van dar de x bade Geschreuen an twen tafelen fyn	392
32	De stene weren mormelyn	396
17v	Do he van deme berge kam nedder Do vorde he de roden sodder To moab in dat koninghrike	
4	Dar sette he se werdichliken In de erden alle dre Na der tijd sach he er ne Dar stunden se mannich jar	400
8	Dat se nicht wussen en hare	404

	Vnde bleuen al van eyner grote De roden van manniger hande gute Vnde vor war secht me dith	
12	Dat se koningh dauid Vant so ick juw seggen mach In deme slape dar he lach Quam eyn engel eme touorenn	408
16	Vnde sede sta vp du vterkoren Hore wes ick dy hir vormane Vare hen auer de Iordane Dar scholtu vynden dre rodens fyn	412
20	De van eyner grote syn De scholt du setten in dynen hoff Dar schal eyn bom wassen off Dar de jenne mōt ane steruen	416
24	De dar wedder schal weruen Dat bij adam vorloren wart Dauid wakede vnde wart vor vart Do de nacht vor ghinck des morgens vro	420
28	Stunt he vp vnde redde sich tho He nam mit sich selschop Vnde vor in dat rike moab Dat licht auer de Iordane	424
18r	He vōr inhopen vnde in wane To vindende de rodens dar De moyses auer mannich jar	428
4	Dar in der erden stan leet Als eme god beuōl vnde heet Do vant he ene schone stede	432
8	Dar he sich slapen leyde Vnde des nachtes rowede do Des suluen morgens vro	436
12	Als he vornam des dages licht Do vant he dre rodens richt Beneuen sineme bedde stande He bat gode vnde vormande	440
16	Dat he eme wolde apenbaren Efft dat de suluen rodens waren De he dar in deme lande vant Eyn stemme antworde eme to hant	444

	Konin gh gud dat sint de rod en	
	De du schalt hebben an diner hude	
20	Vnde vore se in Iherusalem	
	Vnde dat volk dat dar was mit eme	448
	De worden blide vmme den zeligen vunt	
	Dauid ghinck in der suluen stunt	
24	De rod en to thende vth der erden	
	Vnde vorde se van hynnen syne verde	452
	Wor men de rod en vorde	
	De worden hel vnde sunt	
28	Dat wart an eneme heren kunt	
	De Lixsillus was genant	456
	Deme wart sulk gnade bekant	
18v	De eme van den rod en qwam	
	He was dul gicht vnde lam	
	Van sukedage so math	460
4	Dat he mit pinen dranck vnde ath	
	Do men de rod en an eme stack	
	Do vor ghinck eme sin vngemack	
	Do Lixsillus was genezen	464
8	Do vör he van dan vnde mit desen	
	Do motten eme dre morianen	
	Er se qwemen auer de Iordanen	
	Dat wij heten swarte lude	468
12	Dar grot wunder ane schude	
	Mit den rod en rorde se dauid	
	Se worden to hant schone vnde wit	
	Beyde van hude vnde hare	472
16	Dat segen se vorware	
	De dar mit deme konin gh reden	
	Do id ene wile was geleden	
	Do qwemen se mit eren scharen	476
20	By enen berch varen	
	Dar eyn kranck mynsche jinne lach	
	Vnde alletijt to wanende plach	
	Darumme dat id bij deme wege was	480
24	Vnde leuede so eyn dwas	
	Hundert jar vnde druttich mede	
	Hadde he leuet vppe deme bedde	
	So hadde he leuet mennige stunt	484

Tussen 18v27 en 18v28 is een versregel doorgestreept: De worden blide vmme den zeligen vunt (i.e. 18r22).

28	He sede nu is my worden kunt Dat hir <i>eyn</i> hute komen schal De my van mynen suken all	
19r	Gelosen wil mit hilligen zeden Als dauid qwam gereden Do he scholde vor den seken ride	488
4	Do sloch he vth de roden to den suluuen tiden Eyne soticheit dar he jn deme berge was Dat he al siner suke nas	492
8	Vnde sunt was an sinen leden De lude qwemen to eme reden Vnde vunden ene wol genesen	496
12	De so lange hadde seck gewesen Des suluuen dages to der vesper tijd Do qwam koningh Dauid	500
16	He plach to donde an der stede Othmodichliken sine bede He sammelde suluer vnde golt	504
20	To kopen steyne vnde holt He wolde der stede <i>eyn</i> bedehus maken Men god vor bot eme in der sprake	508
24	Vnderwindes dy nicht to donde sone Id schal scheyn by salomone De na dy schal besitten dat rike	512
28	Lange tijd vrolichliken De koningh Dauid sterff Vnde salomon dat rike vorwarff	516
19v	He was <i>eyn</i> weldich here God brochte ene to sulker ere Dat he leth <i>eyn</i> bedehus maken	520
4	Van den besten saken De men dar to vreschen mochte Id was langh er men id fullenbrochte	
	So dure <i>eyn</i> werck vorwar Eyn balke brack en dar De meyster voren vnde sochten	
	Dat lant dor vnde se en brochten Nenen bom so grot De ene mochte helpen to der nöt	

19r21 dat: t *gevlekt*.
19v1 Eyn: n *gevlekt*.

	Se ghingen bedrouet sere	524
8	Vnde spreken koningh leue here	
	Wij kunnen nenen balken vinden	
	Den wij an dit werck mogen binden	
	Id sij dat gij laten houwen aff	528
12	Den bom de dar steyt in juwen hoff	
	Gebunden mit den xxx ringen	
	Des wolde de koningh node ghuunnen	
	Darumme dat eme dat sette sin vader	532
	Nochten wolde he nicht allegader	
16	Dat schone werck laten vorderuen	
	He heth den bom houwen vnde keruen	
	Den tymmerman wo se wolden	536
	De xxx ringe leth he beholden	
20	Vnde to deme tempel bringen	
	Dar se mannich jar na hingen	
	Als to eyname menen orbar	540
	Dat is notlick to donde vorwar	
24	So lange hingen se dar	
	Dat vul gan weren de jar	
	Dat de Ioden Iudas brochten	544
	Vnde vnsen herenn darumme kofften	
28	Nu horet van deme holte vort	
	Id lach gehouwen vnde bort	
	De mestere nemen ere merck	548
	Vnde wunden id in dat werck	
32	Vnde ledan an de suluen mas	
20r	Dar id vmme houwen was	
	Do se id hadden vp gebort	552
	Do wart id wol viff vote to kort	
4	Vnde so se id ledan nedder	
	Do lengede id viff vote wedder	
	Dat hadde den tymmerluden wunder	556
	Se meten den bom bouen vnde vnder	
8	Vnde halp ene nicht wor se ene wrochten	
	Went se konden noch en mochten	
	Dar van nenen balken in dat bedehus maken	560
	Dat was gewassen to anderen saken	
12	God moste id vns dregen to eyname schildre	

	De mit sineme blode milde	
	Vns losede van des duuels handen	564
	Dar he vns hadde in sinen banden	
16	Als de koningh horde seggen	
	Dat men nicht konde leggen	
	To bande dat zelige holt	568
	Do leth he voren in den wolt	
20	Verne na vele eken	
	Eynen anderen bom to soken	
	Do vunden se in deme ersten dage	572
	Eynen bom dat segge ick sunder sage	
24	De was to mate noch myn noch meer	
	Als ene duchte nach erer gher	
	Vnde so ick hebbhe horen lesen	576
	So lach dith holt na desen	
28	In deme tempel vp der erden	
	Dat men id nicht achte noch begerde	
	Dar quam eyn wiff to eyner stunt	580
	Sibilla het se so wart my kunt	
32	In dumheit se dar vp sat	
20v	Dar van schach er vngemack	
	Vth deme holte qwam eyn brant	584
	De er ere kledere alto hant	
4	Mit eyner flammen so vntstack	
	Lude rep se vnde sprack	
	O bom aller hillicheit vul	588
	Wo was ick mynes synnes so dul	
8	Dat ick vp dy sitten scholde	
	An dy schal vmme vnse beholde	
	Noch gades sone hangen	592
	De Ioden qwemen to er gangen	
12	Mit geyslen leten se se slan	
	Vnde heten se vth deme tempel gan	
	Vnde leden se in eynen kerckener dep	596
	Se en wuste nicht wat se rep	
16	Van deme holte noch mer noch myn	
	Mer als god er sande in den syn	
	Se deden er so grote noet	600
	Dat se in deme kerckener bleff dot	

20	De Ioden do to grepen Vnde dat vth deme tempel slepen Vnde leden id auer eyn water to eneme stege Als to deme weghe	604
24	Dat wart getreden mit voten Dat holt dar an lach vele gute Dar na qwam to salomone Eyn konyngynne wijs vnde schone	608
28	Darumme dat er was geseit Van siner groten wisheit Se qwam togentliken to em Geuaren in Iherusalem	612
21r	Do se qwam to der beke Dar dat holt lach dar ick van spreke God sandet er in den sin	616
4	Dat se deme holte to vote vil Vnde erede dat mit ereme bede Alle cristen hebben noch den sede Des sande er god an eren mó	620
8	Dat se auer de beke wót Se sach dar an sulke gute Dat se id nicht wolden treden mit voten Dat sach de koningh Salomon	624
12	Dat duchte eme eyn wunderlick dingh He sprack vrouwe my berichte dat Worumme make gjij juw so nat Vnde Iuwe ricklich gewede	628
16	Se sprack berichtet my der stede Wo licht dat holt aldus besunder Men holt dij wijs dat hat my wunder Eyn schal dar an lidien den dót	632
20	Dör alle der werlde nót De salue vrouwe so ick vorsta Dat was de konyngynne van saba Se gaff dar to dure steyne vnde golt	636
24	Dat men dar besloge dat holt Vnde salomon de wyse here De leth nemen mit groter ere	

20v20 *Tussen to en grepen is repen doorgestreept.*
 20v23 Als: s gevlekt.
 21r23 Se: S gevlekt.

	Vnde in den tempel dregen do	640
28	He leth mit stenen leggen to Alle doren grot vnde cleyne De dar weren sunder eyne	
21v	Vnde leth dat holt dar dwers in fogen So dat nemant scholde moge Dar in gan vnde spreken sine bede	644
4	He negede deme holte vnde der stede De dat touoren hadden betreden De mosten do alle anbeden	
	Salomon sterff vnde dar na quam Eyn koningh hete roboam Vnde eyn ander dar na	648
8	He hete Abya De nam van deme holte reyne	
12	Golt vnde eddel steyne Dar id was mede beslagen He heth id vth deme tempel dragen	652
	Dar id lach bewracht	
16	De Ioden worden bedacht Se nemen hemelken in der nacht	
	Vnde grouen id wol xx schacht Vnder de erden dar id lach	656
20	Twehundert jar er id jemant sach Dar vellet als id god wolde	
	Dat men eynen dijck grauen scholde Dat men dat vlesch an wasschen wolde	660
24	Dat in den tempel wart vntfan Van deme volke in deme lande	
	Dat was eyn sede in der olden ee Dat men lammer vnde ve	664
28	To offerende plach vnde ander veste Dat schach to hochtiden vnde to festen	
	Men groff eyne putte in der suluuen stede	668
22r	Dar dat holt lach to vnser salicheide Dat was vorgeten lange stunde	
	Id hoff sick vth deme grunde	672
4	Vnde dreff in dat water clar Sunte Iohannes secht vns vorwar	
	Dat to middages tijd	676

	Eyn engel qwam vnuormid	680
8	Vnde rorde dat water in deme dyke	
	Wede was befangen mit suken	
	Vnde na em in dat water quam	
	Van alleme ouel he bote nam	684
12	Do lach dat holt inder piscine	
	Dar Ihesus vmme de syne	
	Naket an steruen wolde	
	Nu horet junck vnde olde	688
16	Wo vele vordretes he dar an dogede	
	Vmme den mynschen er he ene vorhogede	
	Vnde ene wedder brachte to gnaden	
	He wart valschliken vorraden	692
20	Van Iudas als gjij mogen horen	
	He quam mit den Ioden touoren	
	An ene dusteren auent stund	
	Vnde kussede Ihesum vor sinen munt	696
24	Do grepen en de Ioden an	
	Vnde vorden en grymmichliken van dan	
	To eynes bisschoppes hüs bynnen	
	Ick kan des nicht al besynnen	700
28	To seggende wo vele smaheit	
	Dat he des suluen dages leyt	
	Bij deme barde wart he getogen	
	Dat wolde he dör vnsen willen dogen	704
22v	Des negesten dages wart he bracht	
	To pylatus vnde wart bedacht	
	Dat he schuldich was den doet	
4	Dat volk rep cleyne vnde grōt	708
	Men crutzege en he hefft des vorbort	
	Ere wille moste vort	
	Men bant ene vmme eyne sole vaste	
8	Vnde gheyselde ene mit haste	712
	Dat vth sineme lyue mannich reuer vntspranck	
	So blodichlick van der roden swanck	
	Also mochte dat nicht bliuen	
12	Se wolden en an eyn crutze vntliuen	716
	Des drogen se alle eynen moet	
	Do sprack eyn Iode de dar stoet	
	Ick weit eyn holt langk vnde dicke	
16	Dat sick wol fuget to sineme rugge	720
	Al is id olt id schadet eme nicht	
	Id driftt in des waters vlit	

	Dat holt mannich jar touoren	
20	To deme crutze vnses heren was gekoren	724
	Dat bleff nicht al heel	
	Men how dar aff dat drudden deel	
	Dat was dat holt dar vp wart gestot	
24	Van deme crutze des kempen gud	728
	De vor vns den segeuacht	
	Vnde benam deme duuel syne macht	
	Dar vp ledien se ene dwers des sit bericht	
28	Genegelt eyn holt van cipris	732
	De nagel als ick beschreuen vant	
	De dat holt to sammende bant	
	De was van olyebom houwen	
32	Ihesus moste suluen mit ruwen	736
23r	Sin crutze dregen vp de stede	
	Dat meyne volk volgede mede	
	To deme berge caluarye	
4	Mit ruwen quam marye	740
	Vnde sunte Iohannes erer suster zone	
	Desse twe vnder deme crutze bleuen	
	Dar he naket ane was vorheuen	
8	Van deme heren in deme lande	744
	Twe negel ghingen dör sine hande	
	Vnde dör sine vote eynen	
	Dat clagen vnnde weynen	
12	Dat men an marien sach	748
	Des was mer wen ick juw seggen mach	
	Se sprack myn noch mer	
	Ereme herten was so we	
16	Dat dör er herte ghinck eyn swert der ruwe	752
	Do eren sone horde ropen In manus tue	
	Vnde hangen in so groter pyn	
	Dat de sunne leth eren schyn	
20	De erde beuede vnde de steyne reten	756
	Aldus deyt vnns to weten	
	Sunte Iohannes euangeliste	
	He was de de warheit wiste	
24	Do quam eyn ritter so he was döt	760
	Vnde stack en dar he hinck blöt	

22v19

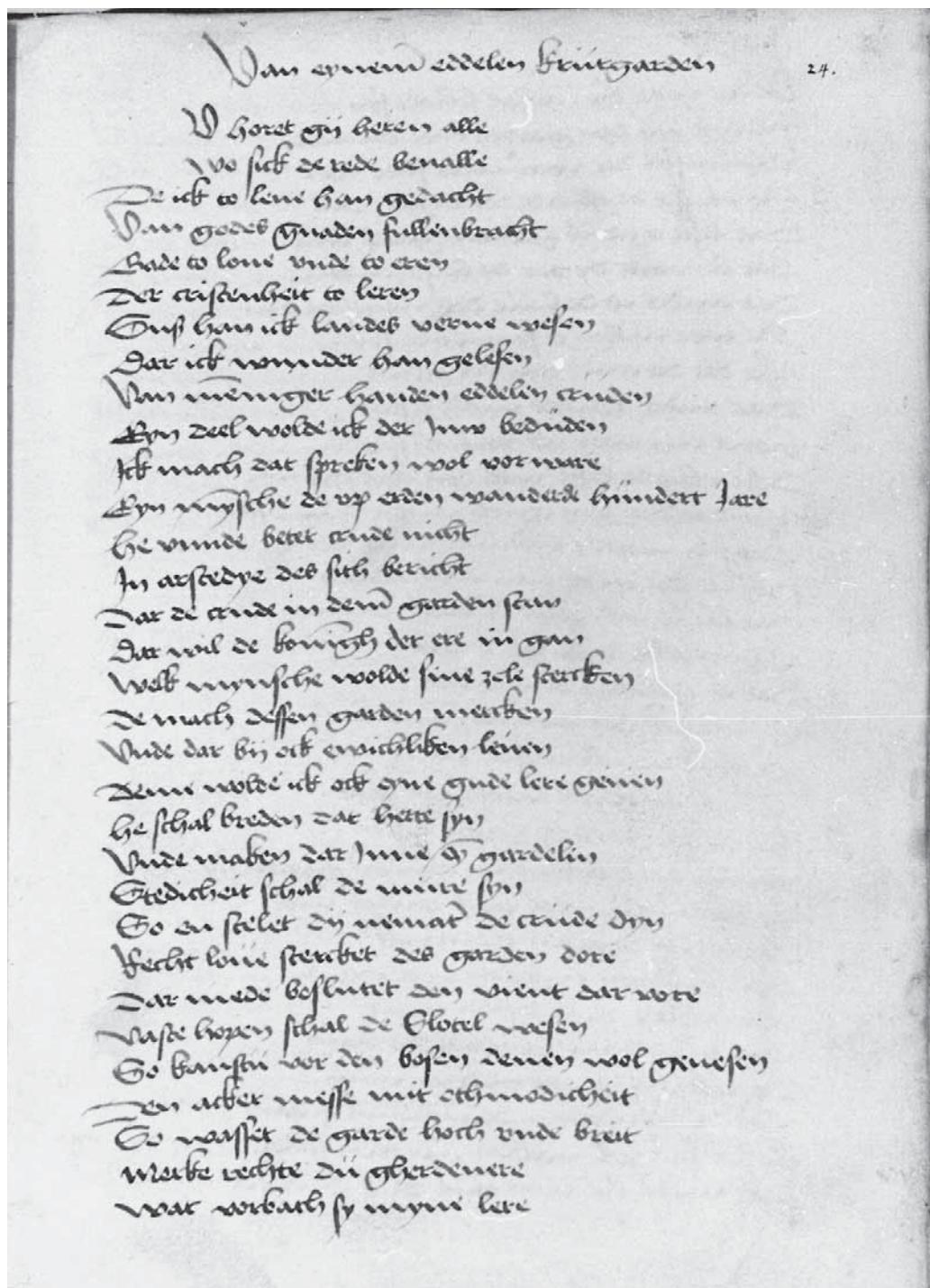
touoren: *Na de n volgt een afkortingsteken, dat is doorgestreept.*

23r18

hangen *verbeterd uit hangenn.*

	Mit eyneme spere dör sine siden Dar vth vlot to den suluen tiden	
28	De olye der barmherticheit Dar Adam was aff geseit Dar he van nesen scholde Nu biddet den heren junck vnde olde	764
23v	De vns lozede mit sineme blode Dat he vns neme in sine hode Nu spreket amen alle gader	768
4	Gij kinder mit deme vader	
24r	Van eyneme eddelen krutgarden	[3]
	U horet gjij heren alle Wo sick de rede beualle	1
4	De ick to leue han gedacht Van godes gnaden fullenbracht Gade to loue vnde to eren Der cristenheit to leren	4
8	Sus han ick landes verne wesen Dar ick wunder han gelesen	8
	Van menniger handen eddelen cruden Eyn deel wolde ick der juw beduden	
12	Ick mach dat spreken wol vor ware Eyn mynsche de vp erden wanderde hundert jare	12
	He vunde beter crude nicht In arstedye des sith bericht	
16	Dar de crude in deme garden stan Dar wil de koningh der ere in gan	16
	Welk mynsche wolde sine zele stercken De mach dessen garden mercken	
20	Vnde dar bij ock ewichliken leuen Deme wolde ick ock eyne gute lere geuen	20
	He schal breden dat herte syn Vnde maken dar jnne eyn gardelin	
24	Stedicheit schal de mure syn	

- 23v1 *Tussen mit en sineme is vn en een aanzet tot s weggestreept.*
 24r2 *Initiaal [N], die de ruimte van twee regelaafstanden zou innemen, ontbreekt, geen representant zichtbaar.*
 24r5 *fullenbracht: c gevlekt.*
 24r18 *stercken: k geknoeid.*

Afb. 21. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 24r (ware grootte).

	So en stelet dij nemant de crude dyn Recht loue stercket des garden dore Dar mede besluted den vient dar vore	24
28	Vaste hopen schal de Slotel wesen So kanstu vor den bosen deuen wol genesen Den acker messe mit othmodicheit	28
	So wasset de garde hoch vnde breit	
32	Merke rechte du gherdenere Wat vorbath sy myne lere	32
24v	Vnde wat dyn arbeit schole syn Plante an den garden twe crudelin Nympstu der war mit flite wol	
4	So wasset de gharde der doget vul Dat erste crud is geheten godes leue Dat bewaret dy vor de helschen deue	36
	Dat ander is de leue des negesten dyn	
8	De twe willen to samende syn Isset dat der crude eyn vor gheit Dat ander lenger nicht besteit	40
	Horet nu wat ick vorbath spreke	
12	Desse gharde hefft noch eyn grot gebreke Isset dat dar eyn cruth nicht jnne steit Des sin wortele nummer mer vor geit	44
	Als ick dat rechte han vor namen	
16	Dat sât is vth deme hemmel kamen Vil vruchte id an sick drecht	48
	Dat is geheten de warheit	
	Scholde ick dat nomen auerluth	
20	Cristus mach wesen dat cruth Hemmel vnde erde moste vor gan	52
	Bleue de warheit nicht bestan	
	Wultu dat dat crut in dineme garden ste	
24	So behouestu wol enes crudes mer Dat is in dogeden erentrick	56
	Den hilligen engelen wol gelick	
	Maria was de id ersten vant	
28	Vnde stedes in eren garden bant Do god an er dat crud vornam	60
	Wo drade he van deme hemmel qwam	
	He slot sich xl weken an eren schôt	

32	Dar mede he van vns dreff den döt	64
25r	De hogeste arste der juncfrownen kint	
	De socht noch dat crut wor he dat vynt	
	Dar bij plante eyn ander crud	
4	Id hort dar bij vnde is ock gud	68
	Welk mynsche de dat mach gehan	
	De mach grot ere entfan	
	Van gode vnde van luden	
8	De blomen wolde ick juw beduden	72
	Ick wil id nomen auer luth	
	Barmherticheit is geheten dat cruth	
12	Plantet eyn mynsche de barmherticheit	76
	An den garden bij de rechtuerdicheit	
	So wasset id nicht allene in deme garden	
	Men wultu des to rechte warden	
	Du schalt id wijde van eyn ander leyden	
16	De twige plegen sick to breyden	80
	Dar sint wol arsten de id nicht bekennen	
	Hort ick wil id juw nennen	
	Innich beth is dat crud genant	
20	Wol eme de id wol bekant	84
	Sus hebbé ick vp der apoteken wesen	
	Dar ick wunder han gelesen	
	Van menniger hande cruden	
24	Noch wil ick juw twe beduden	88
	Dat eyne hefft eyne wortelen hart vnde dicht	
	Id wasset in deme lande nicht	
	Id is geheten vrede vnde eyndrachtheit	
28	De garde is gut dar id ane steit	92
	Nu wil ick juw nennen dat leste cruth	
	Gelouet my dat is gar guth	
	Wol is id scharp vnde dar bij sūr	
32	Doch hefft id an sick gar eddele natür	96
25v	Id is horsam de van prelaten gat	
	Mit der warde dat rechte bestat	
	Desse crude willen nicht wesen wilde	
4	Du schalt nemen gut gebilde	100
	Vnde messen den acker mit othmodicheit	

25r3 *Tussen ander en crud is gud doorgestreept.*

25r9 *luth: l verbeterd uit aanzet tot b.*

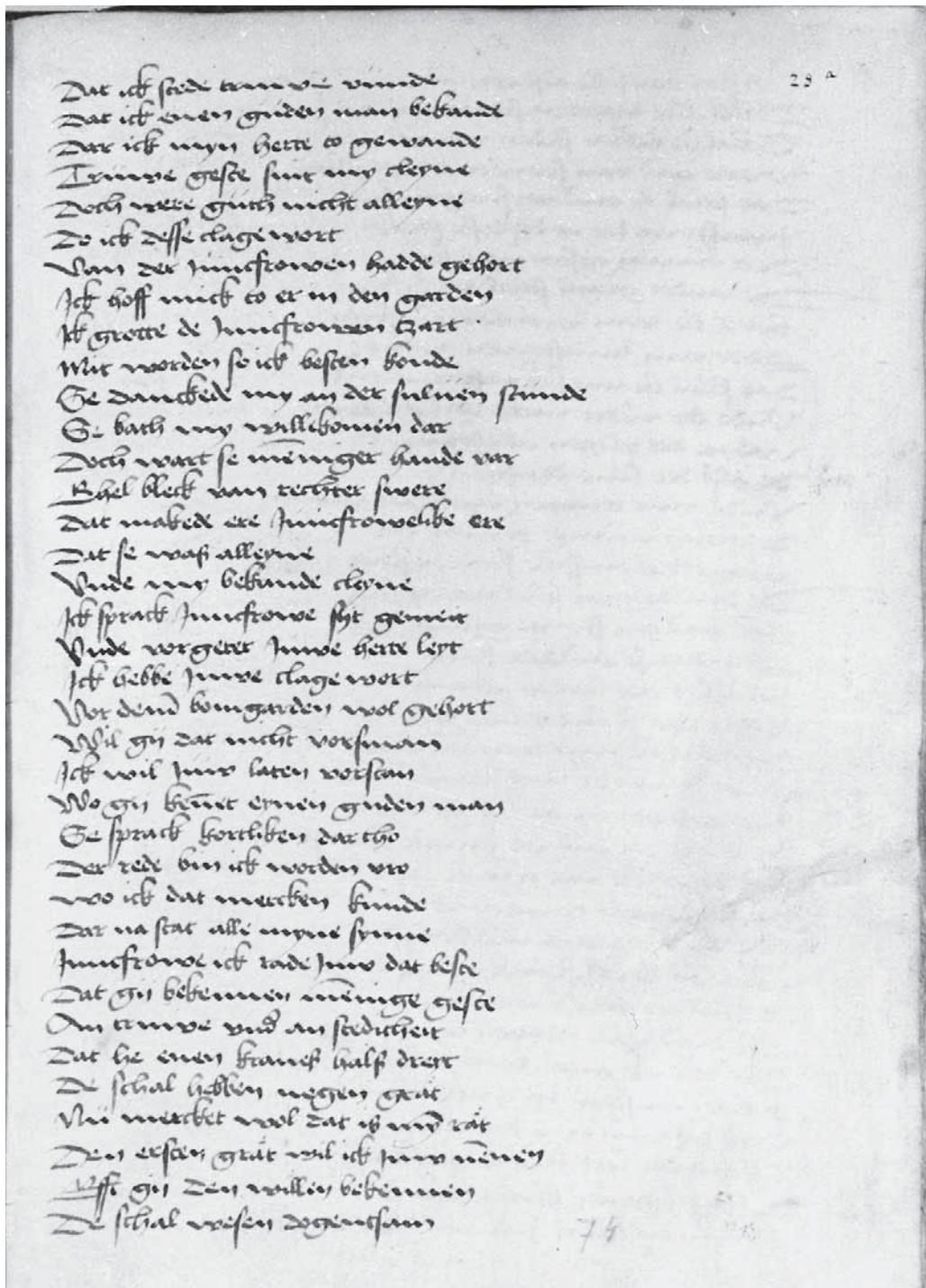
25r21 *vp: v verbeterd uit o?*

	So wasset de garde hoch vnde breit Du nemen vetten mes	
8	De van lammeren effte schapen is Wor de nicht kumpt in den garden Dar willen desse crude nicht jnne arden Dessen mes brachte vns dat lam	104
12	Dat van deme hemmel hir nedder quam Dat lerede vns ersten othmodicheit Dar mede de garde is bereit Nu merke rechte du gherdenere	108
16	Efft din mure to broken were So were din arbeit al vorloren Vnde dar to de crude touoren De deue stelen dij dat crud	112
20	Vnde dragen to der doren vth Se laten dar jn de dummen dēr So wart de garde vorstoret seer Hirumme beware de muren der stedicheit	116
24	So bliuen de crude dar jnne bereit Wan ock de garde is des crudes vul So do du anderen luden wol Ock wasset hir noch eyn ander bij	120
28	Recht efft se spelnoten sjij Welk mynsche dat beroret mit siner hant Deme ruken de hande als worten lant Mildicheit is de name sin	124
32	Vnde maket dij <i>anname</i> deme gode dyn	128
26r	Bistu arm kanstu der mildicheit nicht betalen So wil ick dij eyn ander halen	
4	Dat hefft an sick de suluen macht Des vynstu noch dach vnde nacht	132
	De kuscheit is dat cruth genant Den hilligen engelen wol bekant	
8	Vil lude han dat cruth vorloren Se han dat beste nicht irkoren	136
	Wo dat nu vorloren were Deme wolde ick gheuen gude lere	
12	He schal suken dar eyn ander cruth Ouerst dat is nicht also guth	140

	Doch plantet he in de stede dat Vnde maket id mit tranen nat Id tziret den garden wor id steit	
16	Vnde is geheten de reynicheit Vnde horet presteren vnde wedewen tho Dar mede se sick tziren scholen jo	144
20	We rechtuerdich wil bij gode stan De schal dat crud in sineme garden han Wor noch de kuscheit in deme garden were	148
24	Deme wolde ick gheuen gude lere He plante dar bij eyn crudelyn Dat schal ere beschermer syn	152
28	Dat hefft eynen tzarten namen Vnde is geheten juncfrowelike schamen We des nicht hefft an deme garden syn	156
32	De kuscheit blifft nicht lange dar jn Nu weit ick noch eyn ander cruth Dat is in deme stride guth	160
26v	We id beroret mit siner hant Deme werdet sine viende schant Dat lath sundergen in deme garden stan	
4	Dat du stede mogest han Sine blade gar enen mercke Id hefft an sick gotlike stercke	164
8	Dar mede vor wynncestu de vyende alle Dat se dicke bringet to valle Dat salue cruth is der nature	
12	Dar vth so wasset eyn wortele sure De wil stedes bij deme crude syn Were jennich mynsche in den dōt gewunt	168
16	Dat kruth helpet eme in korter stunt Dat lere kennen efft du wult Id is geheten lidien mit dult	172
	We dar van nuttet eyn bledelin De vor wint vyende vnde sine pin Nu han ick noch eyn cruth gevunden	
	Dat is vil beter to den wunden Dat mach ick wol vorware sagen Were dick eyn truwe Vrunt doet geslagen	176

	Steck eme des crudes dre blade in sinen munt	180
20	He steyt vp vnde wert gesunt Sin name is ware ruwe vulkomen bote vnde litter bicht Ick spreke vor ware vnde bins voruaren We dōt gewesen is to mennigen jaren	
24	Vnde nympht desse dre blade in sinen munt Van deme ewigen dode wert he gesunt Noch eyn ander cruth wil ick juw nennen Dat schole gjij gerne leren kennen	184
28	Welk mynsche dat gerne bij sick dreyt De vallet in nene kranckheit Vil luden is id vnbekant De moten krancken altohant	188
32	Kan he des crudes denne vorwaruen So en dorff he ewich nummer steruen Wo he dat cruth men bij sick dreyt Vnde is geheten de rechticheyt	192
27r	We dar deyt lick vnde recht De wert nicht des duuels knecht Wassen vppe deme wyden velde	196
4	Du dorst des kopen mit neneme gelde Gudwille is de name sin Dar mede vor vulle de werke din Nu weit ick noch eyn cruth nutte vnde gud	200
8	Sin wortele is heth so eyn vures glod Dat hefft eyn honnichseem smack Als ick cruth ye gesach Lere id planten in dinen garden	204
12	So machstu enes eddelen crudes warden Bistu seck id kan dij maken sunt Den namen wil ick juw maken kunt Se vorsteyt sick wol vp de arstedye	208
16	De name is geheten marye Welk mynsche kunde sulken garden maken He were frowe man leye effte papen Vor ware se worde eme wedder bereit	212
20	Eyn garde with vnde breit Dar he suluen wonen mochte jnne Ewich noch wunsche siner sinne	216

	Des helpe vnns allen samen Ihesu crist	
24	Des desse garde sin egen ist	220
27v	Dith is de kranshals	[4]
	Ick lach an eneme slape hure	1
	My dromede van eneme euenture	
4	My duchte to ener stunde	
	Wo ick rede jagen mit den hunden	4
	An enen wunnichliken walt	
	Dar sungen de vogele junck vnde alt	
8	Droselen vnde nachtegalen	
	Galander vnde wedewalen	8
	Dar to de vogele junck vnde alt	
	Ick reth my vorbath in den walt	
12	Went ick quam aldar	
	Dar ick wart wes en war	12
	Ick sach jegen der sunnen schin	
	Blencken eyne borch fyn	
16	De thorne weren algemeyne	
	Bedecket mit eddelen steyne	16
	Vnde ock mit rodeme golde	
	Efft god dar sulues wonen scholde	
20	Mit siner moder here	
	Dat rede ick sunder swere	20
	Nu moge gij horen wo my schach	
	Ick vor de porten reyt vnde dar in sach	
24	Vormiddelst in deme bomgarden schaden	
	Dar stund eyn bom mit rozen bladen	24
	Dar vnder sath eyn juncfrowe tzart	
	Se was van koninghliker art	
28	Se hadde vppe ereme houede zwar	
	Ene cronen van rodeme golde clar	28
	Mit eddeleme steyne wol dorch leyt	
	Ock droch se wol der eren cleyt	
32	Mennigerhande guth gewant	
	Fluel boldeken vnde bliant	32
	Se spelde mit erem appel roth	

Afb. 22. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 28r (ware grootte).

	Nemant was er genoth	
36	Se dachte an er vnde sprack	
	Se clagede allene er vngemack	36
	Wuste ick wo ick des beghunde	
28r	Dat ick stede truwe vunde	
	Dat ick enen guden man bekande	
	Dar ick myn herte to gewande	40
4	Truwe geste sint my cleyne	
	Doch were guth nicht alleynē	
	Do ick desse clagewort	
	Van der juncfrownen hadde gehort	44
8	Ick hoff mick to er in den garden	
	Ick grotte de juncfrownen tzart	
	Mit worden so ick besten konde	
	Se danckede my an der suluuen stunde	48
12	Se bath my willekommen dar	
	Doch wart se menniger hande var	
	Ghel bleck van rechter swere	
	Dat makede ere juncfrowelike ere	52
16	Dat se was alleynē	
	Vnde my bekande cleyne	
	Ick sprack juncfrowe sijt gemeit	
	Vnde vorgetet juwe herte leyt	56
20	Ick hebbe juwe clage wort	
	Vor deme bomgarden wol gehort	
	Wil gjij dat nicht vorsman	
	Ick wil juw laten vorstan	60
24	Wo gjij kennet eynen guden man	
	Se sprack kortliken dar tho	
	Der rede bin ick worden vro	
	Wo ick dat mercken kunde	64
28	Dar na stat alle myne synne	
	Iuncfrowe ick rade juw dat beste	
	Dat gjij bekennen mennige geste	
	An truwe vnde an stedicheit	68
32	Dat he enen kranes hals dreyt	
	De schal hebben negen grāt	
	Nu mercket wol dat is myn rāt	
	Den ersten grāt wil ick juw nennen	72
36	Efft gjij den willen bekennen	
	De schal wesen dogentsam	
28v	Vor frowen stille also eyn lam	
	Dorch alle werden frowen guth	76

	Schal he hebben steden muth	
4	Wart eme van frowen hulpe schin	
	Dat schal by eme vorswegen sin	
	Iuncfrowe dat is de erste gråt	80
	De truwen gesten wol ståt	
8	De ander gråth schal wesen dat	
	Horet he van vrouw en ichteswat	
	Edder van juncfrownen reyne	84
	Dat schal he mit sick weten alleyn	
12	Vnde der wort nicht vorbath kosen	
	Wente des plegen alle bosen	
	De also der leue denen	88
	Vnde mit truwen nicht en menen	
16	De scholen nummer komen dar	
	Manckt houessche frowen schar	
	De drudde grat schal wesen stede	92
	Efft eme eyn frowe gunste dede	
20	Edder dat se eme dede kunt	
	Ganslick eres hertzen grunt	
	Edder dat se ene to leue kore	96
	Dar schal he mit truwen vore	
24	Vnde denen ere mit stedeme synne	
	Dat he neyn ander leff gewynne	
	De wyle dat eme ere gunste bereit siij	100
	Dar mercket me truwe geste by	
28	De verde gråt temet wol	
	We ene to rechte merken sol	
	We wil dorch frowen leue dragen	104
	De schal ock nicht vortzagen	
32	Efft eme van frowen leydt beschut	
	Dat rede ick auer luth	
	Dar v̄mme schal he truren nicht	108
	Wes des van my bericht	
36	Leff sunder leydt kan wesen nicht	
	De veffte gråth schal wesen so	
	Eyn man schal jummer wesen vro	112

28v28

gråt: r *gevlekt.*

28v38

Tussen jummer en wesen is vro doorgestreept.

29^a

Doch leue welken vor he sy
 So schal he er wezen mit teinen, en
 Vnde eer mit trouwen warden
 Veralli werden tauren
 Deuren so he besten han
 Weil he leff van der graten, en fan
 De soe grath is ghe besloten
 De schal wezen minordaten
 To hant riden mit den spere
 Dat na schal stan al suue herten beger
 Wo he denet det vrouwen hant
 Is he een eddel man na sine art
 De wer card al wel gevelegen
 voor he kumpt manckt gode degen
 So vor denet ha vroedelijcijp
 Marchi waden sruenden grath
 Marchi he an sich besloten hant
 Wrech denet an der bere
 Sinead leue is he verue
 Den tweed densteycun termat gast
 Vrensin hette ey st enclit vase
 He beset hir vnd sinelbet doet
 Aldus brenget he de leuen oet
 Den rigenden grath moegte gy
 Wrech vnde marchi he sy
 Kinnet dat ey trouwt gast aldus
 Dat he sin leff such an erste schoer
 Manckt herten vrouwen verue
 To er schal he bereen, cleue
 Mit reden vnd mit ogen wendien
 Men he schal niet dat na luerden
 Dat he er al an der schar
 Deni grafscheten an, caest ure
 Wo siet dat nicht ons bewisst
 En trouwe wat selder prisst
 Kunstvrouwe dat is de aenschijs
 Ghele ghe den genencket ons wulst
 161

do froeken scholen gerue sien
 Wor se d valcken geste schou
 aldus heuet pot de achte grad
 De trouwen gesten vol by stad
 Werdt leff regen leff besicht
 als men oft in vroedende plecht
 Eyn man schal bezijn mit wifzieden
 Eft he van leue gaste icht were
 Vnde mit er halbe dene menen
 aldus moch he dr leue lange denen
 ale dat ye may mercken han
 wat he van leue ye gesien

Afb. 23. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 29r (ware grootte).

29r	Dorch leues willen wor he sy So schal he er wesen mit truwen by Vnde erer mit truwen warden	
4	Vor alle werden tzarten Denen so he besten kan Wil he loff van der guten entfan De soste grath is gar beslaten	116
8	De schal wesen vnuordraten To hant ride[n] mit deme spere Dar na schal stan al sines herten beger Wo he dene der frowen tzart	120
12	Is he eyn eddel man na siner art Se wer eme al wol gewegen Wor he kumpt manckt gude degen So vor denet he werdeschop	124
16	Mercke na den souenden grâth Wath he an sick besloten hath Mennich denet an der bere Sineme leue is he verne	128
20	An ereme denste eyn truwer gast Neyn sin herte en ist nicht vast He koset hir vnde smecket dort Aldus krencket he de leuen ort	132
23a	De frowen scholen gerne flen	136
23b	Wor se de valsk[n] geste sehen	
23c	Aldus heuet sick de achte grad	
23d	De truwen gesten wol by stad	
23e	Werdet leff tegen leff besecht	140
23f	Als men ock to vorsokende plecht	
23g	Eyn man schal beren mit wisen reden	
23h	Efft he van leues gunste icht were	
23i	Vnde mit ere hebbe clene menen	144
23j	Aldus mach he der leue lange denen	
23k	Als dat ye man mercken kan	
23l	Wat he van leue ye gewan	
24	Den negenden grath moge gij Merket vnde wath he sy Kamet dar en truwer gast aldar Dat he sin leff suth an eyner schar	148

29r23a-23l In de rechtermarge in andere hand; twee strepen maken duidelijk dat deze regels ingevoegd worden. De regels 29r23a, b, c, d, e, f, j, k en l beginnen met een minuskel.

28	Manckt tzarten vrowen reyne To er schal he beren cleyne Mit reden vnde mit ogen wencken Men he schal sick dar na lencken	152
32	Dat he er al an der schar Dene gansliken an ener var We sick dar nicht ane bewiset Sin truwe wert selden priset	156
36	Iuncfrowe dat is de cranshals Hebbe gjij den gemercket ane valsch	160
29v	So moge gjij kennen eynen guden man Ick wil kortliken juwe orleff han Gy vtherwelde reyne vrucht	
4	Se dede dör er wedder tucht Se toch vth erer sne witten hant Eyn vingerlin dat was wol genant Dar jnne so stunt eyn Adamant	164
8	De scheyn ouer eynes fursten lant Den gaff se my dorch er ere Dorch de dogentliken lere De ick der juncfrowen hadde geuen	168
12	Se wunschede my lange to leuen Van der guten vth deme garden Dar myn ros stöt vp der warden Dar sath ick vp vnde reth to der heym	172
16	Myn ros trat vp eynen steyn Dar van ick vntwakende wart Aldus hebbe ick in deme slape lart Des kranshals negen gråt	176
20	De truwe de dar wol to merkende ståt Als ick do entwakede ick eyn wunder sach Al vp deme bedde dar ick lach	
24	Dat vingerlin vant ick an myner hant Vnde de juncfrowe was my vnbekant Ick trat van deme bedde balt Vnde reth hen vor jennen walt	184
28	Ick sochte de juncfrowen hir vnde dar Nergen wart ick erer en war In deme wolde my to wetende wart	188

	Ick scholde erst den kranhals buwen mit dogentliker art We nu sinen sin in den kranhals kert De is der juncfrowen wol gewert Wo he de in steder mynne wil holden So mach he in dogeden olden	192
32		
	[FROWENLOFF]	[5]
36	Virgilius secht in sinen dichten Van vromen frowen de wil ick dij berichten Wultu se rechte vorstan	1
30r	Eyn tertelduuuen herte schal se han Eyn tertelduuue leuet in othmodicheit Dat is den frowen eyn houesch vmmecleit Kuscheyt schal se ock gerne hauen	4
4	Vnde wesen milde dar bauen Frowen wort de sint sote Dat kumpt van groter gote Dat sij frowe effte maget	8
8	De desser gute nicht endraget De en is nicht wert der ere Nu horen van frowen mere Wultu dat rechte vorstan	12
12	Vppe baren voten schal se ghan Efft se jennich wedderstom lide Dat se an dogeden nicht englide Kusch milde othmodicheit	16
16	Is der frowen werdicheit Eyn kusch frowe van herten reyne Gheyt bouen golt vnde eddele steyne Eyn frowe dede kuscheit nicht en hat	20
20	De is bauen alle frowen quat Hir so dencke eyn jewelk an He sij juncfrowe frowe effte man Vnde holde de kuscheit reyne	24
24	Ia hore noch eyn cleyne Wultu my rechte vorstan De frowe schal hasen oren han	28

29v30

kranhals: kran *verbeterd uit krai.*

29v35

De nieuwe tekst is niet van de voorafgaande gescheiden door een witregel.

	De hase mit vruchten kan lise horen	
28	Dat mach ock fromen frowen boren	32
	Vp dat se lise hore dar na	
	Horet se wedder de ere spreken icht	
	Dat schal se horen vnde horen nicht	
32	Des gelick list me in der scrifft so clar	36
	Van houeschen frowen dat is war	
	Welk frowe in dessen eren besteyt	
	Neyn man kan spreken ere gutlicheit	
36	Welk frowe hir nicht ane befunden wert	40
	De is snoder wen eyn boze swert	
30v	Dat dar is bose vnde boset is geheten	
	Ock schal se dragen to aller stunt	
	Eynen sedegen houeschen munt	44
4	Vp dat se mit guder lere	
	Alle dingh to deme besten kere	
	Dat is de erste grath	
	De houeschen frowen wol ståt	48
8	Tucht schal se hebben vil	
	Dat is houescher frowen spil	
	Lefflick vrolick gute	
	Saket hoch gemute	52
12	Gute saket hogen mûth	
	Gute maket wunder groth	
	Welk frowe gute nicht en had	
	De en hort nicht in guder frowen grâth	56
16	Ock scholen wesen der frowen rede	
	Dat dar lope neyn water mede	
	Vnde schal sick van der gallen gheuen	
	So mach se den krans der dogeden dregen	60
20	De krans is schone vnde louelick	
	Vnde is mylde vnde fruntlick	
	Desses krances hocheyt	
	Licht an frowen gutlicheit	64
24	Vrowen gute ane tzil	
	Ghifft deme herten froude vil	
	Konde ick dat irineren	
	Van den elementen veren	68
28	So hadde eyn frowe dat hogeste loff	

	Dat ye wart vnde schal werden noch Hadden wij van frowen nicht mere Wen frowen tucht vnde ere	72
32	Dar mede hebben se dat vorschult Dat en de lude weren holt Vnde jummer mit denste bereit Vor war de erste werdicheit	76
36	De god der werlde geuen hath De kumpt van froweliker art Wat mach groter vroude sin	
31r	Men wor eyn man vnde frowelin Dorch leue bij eyn ander ligget Vnde den de leue dat segget	80
4	Dat en de ander mit gantzter daet Noch leuer wen sick suluen håt In der leue mogen se sick bewaren Dat se nicht to der helle varen	84
8	Noch weth ick dusent vromicheit De god an wyuen hefft geleit Eyn reyne wiff in reyner var Is menniges mannes spiegel clar	88
12	Er ingesinde hefft erer ere Noch konnen de frowen mere Se korten wol de langen nacht Wath juw van frowen wart gedacht	92
16	Dat maket wol eyn reyne wiff Van frowen hebbe wij alle liff Scholden wij en des nicht dancken Wo dicke se <i>vmme</i> vns krancken	96
20	Er se vns to der werlde bringen We sick dar ane wil besynnen De spreket frowen nummer leyt Id is de groteste dorheit	100
24	Wij schowen vnse egen liff Wente vnse modere weren alle wiff Dar scholen wij alle an dencken Vnde frowen loff nummer krencken	104
28	Efft erer eyn mys doet Nochtent sint de anderen guth Dar <i>vmme</i> wij de besten louen	108

	Vnde de argen nicht betogen	
32	Dat schole wij laten vmmme vnse tucht	
	Eyn sote bom gifft sote vrucht	112
	In der erden wor he ståt	
	De bitterheit van der gallen gât	
36	De betekent vns den man	
	De to der houescheit nicht en kan	116
	Dat he spreke loff vppe de frowen	
31v	Ach mochte he beschowen	
	Naket siner moder liff	
	He spreke se were so eyn ander wyff	120
4	Mit allen luden so getan	
	He spreke latet juwe rede stan	
	Vnde louet alle wifflike gute	
	Dat juw god lonen mote.	124
8	Amen	

Vnser leuen frowen rozenkrantz

[6]

	Aue maria vul gnade	1
	Sprack de engel van godes rade	
12	Du bist gehilliget bouen alle grade	
	Kum vns to hulpe juncfrowe drade	4
	Bloende blome benedigede cruth	
	Der gnaden schrin vns vp sluth	
16	Vnde giff vns alle soticheit dar vth	
	Craftige clarheit cristallen schin	8
	Eddel vnde sote bouen honnich vnde win	
	Kere to vns de barmhertigen ogen din	
20	Vnde loze vns van aller pin	
	Dreualdicheit dochter durbar derne	12
	Sunne mane du morgen sterne	
	Du sote frucht du mandelen kerne	
24	Vor lene vns gnade wij denen dij gerne	
	Eddele ewige werde	16
	Dij lauet hemmel vnde erde	
	Din loff vulbreyden leyen vnde lerde	
28	Stercke vns stede vnde vnse geuerde	
	Frolike vrucht och eddele stam	20

31v1 *Tussen Ach en mochte is he beschowen doorgestreept.*
 31v29 *Frolike: k verbeterd.*

	Van dij der werlde salicheit quam Terteldue du kussche lam	
32	Wij wilden bidden dij make vns tam Gutlike gunst gotlicher art	24
	Du schinende glas al sunder scharf O eddele maria Iuncfrowe tzart	
36	Vor lene vns salige hemmeluert Hillich vnde hoch du hemmelsche frowe	28
32r	Vth dij vleten der hemmel ouwe Maria giff dat ick dij schowe	
	Ick laue ere vnde dene dij nouwe	
4	Iuncfrowe junck o derne stolt Alle creature sint dij holt	32
	Din doget geit bouen suluer vnde golt Sterke dine dener junck vnde olt	
8	Konyngynne vnde krone frisch vor tziret Went hemmel vnde erde dij dar viret	36
	De herte der mynschen to dij ghiret Vorlene vns doge al vnuorschiret	
12	Lefflike leuent o lustige loff Du godes sal du koninges hoff	40
	Diner dener so vele als sunnen stoff Vorlene maria vnnse bedorff	
16	Maria vnde moder milde Dij lauet beyde tam vnde wilde	44
	Bescherme vns mit dines trostes schilde Vnde leyde vns to der engel ghilde	
20	Nôthelpyrnne in aller nôt An droffnisse schande sunde grót	48
	Van diner gnade alle trost vth flót Trost vns maria leuendich vnde dót	
24	Othmodige maget ock hoge olyue Cipressien palme cedron schiue	52
	Du bist benediet bauen alle wyue Make vns salich an zele vnde an lyue	
28	Prislike maget juncfrowe pral De hemmelsche schar ock auer all	56
	Dij lauet dar stede der engel schall Beware vns jo vor bozen vall	

32r11

doge of dege.

32r31

vns: s verbeterd.

32	Quyt vnde fryg van aller list Maria du vul gnaden bist Vorlene vns froude des leuendes vryst Des helpe vns din kint Ihesu crist	60
36	O lilien blat du balsamen vat Dar jnne sath de vth dij trat In also groter othmodicheit Roze roth juncfrowe wijs	64
32v	Fiole clar du paradijs Make vns an dogeden wijs Des bidden wij du bloende rijs	68
4	Salige schonheit spegel blanck Vor dij so klingen der engel sanck De mynschen seggen dij loff vnde danck	72
	Beware vns vor der vyende dwanck	
8	Trosterynne in allen enden Wan wij vns to dij wenden So motestu maria vns baden senden	76
	Werde frowe hoch vth irkoren	
12	Lath vns van gode nicht werden vorloren O dogentsam van dij god nam	80
	Den licham syn juncfrowe fyn	
	In also groter lefflicheit	
16	Xpu ⁻ s telerynne mit fruntschop banden Wij bidden dij mit volden handen	84
	Maria twide alle dyne bekanden	
	Vnde loze vns van allen schanden	
20	Io wes gegrotet du eddele garde Wente en god suluen bewarde	88
	Vnde he sick to dij karde	
	In also groter jnnicheit	
24	Sus an dij he sande vth fromde lande Sinen hilligen gruth he an dij goet	92
	Den balsem guth sin hillige blud	
	Dat van eme flöt vth dij is gesproten	
28	Maria wij bidden dij jnnichliken De du steyst so othmodichliken	96
	Vnde biddest vor vns truweliken	

32r37 *dij in dezelfde hand interlineair boven trat; tussen vth en trat een teken, dat dij ingevoegd moet worden.*

32v16 *Xpūs staat in afkorting in verband met het rozenkrans alfabet.*

	Din leue kint barmhertichlien	
32	Help dat vns nicht mote beslichen De boze vyent mit sinen werken An dogeden motestu vns stercken Bescherme vns din kindelin	100
36	Dat geboren is van deme licham din Vnde leyde vns mit diner hant Vroliken in dat ewige lant Amen	104
33r	Van Namelos vnde Valentyn <i>etcetera</i>	[7]
	DAt was eyn koningh wijs vormeten	1
4	In franckryke beseten Pippingh was de name syn He hadde eyne suster fyn Phila was se genant	4
8	In allen dogheden wol bekant Se was van twintich jaren alt De juncfrowe schone vnde balt De koningh hadde ock eyn dochterlin	8
12	Van twolff jaren was dat meghetin Clarina het de schone maget In vrouden was se vnuorsaget Nu qwemen baden her gerant	12
16	Vil verne vth vromde lant De brachten breue deme koningh ryck Dar jinne brachte men sekerlick	16
20	Geschreuen eyne vrye Van deme konynghe van Vngarye Crisostimus was de name syn	20
24	He leth bidden vmme de maget fyn Pippinges suster dat is war Sus sprack de breff al apembar	24
28	De baden entfingh de koningh wol Als men werde ritter van rechte sol Se weren dar mit groten eren	28
33v	Verteyndage de suluen heren He bat se lenger blyuen Se en wolden nicht dat leyt bescryuen	28
	Crisostimus vruntlike breue Vnde en bot en fruntschop vnde leue Phila scholde wesen eyn brud fyn	

4	Vnde in vngerlant konyngyn Wanner dat he suluen wolde In franckryck he komen scholde So scholde sin bet vullen ghan	32
8	Vnde werden siner suster man Aldus de baden van dar reden Er vngemack was al geleden De wege weren eme wol bekant	36
12	Went se qwemen in vngerlant Se brachten leue mere Deme konynge ereme heren Crisostimus wart der mere vro	40
16	Vnde al syn gesinde do Sunder siner moder was dat leyt Dar van stunt al er herte leyt Dar na en bot de koningh ryck	44
20	Crisostimus harde krefftlyck Syne sammelinge al dar In syneme lande ver vnde nar Dat se to hope qwemen	48
24	Alle de dar vornemen Hertigen greuen vnde denstman Rytter vryen allentsam De heren deden sunder sparen	52
28	Vnde wolden des konynges bot vorwaren To haue qwemen se alle Myt groteme schalle De koningh de heren wol entfingh	56
34r	Vnde mit ene to deme sale ghinck Do bat he plegen wol der gheste Allen de dar weren in der veste	60
4	Do dat eten was gedan De koningh sprack al sunder wan Gy heren redet juw to der vart Hen to francckryke wart	64
8	To koningh pippinges haue Dar wil wij komen mit groteme laue He schal my syne suster gheuen Gy heren alle dat merket euen	68

12	Do sprack de bisschop franckhart Ick kame nicht mede an de vart Her koningh dith moste wol syn vormeden Se moste wol to juw syn ghereden	72
16	Des konynges moder ock so sprack Van thorne er dat swet vth brack De koningh sprack myt grymme do Vnde wart der mere vnvro	76
20	De nicht mede wil varen De mach sick der reyse sparen Men kame ick wedder in myne gewalt Ick lones eme al vngetałt	80
24	Franckhart vruchte des konynges torn Des nam he valsche rede vorn Vnde wart der rede vnvro To deme konynge sprack he do	84
28	Here dat was myn spot Dat ick sprack so helpe my god	88
34v	Ick vare gerne wor ick schal Iuwe moder dot gerne so wal Na juweme willen vnde vart mede	
4	Aldus voren se van der stede Wol twintich hundert dat is war De koningh mit ener groten schar Se reden in twevndetwintich dagen	92
8	In francryke sunder sparen Dör swauen vnde dör osterlant De wege weren ene wol bekant Pippinge qwemen mere	96
12	Wo Crisostimus komen were De heren worden entfangen wol So men leue gheste to rechte sol Dar na wart de hochtyt gedan	100
16	Myt groten eren sunder wan Myt Crisostimus deme koningh ryke Vnde mit philen der mynnichlike Pippingh helt Crisostimus dar	104
20	Myt siner suster wol eyn jar Vnder des wart phila mit ener bort Nu vornemet de rede vort	108

	De koningh bat den Astronomus seen	
24	In de gesterne ghar vor spen	112
	Dat he eme sede dorch sine tucht	
	Wat werden scholde van philen vrucht	
	De meyster des nicht en leyt	
28	He dede als eme de koningh heyt	116
	Eynes auendes vil spade	
35r	Sach he in de sterne drade	
	Dat phila droch twe kindelin	
	Wunder scholde an en werden schin	120
4	Van salden scholden se kriegen grote crafft	
	Dat sach he van meyster schafft	
	Desse rede franckhart vor nam	
	Crisostimus moder wart ock gram	124
8	Vnde legen beyde in deme rade	
	Beyde vro vnde spade	
	Wo se de vrucht vorderuen mochten	
	Dar to se mennigen valschen sochten	128
12	To deme lesten sprack franckhart	
	In bosheyt was he vnuorvart	
	Vrowe gy scholen wesen dar by	
	Myt juw eyn kemerersche sy	132
16	De mot vorgheten ere tucht	
	Wan phila schedet van der frucht	
	So latet nemen de kindere twe	
	Vnde vorencken se depe in ene see	136
20	Aldus wart vnse torn gewroken	
	Vnde philen liff to broken	
	Dar in korten tyden	
	Scholde phila ere arbeyt lyden	140
24	Er wart we an ereme mode	
	Dar weren konyngynnen gude	
	By er moste nement wesen	
	Do se ere kindere scholde nesen	144
28	Als dar vor was geraden	
	Crisostimus moder hadde geladen	
35v	Eyne maget de was geheten philomyn	
	Des dogede se an ereme herten pyn	148

35r3 Tussen Wunder en scholde is w doorgestreept.
 35r11 valschen: ls gevlekt.
 35r17 schedet: d verbeterd.

	Se wuste wol wo id dar scholde ghan	
4	Se en dorste des nicht vor fruchten lan	
	De kindere van der moder qwemen	
	Philomyn de moste nemen	152
	De kindere beyde an eren schōt	
8	Des let de maget jamer grot	
	Dat se de kinder drencken scholde	
	Er duchte dat se leuer wolde	156
	Steruen vnde blyuen dōt	
12	Se qweme ny in so grote nōt	
	Se sprack vorghete ick myne tucht	
	Dat ick desse eddelen vrucht	160
	Also dode dat were qwad	
16	Doch is dat myner vrouw rad	
	Do ick des nicht so bin ick dōt	
	Aldus was ere jamer grot	164
	To lesten nam se eyn cleyne schryny	
20	Dar in lede se dat ene kindelin	
	Se negheldorf vnde makedet dicht	
	Dar bauen leydt se eyn weynich licht	168
	Dat id adem mochtet han	
24	Se beghunde to deme dyke ghan	
	Dar in warp se dat salue schrin	
	Myt deme eynen kindelin	172
	In groter sorge se vor vart	
28	Dat ander droch se to holte wart	
	Vnde leyde id vp enen gronen plan	
	Voreynen busch al sunder wan	176
36r	Dat kynt beghunde sick to rogen	
	Dar by was eyne wulffynne gelegen	
	Myt jungen wuluen als ick vor sta	
4	De wulffynne qwam deme kinde na	180
	Vnde droch id mit er in dat nest	
	Vnde droch id manckt de jungen mest	
	Vnde id doch also de anderen deden	
8	De maget jagede van der stede	184
	Went se in de kemmenaden qwam	
	Do ere vrouw se dar vor nam	
	Se sprack hefstu myn bot gedan	
12	Ia vrouw al sunder wan	188
	Se ghingen beyde van er	
	Phila bleff liggende also en deer	

	Se dreff van ruwen mennigen jamer	
16	Allene vp der kemmenade	192
	Se en wuste van er suluen nicht	
	Noch van den kinderen des sit bericht	
	Dar na do de dach vorscheen	
20	Crisostimus ghinck vnde wolde seen	196
	Myt syner moder to sineme wyue	
	Wo id stunde an ereme lyue	
	Wente syn moder hadde se sere belagen	
24	Vnde philen harde sere bedragen	200
	Crisostimus ghinck in de kemmenaden	
	Myt syner moder vnberaden	
	Vnde sprack wo lichstu also	
28	Syn moder antworde do	204
	By er en moste nemant wesen	
36v	Do se der kinder scholde nesen	
	De koningh sprack dat merket euen	
	Phila wor is dyn vrucht gebleuen	208
4	Se sprack des en weyt ick nicht	
	Syn moder sprack syt des bericht	
	Se lyket der louwynnen starck	
	Ick wedde des vmme dusent marck	
8	Se hefft vormordet de kindelin	212
	Dat merket here vnde sone myn	
	De koningh wandelde do sinen mud	
	Dat duchte siner moder ghud	
12	Phila sprack in kranckheyt grot	216
	God helpe my vth aller not	
	Went du weyst dat wol	
	Crisostimus aller doget vul	
16	Crisostimus kerde sick van danne do	220
	Eme was to deme herten vnvro	
	Vnde ghinck an der suluen vart	
	To pippinges sale wart	
20	Vnde clagede den groten mord	224
	Van philen so gy hebben gehord	
	Do sprack de koningh ryck	
	In thorne harde grymmichlick	
24	Is desse mort aldus bescheen	228

	Dar schal men al rechte to seen Franckhart antworde an de stede Dar to wil ick juw gheuen rad	232
28	Ick hebbe vornomen dat de vrouw is qwad Dör bosheyt hefft dat sulue wyff	
37r	Erer vruchte benamen dat liff Phila was in groter nöt	236
4	Ere bedroffnisse was alto grōt Wil god der vrouw helper wesen	
	Se mach des harde wol genesen Hir late ick desse rede bestan	240
8	Vnde wil eyn ander heuen an Des anderen dages Clarina bolt	
	De juncfrowe schone vnde stolt Se ghinck vp de see alleyne	244
	Myt eneme kemerer cleyne	
12	Vnde vant dar vleten eyn schryny Dar jinne was eyn kyndelin	
	De juncfrowe id in de hant grep Dat kint lach vaste vnde slep	248
16	De maget was des vro Vnde droch id myt der hast do	
	Vorborgen in de kemmenaden Myt deme kemerere ghinck se to rade	252
20	Wo se dat kint beholden mochte De kemerere ghinck vnde sochte	
	Also lange dat he melk vant Van ener tzegen altohant	256
24	De brochte he der juncfrowen syn Dar mede vodeerde se dat kindelin	
	Se vorbot dat deme kemerere Dat id scholde nemant weten mere	260
28	Do vant de juncfrowe fyn Twysschen den schulderen syn	
37v	Eyn cruce so rechte fyn Dat prouede se mit der vart	264
4	Dat id were van guder art Clarina en wuste dar nicht van	
	Wo id mit philen was ghe ghan Dar na philia wart gebracht	268

	Vor gerichte mit groter vnmacht	
8	Do sprack er broder du dumme wyff	
	Wor vmme nemestu den kinderen dat liff	272
	Wo wordestu yo so qwader tere	
	Des mostu vorbernen in deme vure	
12	Vnde an ghan enen qwaden döt	
	Se sprack god helpe my vth der nöt	276
	Also werliken ick nicht en weyt	
	Wo desse dingh gescheen sint	
16	Do sprack franckhart to der suluuen stunt	
	Ick kan also mennigen vunt	280
	Ick schal prouen de warheyt	
	Were de frowe noch so gemeyt	
20	Me late dar maken eyn vur	
	Van drogeme holte al vngehur	284
	Dar van wart se sere vor vart	
	De eddele frowe van hoger art	
24	So vruchtet se vor den doet	
	Men sach an philen grote nöt	288
	Do qwam bisschop franckhart	
	Geboren ny van guder art	
28	Vnde sprack frowe gy moten bichten	
	Vnde juw myt gode berichten	292
	He sprack do auer lud	
38r	Dat is juwer zele gud	
	Se sprack myt leyde vnde ock mit torne	
	Wat mene gy dat ick sy vorlaren	296
4	Neen ick hebbe desse dät nicht gedän	
	Des schal god myne zele entfan	
	Do rep de bisschop al mit schalle	
	Dat id de lude horden alle	300
8	Phila is desser mordåt	
	Schuldich dat schal er wesen quad	
	Do vör se van torne vth den synnen	
	Phila de eddele konyngynne	304
12	Vnde grep den bisschop by den haren	
	In also wunderliken saken is dat vorvaren	
	Vnde vor vp in grymmichlicher grese	
	Franckharde beth se aff de nese	
16	Se sprack bose vorrader	308
	Du vnde din slechte alle gader	
	De weten wol van der mordåt	
	De men my getegen hât	312

20	Do qwam de junge Blandemere Vnde toch den Bisschop van ere He sprack franckhart syt bericht Were gy eyn pape nicht	316
24	Ick scholde mit juw holden enen nyt Vnde scholde soken enen stryt Dat gy scholen melden bicht Franckhart syt des ock bericht	320
28	Wente juwe wort also gât Dat gy wol weten van der mortdåt	
38v	De gy philen getegen hât Pippingh sprack in torne do Do he de dingh sach also	324
4	Dat sin suster hadde mismaket Vnde den bisschop also geraket Dat he was der nese quyt	328
8	He prouede wol philen nyt Dat se den mort beghan hat Men berne se dat is myn rad	
	Mit des reth he in de stad Blandemer de ritter gud	332
12	Allene he by der frowen stöt Dat se mit jamer was beghan De eddele frowe wol getan	336
	He sprack wol her ick wil beseen	
16	Efft so kone sy erer eyn De myne frowen to desser tyd Tho rechte wil bernen mit genyt	340
	Syn vader eyn hartige ryck	
20	Sprack Blandemer wes vnderwindestu dick Vader do ick ritter wart	
	My wart beualen by myner art Wor ick vor neme in noden stan	344
24	To vnrechte frowen edder man Dar scholde ick euenturen myn liff	
	Also wil ick dat sulue wiff Losen effte bliuen doet	348
28	Ick helpe er vth desser nöt	

38r20 Blandemere: *I gevlekt.*38r21 van: *n gevlekt of verbeterd.*38r28 wort: *Na t is al doorgehaald.*

	Des ghingen se an eynen råd	
39r	Crisostimus mede al was he quad	352
	Tho philen der eddelen frowen fyn	
	Do sprack de hartige Baldewyn	
4	Gy heren effte juw duchte gud	356
	So vornemet mynen mud	
	Dat were vnse aller schande	
	Dat men de konyngynnen brande	
8	Men efft id juw behaget gy heren	360
	So latet se dat lant vorsweren	
	Vnde mynen sone al dar mede	
	Aldus voren se beyde van der stede	
12	Dyth geschach an der suluuen vart	364
	Blandemer van guder art	
	De wapende sick vnde wart bereyt	
	Eyn starck ros he bestreyt	
16	Philen wart eyn telden pert	368
	Id was wol twintich punde wert	
	Aldus rumeden se dat lant	
	Vnde togen wege vnbekant	
20	Blandemer vnde ock de frowe	372
	Se qwemen des auendes to ener rowe	
	Se hadde spise noch brot	
	Dar beghunde en de erste not	
24	Do quam de vyent in groter iacht	376
	Vnde hefft eyn pawelun her gebracht	
	He sloch den pawelun vp den plan	
	Do sach id de ritter stan	
28	Vnde sprack frowe dogentlick	
39v	Seth wo rechte wunnichlick	380
	Dat eyn pawelun gemaket wart	
	Ryde wij dar to dat is myn rat	
4	Se qwemen dar in der suluuen tijt	384
	Se vunden dat schone vnde wyt	
	Eyn bedde wol gemaket	
	Blandemer sprack hir is nicht mis raket	
8	Ock vunden se spise en noch	
	To etende er gevnoch	388

38v29 råd: d *gevlekt*.39r22 noch: ch *gevlekt*.39v8 vunden: v *gevlekt*.

	Do sprack de truwe Blandemer Eddele frowe gy scholen hir	
12	Liggen vnde slapen id is juw bedacht So wil ick al desse nacht Wesen vor der dore Efft dar jemant kame vore	392
16	Dat ick wete we he sy Aldus sprack de ritter vry Se ghingen to deme dissche sitten Beyde mit guden witten	396
20	Do sprack de frowe fyn vnde wys God vth deme vronen paradys De mote wesen vnse gast Do makede se eyn cruce vast	400
24	Mit erer hant dat is war Do qwam de vyent in misvar Vnde to brack den pawelun to hant He wolde se hebben geschant	404
28	Men he hadde des nene macht Se weren also beyde wol bedacht	408
40r	Wente de ghude Blandemere He was truwe vnde der frowen here	
4	Do se vornemen dat wunder grot He sprack god dorch dinen dōt Du motest vnse beschermer wesen So moge wij van alleme kummer nesen	412
8	Do sprack Blandemer to hant Ick bin des seker genant Aldus mit den reden vor ghinck de nacht Vnde was to deme morgen gebracht	416
12	Blandemer halp der frowen wert Sitten vp eres sulues pert Se reden in enen gronen walt De wech de was en vnbekant	420
16	Aldus se reden mit sprekende dare Vnde worden enes ritters en ware De vorde ene juncfrowen vrot Vil drouich was der maget mud	424
20	Se wenede vnde schryede sere Wente de ritter der maget here De sloch se jamerliken in er angesichte	428

	Dat er dat blod al gedichte	
24	To der nese vnde to deme monde vth vil	
	Dat duchte Blandemere neyn kinder spil	432
	De ritter was der juncfrownen fyn	
	Quad dat dede he vñme dat meghetin	
28	Dat he den willen syn	
	Nicht hebbent mochte mit der juncfrownen fyn	436
	Do sprack de junge Blandemere	
40v	Wes sla gy de juncfrownen here	
	So vnsachte to der stunt	
	Beyde an nese vnde ock an munt	440
4	Twaren id is grot auerdåt	
	Gy sint mortliken vnde quat	
	De swarte ritter antworde gaff	
	Des latet juw also eyn kaff	444
8	Se schal der slege hebben mere	
	Vmme juwen willen her poltener	
	Do sprack Blandemer mit torne	
	Ia so were ick vorlaren	448
12	Dat ick dar nicht wedder en dede	
	So weren vortzaget myne lede	
	Her ritter juw sy wedder gesaget	
	Ick wil losen de jungen maget	452
16	Mit mynen swerde efft ick kan	
	Efft ick werde my suluen gram	
	De swarte ritter sprack id mach sin	
	Beholde ick an den henden myn	456
20	Dat swert vnde de gleuien mede	
	Ick wil juw vp desser stede	
	Steken dorch juw egen liff	
	So beholde ick juwe schone wiff	460
24	Vnde waren juwer noch mer wen dre	
	Ick en achte juwer nicht eyn vle	
	Blandemer sprack mit tuchten	
	Vnde sunderjenigen vruchten	464
28	Eyn islich sinen helm vp bant	
	Van em so wart eyn kunst bekant	
	Dat de spere in stucken klouen	
41r	Des moge gy vor ware louen	468
	Den swartew ritter stack he in dat sant	

	Des wart he vil sere schant	
4	Do wart vro der frowen mōt	
	Dar to der schonen maget gud	472
	Se beden beyde an der were	
	Se beden beyde vnsen heren	
8	Dat he dar bewisede sine crafft	
	Vnde rechte ritter schafft	476
	Do spranck vp de ritter swart	
	Vnde sloch slege al vnvart	
12	Vil mennigen slach al vnver	
	Do qwam de junge ritter her	480
	Vnde gaff deme swarten enen slach	
	Dat he dot an der heyde lach	
16	De frowe vnde dat megetin	
	De worden vro in eren syn	484
	Do sprack de wunnichlike maget	
	Her ritter gud al vnuortzaget	
20	Hadde gy nicht desse frowen fyn	
	Ick wolde denne juwe egen syn	488
	Gy hadden wol vor schuldet my	
	Ock so sagede de maget vry	
24	Myn vader wonet hir nicht verni	
	Vnde is de koningh van Arabi	492
	Desse swarte ritter ane vanck	
	De entvorde my al ane mynen danck	
28	Do antworde he mit tuchter ere	
	De junge ritter Blandemere	496
41v	Eddele juncfrowe gy mogēn wol de erste sin	
	Gy sint schone vnde fyn	
	Vnde wetet dat al apembar	
4	Dith is myn frowe dat is war	500
	Vnde ick bin er denstman	
	De wyle dat ick myn leuent han	
	So wil ick ere dener syn	
8	Myner frowen der konynglyn	
	Aldus reden se mit sprekende vort	504
	Do segen se liggende enen man	
	He lach dar also wol getan	
12	Recht also eyn pelegrym	
	He hadde by sick brot vnde win	508

	Vnde dwaldranck al dar mede Na bosen vorraders sede	
16	Tho eme so reden se alle dre Se spreken dat juw leue sche Vor kop vns win vnde brot Wente wij hebben van hunger not	512
20	De vorrader sprack gat hir mit guden witten Gy scholen hir bij my sitten Ick dele juw mede myne spyse De vorrader vragede harde lyse	516
24	Efft se gicht hadde vornamen Enen swarten ritter de van deme huse were kamen Do sprack de gude Blandemere He en hindert neneme manne mere	520
28	He bleff van mynen handen dōt De vorrader wart van torne rōt He sprack dat schal kosten er liff	524
42r	Beyde man vnde wiff Wente he er here was	528
4	De zwarte ritter dar ick aff las Blandemer de ritter fyn Vnde dat wunnichlike megetin Se seten nedder vnde eten	532
8	Mit deme vorrader dat se spreken Van mennigerleye saken Nu hebbet juw wol to gemake Here vnde frowe alle gader	536
12	Aldus sprack de vorrader Doch was sin meninge quad Ock nam he dweldranck den he hat Vnde gaff ene drincken mit der hast	540
16	Alle dre se do slepen vast Des wart de vorrader vro He nam Blandemere do Vor sick vp sines sulues pert	544
20	He vorde ene vor de borch wert Vnde clagede clagelike not Vnde wo sin here were dōt Des hebbé ick mit myner list	548

42r18 sick: *k gevlekt.*42r20 Voor not is wort *doorgestreept*.

	Gebrocht dede schuldich ist	
24	Vangen vnde gebracht	
	Nu nemet ene so ick lange gedacht	
	Vnde doet eme aff dat wapent sin	552
	Dar sin noch twe vrowelin	
28	De wil ick halen noch to desser stunt	
	Van ene schal vns werden froude kunt	
42v	Se hebbet beyde jnnichlike liff	556
	Se scholen wesen vnse wiff	
	Aldus wart slapende Blandemer	
4	Gebracht in den kerkener	560
	Dar ock andere vangen weren	
	Dar manckt lede men den heren	
	Do he entwakende wart	
8	He sach vp vnde wart vorvart	564
	Vnde sprack wo is my gescheen	
	Efft ick sy entseen	
	Edder drucht my de slap	
12	Ick bin dum also eyn schap	568
	Vnde wor sin myne wapene kamen	
	So selsens han ick ny vornamen	
	He tastede hir vnde dare	
16	Vmme sine bene wart he en ware	572
	Twe helden so ick hebbe vornamen	
	He sprack wo bin ick hir gekomen	
	Dit duncket my wunder grot	
20	Doch so en vole ik nene not	576
	Van wunden effte van slegen	
	Twaren ick mōt noch slapes plegen	
	Dat dit wunder is bij my	
24	Ick dencke dat id drome my	580
	Wente dat were alto vil	
	Scholde my wakende aldus eyn spil	
	Eyn ander de dar vangen lach	
28	To deme ritter dat he sprach	584
	Vrunt gy sit des bericht	
43r	Vorwar gy en slapen nicht	
	Mit vorratnisse sint gy kamen her	
	Ghekamen in den kerkener	
4	Hir mote gy liden grote not	588

	Also lange dat gy bliuen dōt Aldus clagede he mennichvalt Syn jamer was grot vnde vngestalt	
8	Vnde dreff droffnisse dar In deme kerkener mennich jar Bynnen des quam dar eyn lebart	592
12	Dede snel was in der vart Vnde rogede mit den clawen sin Philen vnde dat meghetin	596
16	Dat se vntwakende wart Van er spranck de lebart Se segen vp to der suluen stunt	600
20	Grot droffnisse wart en kunt Ach sprack philia hochgeboren Wij hebben Blandemer vorlorn	604
24	Dith hefft eyn vorrader gewesen Vnde wo moge wij vor eme genesen Se houen sick vp to holte wert	608
28	Myt groter sorge sere vorvart Se togen beyde vp euentur En was froude harde dur	612
43v	Se clageden jamerliken ere not Erer beyder sorge de was grot Vnder des quam de vorrader	
4	He mende wo he se beyde vunde to gader Des droch he in deme herten quat He lep hen to holte wart	616
8	He sochte se al vngespert Vnde en vant se nicht des wart he vnvro Des kerde he wedder do	620
12	Vnde quam to der borch syn Phila vnde dat megetin Quemen vp den rechten plan	624
16	Vnde segen vil verne stan Eyne borch mit hogen tynnen De maget sprack by mynen synnen	628
	De borch is my wol bekant Nu se ick mynes vader lant Dar wil wij ghan mit der hast	
	Ick schal dar wesen eyn wert gast	

	So schole gjij eddele konyngin Tho allen tyden by my syn Se qwemen beyde in den sal	
20	Vp sprungene heren al Vnde entfengen wol dat megetin Vnde de werden konynglyn	632
	Ereme vader do vil leue wart	
24	Vnde he vragede vme de vart De maget sede eme alle dingh Wo se de swarte ritter entfingh	636
	Wo alle dingh weren gedan	
28	Ereme vader leth se id vorstan Ock sprack de juncfrowe hochgebaren	640
44r	Phila nu gy hebben vorlaren Blandemer den ritter vrij	
	So schole gjij bliuen bij my	644
4	De wyle gy leuen vnde ick So en scheyde gjij nicht van myck	
	Aldus bleff se mit der juncfrowen dar	
	In deme lande wol twolff jar	648
8	In deme haue was eyn kemerere Eyn vorrader qwader tere	
	De salue hete Gawin	
	De salue hadde al sinen sin	652
12	Gelecht an de frowen clar Phila de nam des luttick war	
	Doch was al sin mud so gedan	
	Dat he vp er droch leuen wan	656
16	Me schencke vnde geue vns drincken dan Ick wil eyn ander heuen an	
	Clarina toch dat kindelin	
	Dat se vant an deme schrin	660
20	Nu horet vorbat myne wort So moge gjij vornemen vort	
	Van deme kinde Valentin	
	Dat kint nam an dogeden to	664
24	Auent spade vnde morgen vro Also lange dat he wart twelff jar alt	
	Do was he menlick vnde balt	
	Wor he trat dat wagede altomale	668

44^c

Verla mi ge hebben volvaren,
 Blandemer den eerter vri,
 So schole ga blinen si my
 De wolle ge lemen vnde ic
 So en sacerd ga mocht van myc
 Aldus bleff se mit der hinschouren dan
 Chi den lande wil twelff jar
 In den dene was em benueire
 En vorzader quader ter
 De sulue hete binom
 De sulue hadde al suer sun
 Belecht an de stouen, dat
 Verla denau des luttich war
 Doch was al sun myc so geden
 Dat he op er droch lemen man
 Westende vnde gene vnd diuclan dan
 Ich wil em ander hemen an
 Clara tott dat budelein
 Dat se vant an den scrin
 Mi boet vorbat myne wort
 So moeg ga vernemen, wit
 Van den bude valentijn
 Dat hant nam an dogenden to
 Quent spade vnde morgen vro
 Also lange dat he niet twelff jar alt
 So was he mynlich vnde balt
 Wor he wat dat mygede alcornale
 In der bemeaden ocf in den sali

Afb. 24. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 44r (ware grootte).

28	In der kemmenaden ock in deme sale	
44v	He was ock schone vnde bolt	
	Vnde he hadde de dogede mennichvolt	
	Vmme dat wan dat megetin	672
4	Leff den jungen Valentin	
	In herten vnde ock an synnen	
	Dar to dwanck se de mynne	
	Dat se ene kussede vor sinen munt	676
8	Mer den to dusent stunt	
	Do sprack de juncfrowe fyn	
	To deme jungen Valentin	
	Myn leff myn trut mynes herten lust	680
12	Mit des druckede se ene vor de brust	
	Vnde sprack ick hebbe dy vth irkoren	
	Vor alle manne vil to voren	
	Valentin der rede vorschrack	684
16	Vnde to er to hant wedder sprack	
	Iuncfrowe nu settet juwen mud	
	Anders dat duncket my gud	
	Gy scholen nummer nemen man	688
20	Er he vromheyt hefft gedan	
	Dre jar bin ick noch eyn kint	
	Dat is dorheyt dat gjij my nemet	
	De rede vor nam de kemerer	692
24	De sulue de dar was mit er	
	Do Valentin gevunden wart	
	Vnde in torne al vngespart	
	Iuncfrowe is dat kussent gud	696
28	Dat gy deme vundelinge dud	
	Do tornede sick de junge Valentin	
	Vnde spranck vp also eyn euerswin	
45r	De kemerer lep eme vore	700
	Valentin was al vp deme spore	
	He volgede eme na in den sal	
4	Dar de heren auer al	
	Seten vnde weren vro	704
	Valentin de sloch do	
	Deme kemerer mit bloter hant	
8	Dat eme sin houet van deme buke spranck	

44v1

bolt: b *verbeterd uit v.*

44v13

ick: k *gevlekt*; hebbe: h *gevlekt*.

	He sprack heddestu geswegen	708
	So werestu wol sunt gebleuen	
	De koningh vnde de heren alle	
12	Sprungen vp mit groteme schalle	
	Van der tafelen dar se seten	712
	Vnde in groten vrouden se eten	
	De koningh sprack to ritter vnde to man	
16	Gripet my den morder an	
	Wo dorste he vor mynen ogen	716
	Aldusdanen mort getogen	
	He wuste luttick van der bort	
20	Dat id was siner sone hort	
	He sprack dat schal kosten sin liff	720
	Do sprack de junge Valentin	
	Here dat dede my not	
24	Dat desse bleff van my dōt	
	Ick sage juw dat vorware	724
	Kumpt my juwer eyn so nare	
	Ick dele myt eme myne hant	
28	So quemen here vere gerant	
	Vnde wolden ene van	728
	Valentin beghunde to slan	
45v	Mit siner vust durch de nōt	
	Went de vere bleuen dōt	
	Do quemen wol vertich dar	
4	Vnde nemen siner to rugge war	732
	Vnde vengen ene to der suluen stūnt	
	Doch worden ene vele slege kunt	
	In enen torne wart he gesat	
8	Valentin durch groten hat	736
	Do ghinck Clarina wol getan	
	Drouich vor eren vader stan	
	Se sprack vader leue here	
12	Dorch god vnde dor ere	740
	Vnde latet juwen torn	
	Vmme den jungen man wolgeboren	
	Wo desse dingh sint gevallen	
16	Syn vader is eyn koningh in portegallen	744
	De sende ene my hir vmme here	
	Dat ick eme scholde leren	
	Tucht vnde ere	
20	De koningh sprack mit guden witten	748
	He módt hir noch al stille sitten	

45^b

Mit smer vust doch de not
 Went de vere blenien die
 So quenen vol verloch dar
 Vnde menen smer to rugge war
 Vnde vergen eue co der sulmen soue
 Doch worden eue vele sleghe bue
 In euen toom mit he gesat
 Valentus dorcas groten hat
 De ghemach clama vol getan
 Dronch vor erei vader stan
 Ge sprach vader leue here
 Durch god vnde dor ere
 Vnde latet sinnew toom
 Vnde den hingen man wols geborn
 Wo dese dings sunt genullen
 Om vader is en bough in portugal
 Desende en my hier vnde here
 Dat ic en scholde leere
 Cucht vnde ere
 De bough sprach mit grude, witter,
 He mot die nota al selle sette
 Dar na in boeten tiden
 So quam en bade vth cyspanien riden
 Vnde ghemach vor midecht in den sal
 Dar de heren seyn aantal
 He sprach en bough vry
 De bough van cyspanien en but sinnew by my
 Dat en mit aller macht
 Ich hulpe kannen in groter last
 Went de horden te tzaaphone

Afb. 25. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 45v (ware grootte).

	Dar na in korten tyden	
	Do quam eyn bade vth hyspanyen ride	752
24	Vnde ghinck vormiddelst in den sâl	
	Dar de heren seten aueral	
	He sprack gjij koningh vry	
	De koningh van yspanyen en but juw by my	756
28	Dat gjij eme mit aller macht	
	Tho hulpe kamen in groter jacht	
	Wente de heyden to tzarasyne	
46r	De doet in sineme lande grote pyne	760
	Se stichten roff vnde brant	
4	Vnde hebben mennigen cristen schant	
	Se hebben vorbrant munster vnde kerken	
	Grot wunder se in deme lande werken	764
	Ock sint se den cristen hat	
	Se hebben belecht de guden stad	
8	Se willen mit groter macht	
	Desse not hefft my hir gebracht	768
	Pippingh de koningh sprack do	
	Gy heren weset alle vro	
12	Vnde redet juw alle to der vart	
	Wij willen tyden to yspanyen wart	772
	Vnde slan de heyden doet	
	Vnde losen se vth aller not	
16	Dar worden sammelt apembar	
	Wol twintich dusent dat is war	776
	Gewapent mit gudeme stale	
	Aldus reden se vth deme sale	
20	Vnde quemen an den drudden morgen	
	Tho Sibilen al sunder sorge	780
	Dar worden se vntfangen wol	
	Als men heren to rechte sol	
24	Des anderen dages so ick hebbe vorstan	
	Se weren to deme stride ghan	784
	De heyden togen vth der stat	
	De koningh van franckryke bat	
28	Dat he moste hebben den ersten stryd	
	To der tiid vp deme velde wyd	788
46v	Vmme to bejagende den prys	
	Do sprack de koningh van yspanyen wijs	

	Koningh pippingh dat is myn rad	
4	Dat gy de anderen syden bestat	792
	Denne wil ick mit gemacht	
	De anderen siden an varen mit jacht	
	To samende ghinck desse stryd	
8	Wol vmme midden morgen tyd	796
	Se mosten dar mennich spere to breken	
	Vnde mennich wart dar aff gesteken	
	Dar ghinck slach vmme slach	
12	Vil mennich van slegen nedder lach	800
	An beyden syden sach me not	
	Dar bleff vil mennich dot	
	Ock bleff dar vil mennich cristen	
16	Got mote der zele vristen	804
	De heyden deden ene grote pyn	
	Dat was dar wol schin	
	Mit manheyt vnde ock mit slegen mede	
20	De cristen vlogen van der stede	808
	Des sprack koningh pippingh an	
	Wij hebben mennigen man	
	Wij moten sterker to stride kamen	
24	Schole wij nemen van den heyden vramen	812
	Do ghingen se to rade	
	Pippingh sende drade	
	Eynen baden to lande wart	
28	Vnde en bot enen ritter vngespart	816
	To Clarinen der dochter sin	
47r	Dat se vth makede ritter fyn	
	Dredusent mit groter macht	
	Dit warff de bade mit der hast	
4	Dar na de juncfrowe bot	820
	Eyne sammelinge grot	
	Ock hadde se vth deme torne namen	
	Valentin was gekamen	
8	Mit Clarinen vp de kemmenaden	824
	Dar ghingen se to rade	
	Valentin sprack ick wil des nicht sparen	
	Ick wil mede to Ispanyen varen	
12	Ick wil seen der heyden crafft	828
	Vorsoken al mit myner macht	
	Iuncfrowe dat wil ick dōn	
	Dristliken vnde kon	
16	Vmme juwen willen bidde ick	832

	Dat gy gheuen myck	
	Schilt spere juncfrowe myn	
	Clarina sprack Valentin	836
20	Ick schal vorvullen den willen dyn	
	Se dede emeene bronnyen gud	
	Dar jnne was vnses heren blud	
	Bewracht mit groter meyster schafft	840
24	Ny en man van so groter crafte	
	De dor de bronnyen mochte steken	
	Efft enen ringh mochte to breken	
	Eyn wapen rock wart eme dar to	844
28	Mit golde wol bewracht also	
	Dat he gaff enen lichten schin	
	Den toch eme an de juncfrowe fyn	
47v	Dar vmme gordelde se eme sin swert	848
	Dat was wol hundert punde wert	
	Dar na spen se eme vmme de sparen	
4	De eddele juncfrowe hoch gebaren	
	Se sloch ene in den hals den jungen degen	852
	Se sprack du scholt rittershop plegen	
	Ick beuele dy schilt vnde sper	
8	Du bist myn ritter wol geber	
	Du scholt eyn beschermer syn	856
	Wedewen wesen vnde juncfrowen fyn	
	Wor du se sust an noden stan	
12	Dar en scholtu nummer aff gan	
	Vnde we socht gnade to dy	860
	Dar scholtu syn mit truwen by	
	Ock scholtu syn vnuorvart	
16	So werstu guder ritter art	
	Valentin sprack othmodichliken	864
	Ick schal holden juw bot werliken	
	Dar to schal my helpen god de ryke	
20	Men lat my henne varen	
	Hir en doch neyn lenger sparen	868
	Clarina do mit groten eren	
	Se sammelde de ritter vnde de heren	
24	Se sprack to den heren allen sam	
	Desse junge ritter wol getan	872

47r28

Mit: it sterk verbleekt.

47v5

degen staat met een invoegteken geschreven boven doorgestreept man.

	De schal wesen in der vart	
	Iuwe houetman al vngespart	
28	He schal voren juw alle gader	
	Went to yspanyen to myneme vader	876
	De heren worden alle vro	
48r	Eyn schone ros brochte men do	
	Dat gerede was van golde blanck	
	Dar vp de junge ritter spranck	880
4	Sunder stegerepe dede he dat	
	Do he in deme sadel sat	
	Do brochte eme de schone maget	
	Harde vnuorsaget	884
8	Enen helm van bruneme stale	
	Dar vp so stunt eyn cirkel smale	
	Stolt getziret van golde	
	Efft en eyn juncfrowe dregen scholde	888
12	Ock hadde se eyn gulden vingerlin	
	In der hant dat belde fyn	
	Se nemen orleff vnde reden	
	In yspanyen vnbestreden	892
16	Veer myle na de tzerresin	
	Do sprack de junge Valentin	
	Gij heren saget my juwen mud	
	Als id juw duncket gud	896
20	Dat wij morgen vro	
	Trecken den tzerresinen to	
	Wente se en weten van vns nicht	
	Wij willen drauen alto richt	900
24	Manckt de heyden al vnuorvart	
	Malk schal vlegen al vngespart	
	So wil ick mit myner macht	
	Vorsoken mynes sulues crafft	904
28	Ick hope wij willen wol genesen	
	Ick wil by der banre wesen	
	Do spreken se mit eneme rade	
48v	Her Valentin so mote wij drade	908
	Riden hen des is tyd	
	Wij willen mit juw in den stryd	
4	Vnde willen vorvullen juw bod	
	Beyde leuendich vnde dot	912

48 v.

Eyn schone vos kwinten men do
 Dat gerede was van golde blant
 Dar op de jonge ritter spraak
 Ginder stegerepe dede die dat
 Do he in den fadel sat
 Do brechte en de schone maget
 Haide vnuorsaget
 Emen helm van bruynd sole
 Dar op so schint en cirkel smale
 Stelt getrect van golde
 Effe en en hulstorne dregen scholden
 Och hadde se en gulden vingerlin
 In der haert dat belde syn
 Se nemen orleff vnde reden
 In yspannen vnkesteden
 Veer myle na den herresen
 Do spraak de jonge Valentijn
 En heren saget mynne vnde
 Alff id huu duncchet gud
 Dat wiis morgen vro
 Treden den herresen to
 Vnde se en weten van vnde macht
 Wiis wilken dranen alto nicht
 Mandet de kerden al vnuor vant
 Malib schal vleggen al vngespant
 So wil id mit mynne macht
 Versobben mynne sulnes rafft
 Ich hope wiis wilken wol geniesen
 Ich wil by der banne wesen
 Do spreken se mit enen rade

Afb. 26. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 48r (ware grootte).

	Wij willen by juw bliuen alle	
	Des reden se mit eneme schalle	
8	Des morgens do de dach vp ghinck	
	Do quam Valentin to voren	916
	Vnde rorde dat ros mit den sporen	
	He red also ghar vorbolgen	
12	De heren beghunden eme to volgen	
	Manckt de sterken tzerresine	920
	Des dede he ene sware pyne	
	Men Valentin was allent voren	
16	De heyden hadde he vterkoren	
	Se togen vmme ene in groter schare	924
	Valentin sloch ock al dare	
	Drehundert heyden doet	
20	Dar brachte he mennigen in grote not	
	So dat se nemen van eme den weke	928
	He sloch vnde stack so mennigen steke	
	Dat dat blod dor den cleuer vlot	
24	Des wart en war de koningh stolt	
	Pippingh van yspanyen bolt	932
	Vnde vth den tynnen dat se segen	
	Menniger hande rede dat se plegen	
28	Se spreken by al vnsen jaren	
	Sege wij ny sunder sparen	936
	Also konichliken slan	
	Als dar deyt de junge man	
49r	De schinet to wesende eyn ritter stolt	
	Sin wapent schinet rot so eyn golt	940
	Bynnen des quam Valentin	
4	Vnde grep den koningh tzimarin	
	He worp ene vor sick vp sin pert	
	Vnde vorde ene to der borch wert	944
	Syne kumpane als ick vorsta	
8	Volgeden Valentine na	
	He hadde dar in korter stunt	
	Mit gemacht wol dredusent	948
	Der vntruwen slagen doet	
12	De koningh vnde dat volk vth reth ock	
	Vnde entfengen wol den ritter junck	
	Sin ros spranck so mennigen sprunck	952
	Den vangen he deme koninge brachte here	
16	Vnde sprack hir schole gjij mede don juwes herten beghere	
	Doch is id eyn koningh here	

	Vnde de ouerste van der schare ere	956
20	Doch segge ick id juw vor ware	
	De cristen worden des alle vro	
	Des sprack to Valentine do	
	Pippingh de koningh van franckryck	960
	Mit groter leue blidelick	
24	Ritter gud vnde bolt	
	Bedorue gy suluer effte golt	
	Des schole gjij alle weldich sin	964
	Do sprack de junge valentin	
28	God dancke juw eddele here	
	Ick bidde juw dorch juwe ere	
	Dat gy willen twyden my	968
	Ener bede der ick biddende sy	
49v	Pippingh sprack so helpe my god	
	Ick schal vorvullen juw bod	
	Do sprack Valentin de dege	972
4	So wil ick myner bede plegen	
	Ick bidde juw here van franckryck	
	Dat gy don so fruntlick	
	Vnde latet my quyt	976
8	Nu in desser tyt	
	Wente ick bin der	
	Den gy worpen in enen kerkener	
	De koningh sprack in der sulen stunt	980
12	Al mochte gy gheuen dusent punt	
	Her ritter nu merket euen	
	Ick hebbe juw quyt gegheuen	
	Gy scholen wesen los vnde vry	984
16	Vnde ick bidde dat gy bliuen by my	
	Vnde willen wesen juwe dage	
	Do wart dar vil mennich vrage	
	Wo men de vangen bewaren mochte	988
20	Alle de heren do rat sochten	
	An den jungen Valentijn	
	Do sprack de vange tzimarin	
	Gy heren dot na myneme rade	992
24	Wente ick wil drade	
	Enen truwen vasten vrede	
	Holden vnde maken an der stede	
	Vnde mit myneme volke varen	996
28	Tho lande wedder sunder sparen	
	Vnde wil na desseme dage mere	

	Vnde nummer vp schaden kamen here	
50r	In dat lant by mynen truwen	1000
	So don dat schal my nummer ruwen	
	Vnde wil vp juwes sulues seggen	
4	Allen schaden wedder leggen	
	Den ick juw hebbe gedan	1004
	Dat segge ick seker sunder wan	
	Dat was des auendes vil spade	
8	De heren ghingen to rade	
	Vnder des worden se eyn	1008
	Dat se wolden an gheen	
	Dar na ghingen se to deme sale	
12	De heren in frouden to male	
	Se seten vnde eten vnde weren vro	1012
	Dar na ghingen se slapen do	
	Des morgens do de sone wart	
16	Do togen de heyden vngespert	
	Vth yspanyen in er egen lant	1016
	Der heyden wart mennich geschant	
	Dar na de koningh van franckryck	
20	Toch to lande blidelick	
	Valentin toch mit em hen	1020
	Vnde wolde sine juncfrownen seen	
	Clarinien qwemen de mere	
24	Wo ere vader kamen were	
	Vnde er ritter Valentin	1024
	Do ghinck de juncfrowe fyn	
	Vnde bat se willekamen wesen	
28	Vnde lauede god dat se weren nesen	
	Valentin de ritter gud	1028
	Do was vro der juncfrownen mud	
50v	Valentin al vnuortzaget	
	De grep de jungen maget	
	By der hant vnde ghinck do	
4	In de kemmenaden vnde waren vro	
	Se kussedede ene wol dusent stunt	
	In der kemmenaden vor sinen munt	
	Dar na wart eme bereyt	
8	En bedde deme ritter gemeyt	1036

50r15

sone: o gevlekt.

50r24

Tussen vader en kamen is q doorgestreept.

	Des morgens do de dach vp ghinck Do reth vth jagen de koningh He nam mit sick twelff ritter stolt	1040
12	Des worden vro de ritter bolt Aldus reden se in ener owen breyt Erer eyn sprack her koningh seet Wo wunderlichen lopt dar eyn deer	1044
16	Synes gelykes sach ick ny er Dar reden twe ritter vth der schar Se beghunden dat der to jagen dar Dat der was Valentines broder	1048
20	Id en kande noch Vader noch moder Id en hadde ock nene vornumst Wente der naturen kunst Dat dēr settede sick to der were	1052
24	Do quam dar eyn mit eneme spere Vnde reth to deme suluen dēr Dat dēr hofft sick vil schir Id toch van deme rosse den ritter fyn	1056
28	Mit den langen clawen sin Vnde knep en mit den clawen sin dōt De ander quam in grote nōt	
51r	Id to reth eme de wapen sin vnde been Men mochte dar blod vleten seen De koningh mit siner schare	1060
4	Nemen den weke al dare Dat dēr was snel an siner vart Vnde volgede deme vngespart	1064
8	Id to ret deme konynge sin vel De koningh volgede do vil snel Went he to der borch quam	1068
12	Valentin de rede vornam Wente de koningh was sere gewunt Valentin wapende sick to der suluen stunt	
	Vnde rande an de gronen owen Vnde wolde dat dēr schowen	1072
16	Do quam he in arbeyt Do sach de junge ritter gemeyt Dat dēr lopen auer velt	1076
	Id was tornich vnde lep ane telt Valentin reth eme vuste na bat	
20	Wedder sick suluen sprack he dat Och here god van hemmelryken	1080

	Wo lopet dat dēr greseliken	
	Doch en was he des nicht bekant	
24	Dat he was sin broder genant	
	Valentin reth eme na dar	1084
	Do dat dēr des wart en war	
	Id spranck vp vnde grep ene an	
28	Mit sinen clawen den jungen man	
	Vnde warp ene van deme rosse snel	1088
	Vnde wolde eme to riten sin vel	
51v	Dat quam van vnses heren crafft	
	Vnde ock van der naturen macht	
	Dat he dar ock bleff vngewunt	1092
4	Na deme valle de eme was bekunt	
	He lach so he were dōt	
	Do dat dēr sach de nōt	
	Id kerde sick vmme vnde ghinck van dan	1096
8	Do was vro de junge man	
	Vnde was to sick suluen kamen	
	Als he de dingh hadde vornamen	
	Dat he des deres was quyt	1100
12	He sprack to der suluen tyt	
	Dat dēr hefft ene starke vart	
	Id quam ny van quader art	
	Do id my vant al sunder were	1104
16	Do dede id my nene swere	
	Mit des hoff he sick vp de been	
	Dat dēr beghunde sick vmme to seen	
	Vnde kerde sick vmme mit der vart	1108
20	Valentin stack al vngespart	
	Ene wunden grot deme broder sin	
	Twisschen de schulderen in	
	Do sulues brack de dege wijs	1112
24	Van eneme bome eyn scharp rys	
	Vnde sloch dat dēr in den suluen stunden	
	Mit der roden in sine wunden	
	Also lange dat dat dēr vil nedder	1116
28	Vppe sine kne vnde gaff sick sodder	
	Dorch vruchten vnde ock durch lede	
	Eme beueden ock al sine lede	

52r	Dit wrachte Valentines macht Vnde der naturen crafft Do nam de sulue Valentin 4 En gordel van der syden sin Dar mede brachte he dat dēr tor borch in Des wart en war de koningh dat Valentin Dat dēr brachte an eneme gordelin 8 Do wart de koningh vro Vnde reth to Valentine do He heth ene wilkommen wesen Nu horet vorbat wunder lesen 12 Clarinen quemen de mere Wo dat dēr gevangen were Dat hadde gedan de ritter gud Des wart vro der maget mud 16 Do ghinck de juncfrowe fyn To mote deme ritter Valentin To eme sprack de junge maget Her ritter gud al vnuortzaget 20 Sint gjij nicht sere gewunt Ick schal juw to desser stunt Van allen wunden maken sunt Mit des trat se eme beth nar 24 Vnde grep ene vmme den hals dar Valentin al vngespart De junge ritter fyn vnde tzart Mit siner roden dwanck he dat dēr 28 Dat id hir na nummer mer Dede der juncfrowen schaden Vro vnde spade 52v De ritter vnde de juncfrowe fyn Dat dēr moste er volger sin Malk dar sin sittent kōs 4 Dat dēr wart geheten Namelos Do sprack Valentin mit tuchten Iuncfrowe gy doruen nicht vruchten Vmme Namelos ick hope he schal 8 My helpen vth den sorgen al He hefft enes mynschen bilde clar Iuncfrowe ick bidde juw al sunder var Dat gjij willen bedencken 12 Vnde willen Namelose schencken Dat he der wunden werde sund	1120 1124 1128 1132 1136 1140 1144 1148 1152 1156 1160
-----	---	--

	Van juweme dranke in desser stunt Dat geschach to der suluuen tyt	1164
16	Namelos al sunder nyt Vil vp sine kne nedder Vnde nech der juncfrownen sodder Dar wrachte der naturen kunst	1168
20	Aldus beghunde he der vornumst Dar na leth Valentin reden En bat dar leth he ene in leden Namelose den wilden man	1172
24	He bot na eneme scherer gan Hastliken quam he dar Do namelos siner wart en war He spranck to eme vnde knep ene dōt	1176
28	Do Valentin sach de not He grep de roden in de hant Do Namelos des wart bekant	
53r	Namelos de sat al stille Dat was Valentines wille He sprack ick wil de koneste wesen	1180
4	Ick wil wagen efft ick genesen Dat schermost nam he in de hant Eneme anderen was de rode bekant	1184
8	Al stille sat do Namelos Valentin dat scherent kos Vnde schor eme aff dat har al blot	1188
	Dar was he in groter not Valentin sach sunder wan	
12	Eyn cruce twisschen sinen schulderen stan Des wart de stolte ritter vro	1192
	Namelose worden do Cledere bracht vil wol bereyt	
16	De toch he an vnde wart des gemeyt Vnde was eyn schone junck man	1196
	Do lerde he vp voten gan Ock lerde he tucht vnde ere	
20	Vnde nam in dogenden io to de mere	

53r6 *Tussen was en de is dat doorgestreept.*

53r12 *Tussen cruce en twisschen is vor doorgestreept.*

53r15 *wol: ol gevlekt.*

53r20 *nam uit mam verbeterd.*

	He vor nam der lude sprake wol	1200
	Al dat he vornemen schol	
	Wor dat sick kerde her Valentin	
24	Namelos wolde bij eme sin	
	Dar na valentin maken bot	1204
	Eneme smede ene koluen grot	
	De was bereyt in korter stunt	
28	Van stale woch se eyn schippunt	
	Valentin de koluen kos	1208
	Vnde gaff se Namelos	
53v	Blideliken in de hant	
	Do eme was de kolue bekant	
	He spranck vp in blider var	1212
4	Vnde schermede hir vnde dar	
	He spranck vp vnde nedder	
	He spranck vort vnde wedder	
	Vnde was worden vro der koluen	1216
8	In sineme mode wart he vorbolgen	
	Do Valentin dat wunder sach	
	Sin herte do in frouden lach	
	Vnde sprack ick wil nicht lenger beyden	1220
12	Ick wil vth desseme lande scheyden	
	Vnde wil soken moder vnde vader	
	Vnde myn slechte alle gader	
	Dar to schal myn hulper sin	1224
16	God vnde Namelos de geselle myn	
	Der rede wart vil schire enwar	
	Clarine de juncfrowe clar	
	Vnde bat dat he wolde sparen	1228
20	De reyse vnde nergen varen	
	Se wolde wesen sines sulues brud	
	Beyde stille vnde auerlut	
	Weret leff vnde ock frunden leyt	1232
24	Her ritter ick bin juw bereyt	
	To juweme bade wil ick stan	
	De wile dat ick leue sunder wan	
	He sprack dat en mach nicht sin	1236
28	Ick vnde de geselle myn	
	Wij willen varen in fromde lant	
	Dar wij noch sin vmbekant	
	Ick wil wesen vroder	1240
54r	We sij myn vader effte myn moder	
	Do Clarina dat vorstōt	

	Dat also stunt des heren mó̄t	
4	Se nam eyn cleyne Vlasschelin Guden dranck dede se dar in Were dar we sere gewunt Drunke he dar aff he worde sunt	1244
8	Se gaff id Nameilos in de hant Wente id was er wol bekant Hadde se id baden Valentine He hadde id vorsaget schine	1248
12	Nameilos nam den dranck to sick Vnde bewarde ene harde truwelick Valentin nam orleff do Do wart de juncfrowe vnvro	1252
16	Se wende sere merket dat Ere lichten ogen worden nat Ere rosen wangen worden rot Van heten tranen de se got	1256
20	Se gaff ene beyde erer beyde segen Vnde sprack god de mote juwer plegen Salicheyt vnde lucke wane juw by Aldus sprack de eddele maget vry	1260
24	Nameilos lep ene alto voren He spranck sprunghe also eyn pert Mit siner koluuen vnuorvert Valentin rorde sin ros mit den sparen	1264
28	Valentin wart des vro Des drudden dages vunden se do By deme wege enen herde holden Bij sineme vee ghenck he bolde	1268
54v	Do sprack to eme Valentin In wat lande wij sin gekamen De herde hadde de rede vornamen He sprack nu vornemet myne wort	1272
4	Ryde gjij noch eyne myle vort Dar vynde gjij ene borch stan	1276
8	Dar vppe sin vorraders sunder wan Vor der borch in eneme damme Dar liggen wol xxiiii manne	1280

	De alle vorraders sint	
12	De vorderuen menniger guder moder kint Mit dwaldrancke sunder wan Ritter dit moge gij vor stan Drincke gij dar van gij bliuen dot	1284
16	Effte gij kamen in grote not Do danckede eme Valentin Vnde Namelos de broder sin Se togen beyde vppe der vart	1288
20	Hen to der borch wert Do wart erer eyn der vorraders en war Vnde sprack jo kamen dar Twe de ene ridet sere stolt	1292
24	De ander lopt sere bolt Wij maken to vnse drenke Dat wij den heren mogen schenken Aldus worden dar veer bereyt	1296
28	Van den vorraderen gemeyt Se reden do to den ritteren gud Se spreken her ritter wol gemud Gij scholen vns willekamen sin	1300
55r	Vnde drincken vil guden win Valentin nam den pot Vnde sloch den enen vor den kop Dat he in dusent stucken to brack	1304
4	Valentin do sulues sprack Eya quade vorrader Sint gy ock alle gader	1308
8	Mit des doch he sin swert Namelos al vnuorvert Nam de koluen vnde hakede an De veer dodede he al sunder wan	1312
12	Do quemen de anderen vth gelopen Vil snel in twen hopen Se stridden also krefftliken Se begunden enen stryt	1316
16	Valentin do tegen en reyt Namelos ock do tegen en streyt Mit siner wracht he not vnde wunder He sloch al bisunder	1320

20	In veersprungen wol achtē dōt Mit der koluen de was grot Valentin mit siner hant Vellede mennigen in dat sant	
24	Also lange dat se weren dōt De twe en hadden nene not Van wunden effte van groten slegen De twe togen mit gemake van der stede	1324
28	Vor de borch vp enen plan Nameilos vnde de ritter sam Dar vppe lach noch Blandemer Gevangen de ritter guder ter	1328
32	De vp der borch worden en war	
55v	Vnde spreken yo holden dar Erer twe wo mach dat wesen Sint se van vnsen sellen genesen	
4	Men wapene veer dat duncket my gud Men late vangen mit der spud Aldus worden dar veer bereyt Van den vorraders gemeyt	1336
8	Se reden vth mit groteme schalle En suluuen to vngevalle Als se quemen her gerant Valentin warp in dat sant	
12	Nameilos mit siner koluen Sloch de dot al vorbolgen Des worden vp der borch en war De vorrader van quader art	1344
16	Do spreken se mit eneme rade Men schal hir nicht beyden to spade Dat ghenne also mechtich sin Se werden brach in desse pin	1348
20	Do sprack dar en ick wil juw geuen Guden rat den merket euen Dar licht gevangen eyn ritter gud	
24	De hefft wol enes lowen mud Gheuet ene los ick wet dat wol Ghenne twe he vangen schol Desse rat ene wol bevil	1356

55v19 *Tussen Se en werden een w doorgestreept.*

55v24 *Achter wet is lager iets toegevoegd en weer weggeradeerd.*

	Vnde sanden enen baden snel	1360
28	To Blandemere dar he lach De bade to deme ritter sprach Also de rede weren gedan Efft he de dingh wolde vorstan	
32	He sprack ja vnde wart des vro	1364
56r	De bade den ritter losede do Eme weren sine bene kranck Dat quam van der helden dwanck	
4	Dar he jnne mit groter var Hadde legen wol twelff jar To den vorraderen de ritter fyn Sprack gheuet my de wapene myn	1368
8	Min swert vnde gleuien mede Ick schal juw to desser stede Ghenen twe vangen edder slan dōt Edder ick kame in de suluen not	1372
12	Do wapende sick Blandemer Vp sin ros sat de ritter eyn her Vnde reth van der borch vnde was vro	1376
16	Vnde dachte an sineme sinne also Dattu dy scholdest mit en slan Doch machstu den louen nicht krenken sunder wan Aldus reth de ritter Blandemere	1380
20	Iegen den degen Valentin eyn here Also dat de spere in dusent stucken klouen Ere swerde se beyde togen Mit des sprack Valentin	1384
24	To Blandemere deme ritter fyn Eya quade vorrader Bistu vnde din slechte alle gader Do antworde eme Blandemere	1388
28	Eya stolte ritter here Gy tygen my vnrechte God kennet wol myn slechte Ick bin gevangen wesen hire	1392
32	Drutteyn jar sprack de ritter schire Nu hebbet se my los gegeuen	1396
56v	Vmme juw to vangen dat merket euen Vnde sagede eme ock van philen der frowen fyn	

	Vnde clagede se mit truwen sin	1400
4	Valentin leth ock ruwe grot Do he horde der frownen not Do wrachte der naturen crafft	
8	Vnde der elementen meysterschafft Wente id was de moder sin Do sprack Blandemer de ritter fyn Heren dot na myneme rade	1404
12	Vnde endet dat vil drade Dut my juwe swert Vnde juwe knecht de koluen wert Vnde dot efft gij vangen sin	
16	Do sprack Blandemer de ritter fyn Wan gij kamen in dat portelin So nemet juwe were wedder Denne so wil ick juw helpen sodder	1412
20	De vorrader doden God mach vns helpen vth den noden Dit geschach in den suluen tyden Blandemer al aне myden	
24	Nam de were van den twen Se beghunden vp der borch to seen Wo Blandemer brachte vangen Mit gewalt de twe mannen	1420
28	Se spreken nu wil wij hebben spil Mit den vangen harde vil Des slot men vp de porten dar De dre togen al apembar	
57r	Vppe de borch also vor bolgen Nameilos nam de koluen Vnde Valentin sines sulues swert Blandemer de ritter wert	1428
4	De schop sick manliken to der were De dre slogen harde sere Vppe de vorraders harde slege Also dat se sochten mannige wege	
8	Se schuleden hir vnde dar	1432
		1436

een afbreekteken, wen fyn is achter de volgende versregel gevoegd en met een haak daarvan afgescheiden.

56v18 *Tussen ick en juw is een h doorgestreept.*

56v20 *God: G gevlekt.*

	Doch halp id en nicht en har Se worden alle slagen dōt Namelos mit der koluen grot	
12	De wrachte wunder also vil Doch duchte id eme al kinder spil Do dit was allent gedan Blandemer de kone man	1440
16	De losede de vangen de dar weren Knapen knechte vnde heren De borch wart alto hant Mit deme vure al vorbrant	1444
20	Dar na vragede Valentin Vmme Philen de frownen fyn Also sin herte eme to droch Dat quam van der naturen crafft	1448
24	Vnde van den elementen meyster schafft Blandemer sprack set to my Myn frowe is in Arabi Wille gjij se seen so wille wij ride	1452
28	Ia der reyse wil wij nicht vormyden Se reden hen to wolde wart Er reyse wart ock nicht gespart Vnder des hadde Gawyn	1456
57v	Al sinen sin gelecht an de frownen fyn An de konyngynnen wijs Vnde Phila hadde an dogeden prijs	1460
4	Do Gawin dat vorstoet Dat stede was der frownen mut Do dachte he an sinen sin	1464
8	Du scholt se bringen in grote pin Des anderen dages so ick las Do phila in deme slape was	1468
	Ere juncfrownen hadde se in deme arme Vnde weren bedecket warme	
12	Gawyn qwam in de kemmenaden Also he suluuen hadde raden Vnde hadde eyn mest an siner hant	1472
	He qwam dar he de juncfrownen vant	
16	Des koninges dochter slapende Phila ock nicht en wakede Des wart de vorrader vro	1476
	Vnde stack der maget do	
20	De stroten entwey mit eneme meste	

	Dar na qwam he sunder reste Vnde nam dat mest mit listicheyt He brochte id der frowen gemeyt	1480
24	Philen blodich in de hant Noch was er de slap bekant Dar na lep he in der suluuen tijt Hastliken mit groter nyt	1484
28	Dar he den koningh slapende vant He sprack here juw sij bekant My hefft gedromet van juwer dochter do Also dat ick des bin vnvro	1488
58r	De sorge hefft my her gebracht Myn mut hefft al desse nacht Wesen tornich vnde swar	1492
4	Ick vruchte se sij in groter var Iuwe dochter de juncfrowe fyn Wo mochte ick dar aff blide sin	1496
8	De koningh wart sere vorvert Sin sorge wart eme gemert He ghinck hen mit deme vorrader	1500
12	In de kemmenaden beyde gader Se segen liggen de maget döt Des wan de koningh ruwe gröt	
	Do sprack Gawin to der suluuen tyt Dat hefft phila gedan dorch nyt Se hefft dat mest noch in der hant	1504
16	Her koningh dat sij juw bekant Gawin stotte se harde vnsachte De frowen he vth deme slape brachte	
	Se vör vp vnde wart sere vor vart Do sprack Gawin van qwader art	1508
20	Wol vp qwade morderynne Wo dorste gy des begynnen	
	Des mote gj nemen enen qwaden döt In eneme vure harde grot	1512
24	Gij sint to vorgheues nicht Vordreuen des bin ick bericht Se sprack god cristliker here	
28	Bescherme my hute vnde jummer mere Wente ick nicht en weyt van desser dât	1516

	De men my getegen hat	1520
58v	Swyget qwade morderynne	
	Also sprack Gawin in stolteme synne	
	Gy hadden dat mest in juwer hant	
4	Dar juw de mort is mede bekant	1524
	Gawin nam dat sulue mest	
	Vnde bant id der frowen best	
	Harde vnsachte in de hant	
8	Dar van was er pyne bekant	1528
	He treckede se van der kemmenaden	
	Myt mode harde vmbaderaden	
	Se dreff grote ruwe vnde not	
12	Ock wart se vor dat richte bracht	1532
	Mennich qwam in groter jacht	
	Vnde clageden der juncfrowen dōt	
	Vnde der eddelen frowen not	
16	Dar wart er to rechte vunden	1536
	Dat men in der suluuen stunden	
	Scholde vorbernen in deme vure	
	Dat wart gemaket vngehure	
20	Vp enen plan vor de stadt	1540
	Dat qwam van des vorraders hat	
	Getrecket wart se vth der stadt philia	
	Er volgede mennich mynsche na	
24	Men toch de frowen harde vnsachte	1544
	Went men se bij dat vur brachte	
	Men toch der frowen aff de cleder	
	Se schryede och o wij leyder	
28	God mote huten myne sele entfan	1548
	Wente ick desser dāt nicht hebbe gedan	
	De men my getegen hat	
	Namelos vnde Valentin	
32	Blandemer de ritter fyn	1552
	Do was Blandemer alto hant	
59r	Der frowen wol bekant	
	Wo dat to qwam dat weyt wol god	
	Hir vmmē mōt ick desse nōt	
4	Liden ick weyt nicht wo	1556
	Desse dingh sint gekamen to	
	Do sprack Gawin alto hant	

	Vp hōr se mótt sin gebrant	1560
8	Vmme desse mortdåt	
	De se beghangen håt	
	Do sprack de ritter Valentin	
	Lath se stan her Gawin	1564
12	Gij en bernen desser frowen nicht	
	Ick en sij der dinge bericht	
	Desse wort hir also gât	
	Gij weten wol van der mortdåt	1568
16	Van der frowen de hir steyt	
	Des wart de eddele frowe gemeyt	
	Vnde nam ere cleder wedder	
	Valentin sprack do sodder	1572
20	Her Gawin scholde ick jummer genesen	
	Ick wil der frowen hulper wesen	
	Mit rechte wil ick dy bystan	
	In enen kamp wille wij gan	1576
24	Wente desse frowe is vnschuldich	
	Vnde is to deme dode vnduldich	
	Aldar schēn der naturen crafft	
	Vnde der elementen meysterschafft	1580
28	De koningh vor tornde sick do	
	Al sin jngesinde dede ock so	
	To samende reden se auer al	
	Van ene so wart eyn nyge schal	1584
32	Valentin qwam vp sin ros	
59v	Bij eme ock stot Namelos	
	Vnde Blandemer do vp sprungen	
	De koningh mit sinen dingen	1588
4	De rose rorde dar den cle	
	To der were setteden sick de dre	
	Namelos qwam do vorbolgen	
	To voren springen mit siner coluen	1592
8	Vnde sloch slege al vngespert	
	De anderen worden sere vor vart	
	Blandemer vnde Valentin	
	De deden erer manheyt schin	1596
12	Also dat dar mennich kos den dot	
	Vnde mennich qwam in grote not	
	To lesten wart dar gelauet eyn vrede	

	By deme halse vnde bij der weden	1600
16	Vnde wart gespraken also	
	Dat de kamp scholde ghan to	
	Des wart vnvro Gawin	
	Vnde sprack to den vrunden sin	1604
20	Gy heren to starck is my de man	
	Ock wetet sunder wan	
	Dat vnrecht is myn	
	Dar <i>vmme</i> móet ick de blodeste sin	1608
24	Wente ick dede de mortdåt	
	De men der getegen hat	
	Dar <i>vmme</i> behoue ick rades wol	
	Wo ick dar aff kamen schol	1612
28	Do sprack dar eyn de sin neue was	
	Also ick vth deme valschen las	
	Lat dy wesen also eyn kaff	
	Beter kamp wen hals aff	1616
32	Du scholt den man bestan	
60r	Mit vnrechte al sunder wan	
	De anderen twe scholen wesen	
	In beholnisso so machst nesen	1620
4	So wan du kumpst in den stryt	
	Mit deme ritter wol gemeyt	
	So wil wij nicht verne sin	
	Vnde helpen dy slan den kempen dyn	1624
8	Eyn qwam to Valentyne reden	
	Mit so houeschliken seden	
	Here vornemet myne wort	
	Iuwe gesellen holden dort	1628
12	Se moten vp den torne gan	
	Schal juw de neue myn bestan	
	Wente se des nicht laten kunden	
	Wanner se juw in not vunden	1632
16	Se hulpen juw vnde leten des nicht	
	Des bin ick seker wol bericht	
	Valentin sprack nu wol here	
	Namelos vnde Blandemere	1636
20	Gy scholen vp den torne gan	
	Went de kamp is gedan	
	Vp dat se dar seker sin	

	Dit geschach in der suluen tyt	1640
24	De twe reden sunder nyt Des qwam he in den stryt Valentin de ritter gemeyt Quam in grot swar arbeyt	1644
28	Do quam em entegen vnvorvart Gawin van qwader art Valentine was id men spil He stack en dat he vth deme sadel vil	1648
32	Des worden Gawines vrunde vnvro	
60v	In den stryt se randen do Vnde begunden mortliken to slan Vppe Valentine den jungen man	
4	He settede sick to der were snel Vnde sloch mennigen dor sin vel Do wart he van deme rosse steken Des dede he mennigen sin herte to breken	1652
8	Des worden vp deme torne en war Nameilos vnde Blandemer Se worden beyde des vnvro Nameilos qwam in torne do	1656
12	Vnde toch mit den clawen sin Den grindel van der portelin Vnde sloch de porten mit der coluen Al to stucken gar vorbolgen	1660
16	Se lepen hastliken vort Do segen se enen ritter dort De hadde Valentines ros To eme lep Nameilos	1664
20	Vnde sloch ene in dat sant Dat ros nam he in sine hant Vnde brachtet suluen Valentin	1668
24	Dar vp spranck de ritter fyn Dar to qwam ock Blandemer In torne luden menlich her De dre wrachten dar bysunder	1672
28	Mit slegen mennich wunder Vnde slogen depe wunden rot So dat dar mennich kos den döt To lesten bat de koningh gnade	1676
32	Blandemer hadde drade Gawin vor den koningh bracht Gevangen dar de koningh lacht	1680
61r		

	He ghude in der sulen stunt Dat eme de mort were kunt	1684
4	Vnde beghunde apembar to gh�n Wo alle dingh were gesch�n Do sprack der juncfrownen vader To Gawin deme vorrader	1688
8	Wo wordestu ye so quader ther Dattu de juncfrownen schir Vormordest d�r dinen thorn	
12	Des is din liff vnde din ere vorlorn Do leth de koningh slepen den man Mit rechte doch al sunder wan De enen straten vp de anderen nedder	1692
16	De enen vort de anderen wedder Dar na was dar bereyt Eyn ketel het dar in geleyt Pyck sweuel vnde was	1696
20	Also ick in deme valschen las Dar in wart geworpen Gawin Dar nam he den ende sin Eyn rat was dar na bereyt	1700
24	De vorrader wart dar vpgeleyt Dar na togen se in de stadt De koningh Valentine bat Vnde de anderen twe dar mede	1704
28	Dat se deden sine bede Vnde bleuen ere dage dar Se scholden sunder var	1708
61v	In eren leuen na eres herten begher Ock scholde de frowe guder ther Bij deme koninge weldich wesen	1712
4	Se were van ereme kummer genesen Se sprack her koningh ick en wil Ick hebbe hir gehat eyne drouich spil	1716
8	Sunder schult dat weyt wol god Blyue ick hir ick sterue d�t Do sprack Valentin	
	Myn werff m�t ock geworuen sin Ick mot ock soken mynen vader Vnde myn slechte alle gader	1720

12	Se danckeden deme koninge sere Syner doget vnde siner ere Blandemer de ritter gud De nam de frowen in sine behud	1724
16	So he touoren hadde gedan He was er truwe al sunder wan Dyt geschach des anderen morgens vro Se setten em dar to	1728
20	Vnde reden to samende in ener heyde Dar vunden se twe wegescheyde Do sprack de junge Valentin To Blandemer deme ritter fyn	1732
24	Keset welken wech gy willen ryden Den anderen wech wil wij lidē Ick vnde Namelos de geselle myn Sin truwe is my worden schin	1736
28	Ick wil soken mynen Vader Vnde myn slechte alle gader Doch wart Valentines mud Trurich dor de frowen gud	1740
32	Vmme dat se sick scholden scheyden do	
62r	Se worden an beyden syden vnvro Dat wrachte der naturen craft Vnde de leue meyster schafft	1744
4	Se scheyden sick mit groter leyde Blandemer vnde phila beyde	1748
	Se togen den wech to der rechteren hant	
	Dar wart ene jamer grot bekant	
8	Als eyn dach was geleden Se qwemen to ener borch gereden	1752
	Dar vppe was eyn rese grot	
	De brachte se beyde in not	
12	De rese hete Magros De was aller eren los	1756
	Sin houet was eme eyslich vnde grot	
	Sin kop was eme van schorue blot	
16	Sin nese was ener elen langh Sin athem eme vule stangh	1760
	Sin munt was wyd so eyn kanne	
	Sine oren beyde so eyn wanne	
20	Sine ogen swart so eyn pyck God here des resen froude brick	1764
	Sine arme grot vnde dicke	

	Sine hende breyt wol to mycke	
24	Sin buck grot vnde vngehure	
	Vp sinen benen stunt he so ey ⁿ mure	1768
	Sine vote breyt vnde grot	
	De rese was des duuels genot	
28	Magros de rese wart en war	1772
	Blandemers vnde der frowen clar	
	He ghinck van der borch to en	
62v	Vnde sprack in torne to den twen	
	Wat wille gij hir in myneme lande	
	Des mote gij beyde liden schande	1776
	De rese in der suluen vart	
4	Vengh Blandemer van guder art	
	Vnde de frowen al dar to	
	Se worden des beyde vnvro	1780
	De ritter wart in venghnisse dan	
8	He vant dar al sunder wan	
	Ander fromder lude genoch	
	Se ledien dar al vngeluoch	1784
	Dar na de rese van quader art	
12	Sprack to der eddelen frowen tzart	
	Ock mote gy gan in de pyne	
	Dar vinden gij eddele frowen fyne	1788
	Dat schole gij don al vmme dat	
16	Ick drage leue vnde hat	
	Vp ene juncfrowen de is stolt	
	Ick wolde er suluen vnde golt	1792
	Gheuen wat se des wolde han	
20	Wolde se mir to hulden lan	
	Wente se hefft dat herte myn	
	Ghesloten gar in ere schrin	1796
	Se leuet mir vor alle wiff	
24	Se achtet nicht vp myn bedriff	
	Se hefft eyn serpentelin	
	Dat is starck schone vnde fyn	1800
	En dede dat so wolde ick mit gewalt	
28	Ghewynnen de juncfrowen balt	
	Dar vmme mach dat nicht gewesen	
	Des en schal nu nemant genesen	
	Vor my dat sij man effte wiff	1804

32	Ick schal pynen ere liff	
63r	Des mochte ghan de guder tere To den anderen in dat reuere	1808
	Dar vant se frowen vnde juncfrownen	
4	An en mochte men jamer schowen Se seten van deme morgen to der none	1812
	In pynen de eddelen frowen schone	
	Dar na ghingen se vth der not	
8	Dat duchte ene wesen froude grot So let de rese en geuen eten	1816
	Vnde ock den jennen de dar weren seten	
	In gevengknisse de let he vth gan	
12	Manckt de frowen sunder wan Do wart ock Blandemer	1820
	Geset by philen guder tēr	
	De rese was suluuen droste dar	
16	Sus stunt sin leuent mennich jar Phila en mochte van groten sorgen	1824
	Nicht eten se droch id vorbolgen	
	Wente id mit er nyge was	
20	Do sprack de rese de dulle dwas Ia frowe ick se dat an juwer dan	1828
	Gij hebben leff den jungen man	
	Ick en wyte juw des nicht	
24	Der dingh bin ick wol bericht Min liff lidet jamer grot	1832
	Vnde myn herte mennige not	
	Vnde de maget de ick mene	
28	De berouet my herte vnde synne Phila sprack mit tuchten do	1836
	Se deyt vnrecht dat se nicht vro	
	Iuw maket wente gij se hebben leff	
32	Se is eyn apembare deff	
	Se en deyt nicht so ick vorsta	
63v	Iuw is doch na erer mynne ga De rese to der frowen sprack	1840
	Van leue eme dat swet vth brack	
4	He sprack to er dat salue wort Vmme dat ick van dy hebbe gehort	1844
	Du scholt hebben dre dage vry	

	In der weken geloues my	
8	Dus weren se in groter vare	
	In den sorgen wol eyn jare	1848
	Hir late ick desse rede bestan	
	Vnde wil to Valentine gan	
12	Namelos vnde de broder sin	
	De stolte ritter Valentin	1852
	De togen den wech to der luchteren hant	
	Dar wart ene froude grot bekant	
16	Se qwemen in enen groten walt	
	Dar sungen vogele junck vnde alt	1856
	In groter stempne auer al	
	Dat id in deme wolde schal	
20	Se togen hir vnde dar	
	To lesten worden se en war	1860
	Ene juncfrowen merket dat	
	Dar se vnder eneme bome sat	
24	Valentin reth to er	
	Vnde sprack juncfrowe guder ther	1864
	Segget wor vmme sitte gjij hir	
	Dut wol vnde berichtet mir	
28	Se sprack junge man stolt vnde vrut	
	Werlich dat en duncket my nicht gut	1868
	Dat gjij my ridet so na	
	Iuw is na juweme dode ga	
32	Wente hir kamet eyn rese starck	
64r	Al mochte gjij geuen x ^m marck	1872
	He sleyt juw dot vnde leth des nicht	
	Desser dinge syt bericht	
4	Ick hebbe hir seten negen jar	
	Ener mante myn in menniger var	1876
	Hir vnder hefft eyn rese grot	
	Vil mennigen man geslagen döt	
8	Wan desse mante is vorghan	
	So schal he my to wyue han	
	Dat is ock al so vorgesproken	1880
	Ick scholde wol werden gewroken	
12	My scholde losen eyn junck man	
	De scholde stum sin sunder wan	
	Vnde scholde wesen enes koninges kint	1884

	Van frowen melk scholde he weten nicht eyn twinck	
16	So henget hir ock eyn vingerlin	
	Dat scholde denne sin egen sin	1888
	Nu duncket my he en wil nicht kamen	
	De my scholde don den vramen	
20	Vrunt ick rade juw maket juw van dan	
	Er gy des liues werden an	1892
	Valentin sprack al vnuortzaget	
	Werlich dat schal sin gewaget	
24	Ick vnde de geselle myn	
	Wij willen des resen gewachten sin	1896
	Gij en werden nummer des resen wiff	
	Scholde id kosten vnse liff	
28	Mit des quam de rese lanck	
	Des wart de juncfrowe kranck	1900
	Se hadde anxst vnde not	
	Se vruchtede dar erer gheste dōt	
64v	De rese sprack al vnuorvart	
	To den twen van guder art	1904
	Wat soke gij hir by miner juncfrownen	
4	Werlich dat schal juw hute ruwen	
	Wol hen sprack Valentin to hant	
	So wert hir vns eyn stryt bekant	1908
	De rese quam in sulker vart	
8	To den twen al vngespart	
	Vnde wolde dōrsteken Valentin	
	Vor eme spranck de broder sin	1912
	Vnde sloch dat sper mit siner coluen	
12	In hundert stucken gar vorbolgen	
	De rese toch vth dat swert sin	
	Vnde sloch in torne Valentin	
	Dat he vil nedder in dat gras	1916
16	Dar vmme deme resen vil leue was	
	Namelos do vortornet wart	
	Vnde sloch den resen vngespart	1920
	Myt der coluen vp sin houet	
20	So dat de rese wart vordouet	
	Vnde vil nedder in dat sant	
	Des wart de grote rese schant	1924

	Namelos de coluen wech warp	
24	Vnde quam mit sinen clawen scharp	
	Vnde knep den sterken resen dot	
	Dat duchte eme wesen froude grot	1928
	Dar na ghinck he to deme broder sin	
28	Vnde gaff eme vth deme vetelin	
	Drincken dat eme beualen wart	
	Van Clarinen der maget tzart	1932
	Do wart Valentin gesunt	
32	Vnde ghinck to dersuluen stunt	
65r	To der maget fyn	
	Vnde kussede vor er mundelin	1936
	Des wart se van herten vro	
4	Namelos dede ock also	
	Se gaff eme dat vingerlin	
	Vnde sprack dit schal din egen sin	1940
	Wan du dat hefst an diner hant	
8	Nemande werstu denne bekant	
	Ock en mach dy nemant seen	
	De warheyt machstu vorspen	1944
	Namelos nam se bij der hant	
12	Vnde ghinck nicht verne dar he vant	
	Ene grone linden breyt	
	Dar settede he de maget gemeyt	1948
	Ghar vruntlichen in dat gras	
16	Vnde spelde mit er wes sin wille was	
	Vnde mit er wes eme duchte gud	
	So men noch mit houeschen frowen dut	1952
	Dar na ghingen se beyde do	
20	To Valentine vnde weren vro	
	Se sprack juncckhere her Valentijn	
	Iuwes gesellen mut ick sin	1956
	Ick bidde juw dat gjij willen varen	
24	To myneme vader sunder sparen	
	De is in greken hir beseten	
	Eyn weldich hertoge gar vormeten	1960
	Ick weyt wol dat id eme is thorn	
28	Dat desse rese hefft sin liff vorlorn	
	Ridet he juw an settet juw to der were	
	Mit swerde schilde vnde ock mit spere	1964
	Se togen hen in korter wyle	
32	Des wegges mer den ene myle	
65v	Vnde segen van verne stan	

	Paulun de waren wol getan	1968
4	Dar vppe stunden pinappele clar Van golde se blenckeden sunder var Erer wart en war eyn man Wo snel he to deme paulune quam	1972
8	Vnde sprack wol vp gy heren auer al Me wapen sick men sunder schal Ick sach nu to desser stunt Twe kamen here mit Rosemunt	1976
12	Ick loue dat de rese is döt Effte he is in groter not Aldus worden bereyt aldar Veer vnde twintich in ener schar	1980
16	Ghewapent wol myt gudeme smyde Se randen to den suluen tyden Mit groter hast to Valentin Nameilos nam dat Vingerlin	1984
20	Vnde stack dat hastliken in sine hant Vor eren ogen he vorswant Men de koluen segen se wol Dat quam ene to groteme vngeual	1988
24	De twe velleden mit mannes hant De veer vnde twintich in dat sant Dar na quam der frowen vader Mit sineme volke alle gader	1992
28	Vnde sprack ick se hir wunders vil De kolue dryuet hir mortlick spil Wij vlen der coluen vth deme wege So en werden vns nicht grote slege	1996
32	Dar na rep he dat frowelin Vnde sprack vil leue dochter myn Schafffe frede to desser stunt Van dineme kempen Rosemunt	2000
66r	Se sprack dat schal scheen vader myn Dar ghinck se hen to her Valentin Vnde makede ene sone	
4	De Vader entfingh de twe vil schone Se ghingen in den paulun	2004
8	En was makes wol to dun Dar na wart mit presters hant	

66²

Schafe fiede to deser sanct
 Van dinend tempe, Wosenu
 Ge sprack dat schal sijen vader myn,
 Dat gheuck se heit to her valentyn
 Undi makide ene sonne
 De vader en syngh de toe vil schone
 Ge ghinget in den paalun
 En was maket wel to dui
 Dat na waet mit prestet hant
 Namelese genen in de hant
 Wosenu de hinselste clae
 Vol dend volke al apenbar
 Dat hadden se sondre menichuialt
 De haren, beyde pinct und alt
 Aldus blif dat valentyn
 Gremeten mit dend broder sin
 Dat na sprack he in soeken groet
 God helpe my vch aller not
 Nu hebbe ik mynen, sellen vorlare,
 De my to troste was gebaren,
 Nu mot ik alleme mynen, vader
 Oekus und my stede allegader
 De rede vor nam nameles
 En suchten do sin herte los
 Ge dachte dat schal enmet sijen
 Dat schalt mit dinend heien theen,
 Solange want he is vader
 Lee si sin vader esti sin, under
 Nameles man, sin broders hant
 Mit drukende ded he end bekant
 Dat gewolte mit end waren

Afb. 27. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 66r (ware grootte).

	Namelose geuen in de hant Rosemunt de juncfrowe clar	2008
12	Vor deme Volke al apembar Dar hadden se froude mennichualt De heren beyde junck vnde alt	2012
	Aldus bleff dar Valentin	
16	Dreweken mit deme broder sin Dar na sprack he in sorgen grot God helpe my vth aller not	2016
	Nu hebbe ick mynen sellen vorlaren	
20	De my to troste was gebaren Nu mot ick allene mynen Vader Soken vnde myn slechte alle gader	2020
	De rede vor nam Namelos	
24	En suchten do sin herte kos He dachte dat schal nummer scheen Du schalt mit dineme heren theen	2024
	So lange went he is vroder	
28	We sijj sin vader effte sin moder Namelos nam sines broders hant Mit druckende dede he eme bekant	2028
	Dat he wolde mit eme varen	
66v	Wor he wolde sunder sparen Dar wrachte der naturen meyster schafft Vnde de broderlike crafft	2032
4	Der dingh de frowe sere vorschrack Dat er dat swet van leyde vth brack Se sprack wenende here her Valentin	
	Latet my den vredel myn	2036
8	Do sprack Valentin to hant Eddele frowe sit des gemant Ick wil ene juw in korter stunt	
	Efft god wil wedder bringen sunt	2040
12	Aldus nemen se orloff aldar Vnde togen vort al sunder var Se quemen vp ene heyde breyt	
	Dar motte ene eyn bade gemeyt	2044
16	Valentin vragede vmme nyge mire De bade sprack eddele junckhere Myn here hefft my vth gesant	
	Harde wyde in mennige lant	2048
20	Wille gjij vordenen ryken solt Beyde suluer vnde golt	

	So thet hen in vngerlant To myneme heren alto hant	2052
24	De heyden döt eme jamer grot Des is eme guder hulpe not Se stichten roff vnde brant Vnde vorderuen ghar sin lant	
28	Se worden des beyde to rade Dat se ledien drade Vnde quemen in vngerlant To deme koninge alto hant	2056
32	De koningh entfingh de heren wol	
67r	Als men to rechte sol Id was eme doch vmbekant Dat id sine kindere weren genant	2060
4	Des anderen dages wart eyn stryt Gelecht vp deme velde wyt Dar legen starck de tzaratzine	
	Vnde dechten grote pyne	2064
8	Den cristen to donde efft se mochten Dar to se mennigen valschen sochten Des suluen morgens merket dat	
	De Cristen togen vth der stadt	2068
12	Touoren was allent Valentin Vnde Namelos de broder sin De wrochten dar bij sunder	
	Manckt den heyden grot wunder	2072
16	Men sach dar Namelosen coluen Slan mennigen slach vorbolgen Des mannes en sach men nicht	
	Dat duchte ene wesen eyn wunderich sicht	2076
20	Des vlogen se al vth deme wege Der coluen dor de groten slege Wente vor eme en konde nemant nesen	
	Dat duchte mennigem wunder wesen	2080
24	Aldus wart in menniger not Der heyden mennich dusent slagen döt Ock wart dar gevangen van Tartarye	
	De keyser mechtich vnde vrye	2084
28	Dat dede de junge Valentin Dar wart in siner manheyt schin	2088

	Aldus vlogen de tzarrasinen	
	Dorch not vnde vil mennige pyne	2092
67v	De cristen vormodet weren	
	Se togen to der stadt mit groten eren	
	Men ghinck dar ethen in deme sale	
4	De heren vrolich alto male	2096
	De koningh bat sitten Valentin	
	Alder negest der syden sin	
	Dar negest Namelos den degen	
8	Men beghunde wol der geste to plegen	2100
	Mit menniger ere vngespart	
	Do sprack de bisschop franckhart	
	Hir is eyn nyge sede kamen	
12	De wil doch vil luttick vramen	2104
	So ick my to rechte kan vorstan	
	So is hir vul eddele man	
	Bisschoppe hartigen vnde vorsten	
16	So ho sitten an der banck	2108
	Namelos vornam franckerdes klanck	
	Vnde spranck to der suluen tyt	
	Auer de tafelen myt groter nyt	
20	Vnde toch mit den clawen sin	2112
	Deme bisschoppe aff eyn remelin	
	Den rugge al vth bet so enhant	
	Dus wart de bisschop geschant	
24	Vnde dorste dar wedder nicht eyn wort	2116
	Spreken so gjij han gehort	
	Doch hadde he vil gerne sproken	
	Men he dachte dat schal werden wroken	
28	Doch wart de torn hen gedan	2120
	Dar na scholde men to bedde gan	
	Dat deden de heren sunder wan	
	Grot vnde cleyne allensam	
32	To deme keyser de dar vangen wart	2124
68r	Ghinck de bisschop franckhart	
	Vnde sprack wo vare gjij here fyn	
	Beghere gjij der hulpe myn	
4	Wyl gjij id hebben sunder hat	2128
	Ick helpe juw vth desser stat	
	De juw han gebracht in noden	

	Ick helpe juw de jennen doden	
8	Dat schal en an er leuent ghan	2132
	Se hebbet my ock leyt gedan	
	De keyser vruchte ene bedregen	
	Dat he eme scholde vor legen	
12	Des sprack he mit guden seden	2136
	Desse rede scholden sin vormeden	
	My voget nicht sulke dat	
	So gy my gesecht hat	
16	Ick scholde holden de truwe myn	2140
	Al scholde myn liff vorloren sin	
	Do sprack de bisschop al vnuorvart	
	Here gy sit van guder art	
20	Ick wolde vorsoken efft ick vunde	2144
	Valscheyt an juw prouen kunde	
	Nu mercke ick gjij sint eyn truwe man	
	Franckhart kerde sick vmme van dan	
24	Vnde moyede sick in sines herten grunt	2148
	Dat eme nicht halp sin valsche vunt	
	Dar na de nacht eyn ende nam	
	De sunne bauen de bome quam	
28	Des stunden vp de heren al	2152
	Vnde ghingen to rade in den sal	
	Dar wart de keyser ock gebracht	
	Al gevangen in der suluen jacht	
68v	Se spreken al mit eneme rade	2156
	Her keyser berichtet vns drade	
	Wat moge gy rodes goldes geuen	
4	Edder dat kostet juwe leuen	2160
	Der rede he vil sere vorschrack	
	To ene dat he wedder sprack	
	Gy heren ick rede dat sunder hat	
8	Ick gheue gerne eyn win vat	2164
	Vul mit rodeme krekesken golde	
	Dar to ick vil gerne scholde	
	Holden mit juw enen frede	
12	Sus ghingen dar des keysers rede	2168
	Dyt duchte ene alle wesen gut	
	De sone wart mit der sput	
	Vullentogen vnde to deme ende bracht	
16	De keyser al mit siner macht	2172
	Vör to sineme lande wedder	
	Dar na ghinck Valentin sodder	

	Vnde Namelos vor den koningh stan	
20	Vnde sprack wij willen orleff han	
	Wij dancken juw sere her koningh ryck	2176
	Dat gjij vns gedan hebben so vruntlick	
	De koningh sprack wor wil gjij varen	
24	Gij scholen desse reyse sparen	
	Vnde bliuen bij my alle juw leuen	2180
	Ick wil juw golt vnde suluer geuen	
	Vnde schaffen juw des genoch	
28	Vnde allent dat juw is behoff	
	Do sprack her Valentin tohant	2184
	Her Koningh ick do juw bekant	
69r	Dat my neyn roste wonet bij	
	Ick en wete we myn Vader sy	
	Doch togen se van der borch beyde	2188
4	Dat was deme koninge harde leyde	
	Des verden dages dar na	
	Sochten se enen plan	
	Dar segen se eyn serpentelin	2192
8	Dat hadde enen wunderlichen schin	
	Dat sprack in der suluen stunt	
	Her Valentin ick do juw kunt	
	Vnde wil juw des maken vroder	2196
12	We sij juwe vader effte moder	
	Wetet vorwar ick lope juw vor	
	Des volget my al vppe deme spor	
	To sineme broder sprack Valentin	2200
16	Dyt duncket my grot wunder sin	
	Doch wil ick volgen vp euentur	
	Desseme dere al vngehur	
	Dat dēr lep to ener juncfrowen fyn	2204
20	To ener borch to ener portelin	
	Vnde sprack juncfrowe ick sage juw mere	
	De my doch sint harde swere	
	Hir kamet eyn ritter de het her Valentin	2208
24	Namelos is de broder sin	
	Er vader is koningh in Vngerlant	
	Er moder is philia genant	
	Magros de rese hefft se gesat	2212
28	Dor sinen torn in sin bat	
	Dat sulue serpentelin	
	Sach ock de juncfrowen fyn	
	Wo alle dingh weren gescheen	2216

69v	De warheyt hadde id vorspen Dat dēr dede ock der juncfrownen kunt Wo Namelos hadde in sineme munt	
4	Ene aderen vnder siner tungen sitten De scholde men eme eyn twe snyden al mit witten So spreke he so eyn ander man dede	2220
8	Vortmer vorinemet myne rede Nu kamet de ritter ryden her Legge gij an eme sines herten begher Vnde wynnen leff den jungen man So bin ick des lyues an	2224
12	Mit des quam Valentin to hant Vor de borch porten gerant Vnde Namelos de broder sin He sprack lat my jn	2228
16	De porte wart vp gedan Valentin sach de juncfrownen stan Vp ener kemmenaden ho Eres angesichtes wart he vro	2232
20	Vnde sprack ick han ny er seen Schoner bilde des mót ick gheen Dus wart eyn bade nedder gesant Na deme heren alto hant	2236
24	Wente se hadde al eren sin Gelecht an Valentin Do barstede dat serpentelin entwey Ghelick eyn vul eyg	2240
28	Se ghingen to der juncfrownen Mit blideshop sunder rowen Se entfengh den heren wol Als men junckheren to rechte sol	2244
70r	Se sprack ick hebbe my vmme juw vorloren Des schole gij nicht entgelden en koren Ick wil juw maken vroder	2248
4	We sij juwe vader effte moder Men lauet my ersten bij juweme lyue Dat gij my nemen to eneme wyue	2252
8	Aldus wart de loue gedan De juncfrowe leth eme vorstan	

69v8 Tussen ritter en ryden een aanzet voor h.
69v17 Valentin: Onder in staat een verticaal streepje.

	Wo alle dingh were gescheen	2256
	Se beghunde eme de warheyt gheen	
	Vnde dat Namelos sin broder was	
12	Als ick in deme versche las	
	Vnde wo Crisostimus sin broder were	2260
	Do sprack Valentin de here	
	We was denne de moder myn	
16	Se sprack phila de koningyn	
	He vör vp in der suluen stunt	2264
	Vnde kussede Namelos vor den munt	
	Vnde sprack vil leue broder myn	
20	Got mote hute gelauet sin	
	Namelos wart des vro	2268
	Valentin sprack do	
	Iuncfrowe wete gij jennige wege	
24	Dat myn broder sprekens plege	
	Se sprack ick schal alto hant	2272
	De sprake dōn eme bekant	
	Dat geschach to der suluen stunt	
28	Vnde was eme eyn zelich wunt	
	Do vrageden se mit eneme rade	2276
	Wo se mochten vynden drade	
70v	Ere moder sunder sparen	
	Se wolden beyde na er varen	
	De juncfrowe sprack al vnuortzaget	2280
4	Hir en doch neyn jagent	
	Iuwe moder is hir bij	
	Twe myle verne van hir	
	Men dot na myneme rade	2284
8	Beyde vro vnde spade	
	Wil god denne juwe hulper sin	
	So moge gij wynnen de frownen fyn	
	Ene wart de nacht vil to langh	2288
12	Dat quam van der leuen dwanck	
	Do de nacht vor ghinck	
	Vnde de morgen an ghinck	
	Valentin vor de juncfrownen ghinck	2292
16	Susdane rede he an vengh	
	Vnde Namelos de broder sin	
	Spreken beyde juncfrowe fyn	

	Gheuet vns rad wij willen theen	2296
20	Vnde vnse leuen moder seen Se sprack gij heren redet juw tor vart Then hen to juwer moder wart	
	Vnde wetet dat seker sunder wan	2300
24	Gy vynden enen greseliken man Sin crafte is so grot vnde so mennigerhande Dat nemant in allem lande	
	Mach ene vor wynnem	2304
28	Mit macht vnde mit synnen Wente he draget eyn Vingerlin In siner hant dat ghyfft lichten schin	
	Were he in den dot gewunt	2308
71r	Sege he dat an he worde gesunt Dar <i>vmme</i> rade ick juw wen gij ene ersten seen Dat gij dat Vingerlin vorspen	
4	Vnde stan dar na mit juwer macht	2312
	Wen id vnsun is so is vorloren sin crafte So moge gij ene bedwingen	
	Vnde na juweme vramen ringen	
8	Den so vynde gij juwe moder stan	2316
	In eneme water sunder wan Den twen wart dat herte kranck	
	Dat quam van der leuen dwanck	
12	De se drogen to der moder	2320
	Mit des spreken de twe broder God seghen juw eddele frowen	
	Wij dencken vnse moder to schowen	
16	Wij kamen wedder in korter stunt	2324
	Offt god wil blieue wij gesunt Des nemen se orleff vnde reden	
	De groten straten se vormeden	
20	Vnde reden den wech bij deme reuere	2328
	Dar na segen se vil schire Vele schone frowen in noden stan	
	In deme water sunder wan	
24	Dar vnder worden se en war	2332
	Erer moder de frowen clar Se reden to er an den strant	

	Nu was ene er moder wol bekant	
28	Se speken phila frowe gut	2336
	Keret to lande juwen mud	
	Wij sin beyde de kinder dyn	
	Dat wetet moder vnde frowe fyn	
71v	Van vns hebbe gij vil mennigen mud	2340
	Geleden vnde bitter sorge grot	
	Der moder wart leff vnde leyde	
4	Se vruchtede der kinder dot beyde	
	Vnde sprack leuen kinder myn	2344
	Ick en dor nicht by juw sin	
	Hir kamet snel eyn rese grot	
8	De vns alle slan mach dot	
	Se spreken en vruchtet des nicht en har	2348
	Kamet her to vns sunder var	
	Wij scholen wol vor eme genesen	
12	Wil god vnse hulper wesen	
	Se trat to ene vp dat lant	2352
	Leue was dar grot bekant	
	Mit des quam de rese dort	
16	Vnde sprack dusdane wort	
	Gij heren wol hefft juw her geladen	2356
	Dat gij rouet vp myneme bade	
	Ene frowen dorch juwen auermud	
20	Seker dat en duncket my nicht gud	
	Dor dyt sulue schone wiff	2360
	Schole gij beyde vorlesen juwe liff	
	Vnde gij mogen nicht dingen	
24	Hir vmme schal juw myselingen	
	Valentin sprack settet juw tor were	2364
	Ick schal juw moten mit myneme spere	
	So ick alder besten kan	
28	Lat seen sin gij eyn vramer man	
	Mit des de rese drouich wart	2368
	Vnde sprack vp eyn grymmich wort	
	He stack vnde sloch vil grote slege	
32	Vnde hadde gehat vil gerne den segen	
72r	Namelos quam vorbolgen	2372
	Vnde Sloch den resen mit der coluen	
	Den arm aff mit deme vingerlin	

4	Dat was deme resen vil grote pin Valentin how eme aff de been Aldar er beyder manheyt scheen Dar na slogen se ene dot	2376
8	Vnde loseden mennigen vth der not Des worden al de frowen gemeyt Phila mit groter werdicheit Ghinck mit eren sones beyde	2380
12	Er was vorgangen al er leyde Se sprack ridet vp de borch to hant Vnde loset den ritter wol bekant Blandemer den truwen man	2384
16	De dar in vengknisse is gedan Vnde ock de anderen gesellen fyn De dar dogen grote pyn Dyt geschach to der suluen stunt	2388
20	Des wart mennige vroude kunt Blandemer wart des vro Do he de dingh vorstunt also Dat se beyde broderen weren	2392
24	Vnde dar to sine rechten heren Dar na togen se mit nygem rade Wedder to der kemmenade Dar se weren aff gereden	2396
28	Er vngemack was al geleden De eddele juncfrowe van hoger art To entfangende se er nicht enspart Vnde bat se willekamen wesen	2400
72v	Se lauede gade dat dar was genesen Er leue vreder Valentin Wo Magros deme sarrasin	2404
4	De juncfrowe het rosilia Er hochtyt wart dar na Ghedan mit groten eren	2408
8	Mit Valentin deme heren Dar na togen se in vngerlant Er vader was ene wol bekant	2412
12	He entfingh se mit groter werdicheit De ritters vnde de frowen gemeyt Do sprack Valentin de dege	

	Wij willen sprekens plegen Se gingen in eyn hemelich wesen Valentin beghunde to lesen	2416
16	Alle sake wo se weren gedan Des froude sick der koningh sam Vnde wart vthermate blide	2420
20	Dar na in den suluuen tyden Entfingh he sine frownen van guder art Kussens en wart dar na nicht gespart	2424
24	Vnder des de starcke Namelos Den bisschop franckhart vorekos He bant en harde vnsote	2428
28	Beyde hende vnde vote Vnde droch en vor den koningh He clagede auer eme clagelike dingh	2432
32	So vil dat he hadde gebroken Als hir is vor gesproken De bisschop gude aller sake	2436
73r	Mit vnblider sprake Dar na wart genamen mit der hast Vnde bunden to eneme perde vast	2440
4	Vnde wart geslepet vp vnde nedder De enen straten vp de anderen wedder Dar na wart vil schire	2444
8	De voorrader in veerquartere Ghehowen vp eyn rat An ver enden vor de stadt	2448
12	Dar na wart geheuet vil Blideschop vnde manniger hande spil Van den jennen de dar weren	2452
16	De hadde froude sunder sparen Dar na de ritter Blandemer De getruwe was vnde guder ther	2456
	Sprack gjij heren duncket id juw gud To lande steyt myn mud Des wart bereyt Valentin	
	Mit sick nam he de frownen sin Namelos vor ock mede Vnde Blandemer mit guden seden	

	Dus quemen se in franckryke	
20	De heren blidelike	
	Pippinge quemen mere	2456
	Wo Valentin gekamen were	
	He entfingh den heren wol	
24	Als men to rechten sol	
	Clarina vor nam ock den luth	2460
	Dat Valentin mit siner brut	
	Were gekamen mit groten eren	
28	Vnde ghinck vnde entfingh de heren	
	Valentin sprack mit desen	2464
	Den scryuer sine breue lesen	
	De schriuer beghunde de breue an seen	
73v	Vnde sede wo dat were gescheen	
	Van deme beghynne to deme orde	2468
	De koningh vp de sake horde	
4	Deme volke wart allent leue	
	Do se horden de suluen breue	
	Baldewin de hartige ryck	2472
	Entfingh Blandemer blidelick	
8	Vnde lauede gade vnseme heren	
	Dat sin sone in groten eren	
	Were to lande kamen wedder	2476
	Dorch sine truwe wart eme sodder	
12	Ghegeuen mit presters bant	
	Clarina in syne hant	
	De hochtyt wart in vrouden gedan	2480
	In groten eren sunder wan	
16	Dar na de gude Blandemer	
	Wart in hyspanyen koningh here	
	Dar na de koningh pippingh starff	2484
	Valentin vmme de cronen warff	
20	Vnde wart koningh in franckryke	
	Vnde wart gekronet blidelike	
	Sin broder allent by eme was	2488
	Als ick in deme versche las	
24	Hir late ick desse rede bestan	
	Vnde wil eyn ander anghan	
	Wo Rosemunt de eddele frowe	2492

73v12

bant: b *uit h verbeterd.*

73v20

koningh: k *gevlekt.*

	Dreff <i>vmme</i> Namelos grote ruwe	
28	To lesten wart se des to rade	
	Mit ener kemererschen drade	
	Vnde wolde de reyse bestan	2496
	Vnde soken eren leuen man	
32	Rosemnt leth snyden vnde maken	
74r	Kledere van mennigerleye laken	
	Na enes sengers wyse	2500
	Leth se sick scheren wol to prysen	
4	Vnde helt sick vor enen man	
	De sick singendes wolde beghan	
	Ere kemerersche de was stolt	2504
	Se helt sich wifflich vnde bolt	
8	Sus togen se in vromde lant	
	Dar se weren vmbekant	
	Vnde froweden sick eres sulues sanck	2508
	Dat id in den wolken klanck	
12	Se togen <i>eyn</i> lant vp dat ander nedder	
	Dat ene vort dat ander wedder	
	To lesten se in franckrike quemen	2512
	Vnde Namelos vornenem	
16	Se ghingen beyde na eren sede	
	Den twen en volgede nemant mede	
	Vp des ryken koninges veste	2516
	Rosemnt vör de maget was de leste	
20	Dar beghunde ene Namelos	
	Wo snel he de maget kos	
	Vnde schimpede myt er so men döt	2520
	Mit frowen dat duchte eme gud	
24	Rosemnt sprack junckhere latet stan	
	Ock bin ick <i>eyn</i> arme man	
	So gherne hebbe ick dat myne in eren	2524
	Als <i>eyn</i> ryke dat schal my nemant vorkeren	
28	Namelos thornde sick to der suluen stunt	
	In torne sach he vp Rosemnt	
	He sprack du netest dines sulues nicht	2528
	Men ener frowen des sy bericht	
74v	Der bistu gelick werestu <i>eyn</i> wyff	
	Dar <i>vmme</i> bluestu sunder kyff	

	Segget van wat kunsten gij sin	2532
4	Antworde gaff de frowe fyn	
	Wij konen reden vnde singen	
	Vnde houeschen luden froude bringen	
	Wij hebben buwet mennich lant	2536
8	Des is vns mennich dingh bekant	
	Wij hebben wesen ost vnde west	
	Norden suden aldermest	
	De werlt hebbē wij dor varen	2540
12	Nameilos vragede sunder sparen	
	Efft ene icht were bekant	
	Ene frowe de is genant	
	Rosemnt de schone	2544
16	Vnde wonet in kreken sunder hone	
	Se spreken ja to der suluuen stunt	
	Dar van wart eme froude kunt	
	Se spreken wij konen eyn ledelin	2548
20	Syngen van der frowen fyn	
	Nameilos sprack al sunder var	
	Synget vp van der frowen clar	
	Soten sanck des werde ick vro	2552
24	Rosemnt gaff antworde do	
	Vnde sprack wij hebben hungers not	
	Van dorste lide wij jamer grot	
	Nameilos nam se in sin leyde	2556
28	Vp dat mōshus vorde he se beyde	
	Dar de heren alle seten	
	Beyde druncken vnde eten	
	Rosemnt vnde er geselle	2560
75r	Worden sat harde snelle	
	Vnde ghingen vor de tafelen als men plecht	
	Also is der lude recht	
4	Nameilos was eyn droste dar	2564
	Vnde het se eten sunder var	
	Dar my vele is aff gesaget	
	De twe en hadde nene jaget	
8	Se eten mit gemake	2568
	Al sunder vele sprake	
	De maltyt duchte en sere lanck	
	Dat quam van der leuen dwanck	
12	Dat enten was doch snel gedan	2572
	Se ghingen vor de tafelen stan	
	Vnde houen vp in soter wyse	

	Vnde sungen beyde wol to pryse	
16	Vnde sungen wo Nameilos se wan	2576
	Vnde myt er vnder de lynden ran	
	Wo se eme gaff dat Vingerlin	
	Vnde wo he sloch den kempen sin	
20	Ock stöt dar an deme ledelin	2580
	De schedinge van der frowen fyn	
	To lesten gude se apembar	
	Dat Rosemunt suluuen war	
24	Nameilos in der suluuen stunt	2584
	Vör er blideliken vor den munt	
	Kussens wart dar nicht gespart	
	Van den twen van guder art	
28	De heren entfengen de eddelen frowen	2588
	Blideliken myt gantzen truwen	
	Dar wart houerens <i>van</i> nygen an	
75v	Mit der frowen wol getan	
	Dar nam er sorge enen ende	2592
	Al was se elende	
4	Dar na wart de döt bekant	
	Crisostimus in Vngerlant	
	Dar vör Nameilos mit crafft	2596
	Vnde krech dar des koninges macht	
8	He wart dar here in deme lande	
	Vnde leuede dar al sunder schande	
	Mit siner frowen dat is war	2600
	He bleff dar vil mennich jar	
12	So mote ick ock mynes herten frowen	
	Gotliken an myneme arme schowen	
	Na myneme willen des bidde ick gade	2604
	Ock wil ick stan na ereme bade	
16	Dar na so dencke salich wyff	
	Kortliken stede dessen kyff	
	Dor dinen willen myn herte treyt	2608
	Bitter sorge vnde grot arbeyt	
20	Spreck eyns ja so is de not	
	Geleden vnde de sorge döt	
	Hir gheyt vth Valentines boch	2612
	Wol by gade is de hefft genoch	

76r	Van dren konyngen	[8]
	IN godes namen sin alle dingh	1
4	De an der wysen gotheyt sint	
	De alle dingh hefft wol bedacht	
	Mit siner gotliken macht	4
	To ener tyt dat geschach	
8	Dat dre konynge reden in de jacht	
	Mit groter vroude in den walt	
	Do sprack de ene here nu halt	8
	Men schal vns hir schencken	
	Vnde geuen den luden drincken	
12	Se scholen alle ryden vor	
	Mit den hunden vp dat spor	12
	De dre konynge reden besunder	
	Dat was ock nicht wunder	
16	Se hadden hemelike rede	
	Dar mochte nemant ryden mede	16
	Do sprack de ene here	
	Wij leuen in groter ere	
20	Vorbolgen vnses groten modes	
	Beyde liues vnde ghudes	20
	Hebben vnse elderen also gedan	
	So mach id ene nicht wol bystan	
24	Wij don eyne gude rede	
	An Ihesum Cristum eyn gebede	24
	So bidde wij vnsen heren	
	Dorch sine gotliken eren	
28	Dat he vns wille d&on schin	
	An welker wis vnser drier Vader sin	28
	Mit den suluen worden	
	Reden se suden vnde ock in dat Norden	
76v	Dat se vorloren ere man	
	De duster nacht trat dar an	32
	Se quemen gereden in enen dam	
4	Dar ny mynsche hen quam	
	In ene wyde wol getan	
	Dar en konden se nicht kamen van	36
	Se helden vnde worden sere mysdan	
8	Do sach de ene here stan	

	Dre dode mynschen al sunder wan De weren greselich getan An ener linden aste	40
12	Dar stunden se al vaste He wart vor veret sere He rep owij der mere	44
	Dat ick gjij wart geborn	
16	Ick hebbe de synne wol halff vorloren Vnde de gruwelike dingh Ick wolde dat ick were blint	48
	Dre doden stat vns na hir	
20	Se gjij er nicht dat seget myr DE ander koningh sprack ick se wol Er licham is slangen vnde poggen vul	52
	Er antlat hebben se to beten	
24	Vnde er ogen to reten Ere bost vnde ere de Sint worme vul dat ick wol se	56
	Ere hår is ene vorblaget	
28	In boser tyt hebbé gejaget Wat helpet vns nu vnse grote slechte Hedde wij dusent ridder vnde knechte	60
	Hedde wij de so mochte wij entghan	
77r	Nu mote wij in jamer hir stan Iamers wil hir mer geschen Wij konen den doden nicht entvlen	64
4	Wij konen ock nicht entryden Wij moten den dōt hir lyden God gheue vns enen guden rat	
	De duster nacht vns an gat	
8	De dre doden hir vor vns stat Ick vruchte se dōn vns quat Wij treden vort se stille stan	68
	Wij willen den doden neger ghan	
12	Dat wij vorwar weten doch Efft se sin doden edder droch Grype ick se nicht mit myner hant	72
	So hefft se de duuel her gesant	
16	So hebbé wij vngevelle Sint id dre duuele vth der helle	76

	Se sin aller schande vul	
20	Legen dregen konnen se wol	80
	Eyn vader aller bosen dåt	
	De suluuen doden de dar ståt	
	Owij der jamerliken not	
	Nu wolde ick leuer wesen döt	84
24	Den ick mit schanden hir schal vlen	
	Dat mot scher an vns beschen	
	Dat men vns bespotte vnde beschimpe	
	Vnde segget wij sint vngelimpe	88
28	Wij sin bloder wan eyn wiff	
	So irheuet sick eyn nyge kyff	
	Leuer wil ick myn liff geuen to pande	
77v	Den dren konyngen worde vorweten sulke schande	92
	Hefft de duuel vp gericht	
	Also vorbyten se vns doch nicht	
4	De Drudde koningh sprack do	
	He wart bedrouet vnde sere vnvro	96
	Vnde sprack to sinen gesellen do	
	Her koningh wo spreke gjij also	
8	Wij sint also vormeten	
	Vnde mit den doden beseten	100
	Wen wij hude allegader	
	Hebben gebeden den hemmelschen Vader	
12	Dat he vns wolde laten seen	
	Welker wyse vnse Veder sten	104
	Ick segge juw dat vorwar	
	Dyt sint vnser drier vader twar	
16	Seth dat wij vns nicht vorspreken	
	Dat se sick an vns reken	108
	Se mochten vns den hals aff breken	
	Vnde vnse leuent sweken	
20	Wente se hebben des wol macht	
	Se sint gekamen van godes crafft	112
	God hefft vnse bede gehort	
	Wil gjij se spreken so gat vort	
24	Vnde ick rade juw hebbet houesche wort	
	Vnde hebbet enen sachten mud	116
	Sin se bose se werdet gud	

77v1 worde *boven doorgestreept* scholde.

77v4 De met grote majuskel D.

	Gat in gades namen hen	
28	Gij sin de wyseste vnder vns dren	
	Do ghinck de salue here vort	120
	Vnde sprack der drier vorsten wort	
	God grote juw doden alle dre	
78r	In welker wyse sint gij hir	
	Sint gij leuendich effte dōt	124
	Is juwe sele an jeniger nōt	
4	Dar <i>vmme</i> ick gheue van golde rot	
	Wol dusent punt dor got	
	Dat god juwe sele make gesunt	128
	Dar ick <i>vmme</i> dusent punt	
8	Myne gesellen des geliken	
	Wij sint koninge weldich vnde ryke	
	Vnse elderen sint vorstoruen	132
	Hadden se dat ryke vns ye irworuen	
12	Konden gij vns dat laten vorstan	
	Wolde gij denne mer van vns han	
	Mach dat mit gode sin	136
	Dat alle de werlt were myn	
16	De wolde ick dar <i>vmme</i> geuen	
	Mochte wij vor juw beholden dat leuen	
	Do sprack de dode mit ener stymme	140
	Beyde mit thorne vnde mit grymme	
20	Dorch wat hebbe gij vns hir geladen	
	Wij sin juwer drier Vader	
	Wat gij sint dat were wij	144
	Wat wij sint dat werde gij	
24	Also sprack de erste dode	
	Ick rade juw allen denet gode	
	Hodet juw vor myssedåt	148
	Vnde horet wiser prester råt	
28	De dar prester sin genant	
	Vnde benedyen god in erer hant	
	Vnde dryuen vnkuscheyt	152
78v	De martert god als de jodenheyt	
	Se bespotten god	
	Vnde ock sin hillige blōt	
4	Dat eme vth sinen hilligen wunden vlot	156

78r23 gij: g *verbeterd*.

78r24 Also met grote majuskel A.

	Vnde dorch vns vp de erde gót Mit willen wolde steruen Dat ewige leuent vns irweruen	
8	Wij Vinden geschreuen dat is war Dat Adam viff dusent jar Den mynschen hadde vorloren	160
	Mit groter list moge gij horen	
12	De hemmel vnde erde hefft geschapen De dode sprack ick weyt mer wen de papen De nu schriuen vnde lesen	164
	In sineme ryke hebbe ick gewesen	
16	Sint ick van desser werlde vör Do quam ick in sinen kör In dat hoge hemmelryke	168
	Den hilligen engelen gelike	
20	Dat ick mit vrede hebbe irworuen Er ick van der werlde bin vorstoruen Gij vorsten vnde gij heren alle dre	172
	Prouet dat juw nicht ensche	
24	Also deme ryken manne geschach De mit sunden quam in sin graff In de grunt der hellen wart he begrauen	176
	De nummer mer wart vp gehauen	
28	Hodet juw vorsunden des is nöt Edder gij sint vor godes ogen dot De houerdigen sint alle bedrogen	180
79r	De duuel hefft ene vorgelogen Vnde louet in eyn langh liff	184
	He sij man edder wiff	
4	Wan he des wil beghynnen He kan se wol wynnen	
	DE andere dode sprack das	188
	De wyle ick koningh vnde here was	
8	In myneme lande schop ick vrede Vnde hodde my vor sunden mede	
	Also den eddelen was wol wert	192
	Den heren is vorstoruen dat frede swert	
12	Dat hebben se vorloren des sin de lant Vordoruen vnde gekamen <i>in</i> fromde hant	
	De dode sprack de der heren bichtiger sint	196

	De sint somelick an der selen blint	
16	Wen se velschen godes wort	
	Vnde settet er stichter vnde closter vort	
	Eyn bisschop vnde eyn begenen man	200
	Dar ick an miner bicht was to gan	
20	Ick clagede myne sunde vnde misdåt	
	Se spreken here der wert gud råt	
	Gij sint eyn here van deme lande	204
	Gij sundiget nicht so lichte als eyn ander	
24	Gij sin eddele vnde gut	
	Vnde hebbet enen sachten mut	
	Borget deme kopmanne vp sin gut	208
	Nemet enen ossen van de pluch	
28	Noch so hefft de husman genuch	
	Latet bose pennyng slan	
	Vnde bedet se in deme lande ghan	212
79v	So moge gij der werlde gelden	
	Dat mach nemant straffen noch schelden	
	Gij moget tolne maken in deme lande	
4	Sunder sunde vnde schande	216
	Do sprack de monnich alto hant	
	Ick sette juw myne prestershop vor eyn pant	
	Se gheuen my eyne valsche lere	
8	Ick mende dat id also were	220
	Also hebben se my bedrogen	
	In der bicht hebbet se my vorgelogen	
	Dat deden se vmme de ghiffte	
12	Also makede Moyses volk de werlt to nichte	224
	Se hebben my vor raden	
	Se sin vor gade döt noch kame ick to gnaden	
	DE drudde dode also sprach	
16	Eyn gheyst vth sineme munde iach	228
	We my dat ick ye wart geborenn	
	Eyn weldich koningh was ick touoren	
	Vor vloket sij man vnde wiff	
20	Vorloren hebbe ick zele vnde liff	232
	Homut dat du sist geschant	
	Mit homut reth ick in de lant	
	Ick stichter roff mort vnde vnvrede	
24	Vnde was yo deme bosen mede	236

	Mit vnkuscheyt vnde loghene Boscheyt Valscheyt vnde drogene Dar nu vele lude mede v ^m me gan	
28	Desses is vele sunder wan De dat recht begheren helen Also se sick van gode stelen Vnde de lude sere vorkeren	240
80r	Vnde doch der werlde wisheyt leren De dode sprack ick bin eyn gheyst Wente ick dat wol weys	244
4	Ick segge pauisten Bisschoppen Canoniken Prouesten papen leygen vnde moniken Manniger hande bose sat	248
8	Noch mer wen hir beschreuen stat Efft jennich here moge bedencken We sick vnder Sathanas wil sencken	252
12	De is eyn bose vyant Alle sunde sint eme bekant De hefft dat bock geschreuen	256
16	Enes isliken sunders bose leuen Mochten se gades wunden vlen De se bludich moten seen	260
20	Tho deme jongesten dage Wen god wil richten vnde de duuel clagen So mot alle kamen dan	264
24	Dat ye mynschen liff wan Vor de ogen vnses heren vort Vnde horen dat jamerlike wort	268
80v	Varet gjij vor maladiden In dat vür to ewigen tyden Dat juw bereyt is in der hellen	
4	De duuele sint juwe gesellen Dar mote gjij jnne vorderuen De ewige pyne is juwe eruen	
	De eerste leuendige koning sprach Myn vader de is dot	
	Dat Ryke is ghar grot	272
	Dat he my leydt hir vnde dort	

80r4 *Tussen Ick en segge is p en een aanzet tot a weggestreept.*
 80v1 De met grote majuskel D.
 80v2 Myn met grote majuskel M.

	Suden Norden wedder vnde vort De erste dode	
8	Vor rome dy nicht myn leue kint Wo stump dy de oren sint Wil gades plague an dy bestan Du vnde din ryke mut schire vorgan De andere leuendige koningh	276
12	Mir mach nemant vntsagen Ick bin vth gereden jagen My mach nemant wedder stan Dat spreke ick apembar sunder wan De andere dode koningh sprack	280
16	Godes crafft de is grot Wo schire kumpt dy de döt Vnde maket dy der zele vnde liues blot So werstu my gelick vnde nöt Du hefft gewalt in deme ryke myn Leue sone wor is dat lant din De drudde leuendige koningh sprack	284
20	Ick bin eyn grot here My mach entbreken nummermere In entryke is nicht myn gelick Dat mach ick spreken kunlick	288
24	De drudde dode koningh sprack	292
28	Vormaladiet sistu vnrechte gud Dar ick so jamerliken vmme bernen mud Ewich hebbe ick dat van myner bosen dåt Myner wert nummer mer råt <i>etcetera</i>	296

80v6	De met grote majuskel D.
80v7	Vor met grote majuskel V.
80v11	De met grote majuskel D; de nasaalstreep van koningh is tot sierlijke krul geworden.
80v12	Mir met grote majuskel M.
80v16	De met grote majuskel D; de nasaalstreep van koningh is tot sierlijke krul geworden.
80v17	Godes met grote majuskel G.
80v23	De met grote majuskel D.
80v24	Ick met grote majuskel I.
80v28	De met grote majuskel D.
80v29	Vormaladiet met grote majuskel V.
80v32	Achter råt in andere hand: <i>etcetera</i> .

Syntes passus de veerde

Al der mechtigste vnd alder myldste god / schijper hemels vnd
 der eden vnde aller richter vnd rechtiger dinge / de du to allen
 tiden vnde stiden / in hemel vnde eden verdest angebeden / de du
 baechterich bist vnde langmedich de du de rechtuerdiger / leff hefft
 der sunder dich nherrest / de du durch de eeuwige glorie vorhetiche
 vnuis allen eschest to dr salcheyt / In gulue alder gütigste vnde
 alder myldste vader / Escht myn sichtre gebeth myn up myldchlichen
 In dyppre stunde / vnde my leuent willest scheloy in den nach dyne
 hilgen bad / hilge myne zelen / reynoe myne lichaem / straffe myne
 gedancken vthseze myne sine vnde los my van aller boscheyt / be
 droffenissen angst / auferhungen / verdreyt daemde oth van aller
 verluchten der zelen vnde lynes / vnde van den garey vnde van noz
 richteren quaden ded / vnoedo my alletyd alder potest vnde alder
 myldste vader mit donc hilgen engelen / dat ic durch eec hilgen
 vorhefinge voorwaert vnde geuchtet do alle tyd dat behoegelichsy
 dyne wille / vnde ton lesten in uitaensche dyne vnpohlitten
 gloren sekretary hand moeg de du louelich bist vnde gebenedycet
 minne vnde ewichlicheit

Syntes passus de veerde / vth pijn geswochten myldchheit
 Escht allen vnde eschten / de dit voerhoren beth preker
 hundert dage afflates in geswochten formen der brocken
 hundene bide vor en een escht to dr stunden vren he
 dat anderhungen spricht

Anno domini auctorij Syntes passus de veerde sancti dit beth
 konigh Luysterum to Schwartzen / mit pijn eigen haert
 geftrenue vnde vndestrenue / dat ic wachastich

Var. H. A. K. Libr. iof. f.
 non vng flaudys lassus Gafallif. falk

Hamburg, d. 27. Pm December 1854.

Afb. 28. Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 81v (ware grootte).

81v Sixtus pawes de verde [9]

Alder mechtigeste vnde alder myldeste got / schipper hemmels vnde 1
 der erden / vnde aller sichtiger vnde vnsichtiger dinghe / de du to allen
 tijden vnde stunden jme hemmel vnde erden werdest angebeden / de du
 barmehertich bist vnde langmodich / de du de rechtuerdigen lefft hefft 4
 der sunder dich irbarmest / de du durch der ewigen glorien vorhetinge
 vnns allen eschest to der salicheyt / du sulue aldergutigeste vnde
 alder myldeste vader / desset myn slichte gebeth/ nym up myldichliken
 jn desser stunde / vnde myn leuent willest schicken in den wech dyner 8
 hilgen bade / hilge myne zelen / reynege mynen licham / straffe myne
 gedancken vthfege myne synne / vnde lose my van aller bosheyt / be
 droffnissen / anxste / anfechtingen / weclagen / darmede ock van aller 12
 varlicheit der zelen vnde lyues / vnde van deme gayen vnde vnvor
 sichtigen quadren dade / vmmemo my alleijd alder soteste vnde alder
 myldeste vader mit dynen hilgen engellen / dat ick durch ere hilghen
 vorwesinge vorwaret vnde gerichtet / do alle tijd dat behegelich sy 16
 dynem willen / vnde tom lesten in irkantnisse dyner vn vphorliken
 glorien sekerliken komen moge / de du louelich bist vnde gebenedyet
 jummer vnde ewichliken 16

20 Sixtus pawes de veerde. vth syner gewontliken mildicheyt
 gifft allen vnde isliken / de dit vorschreuen beth spreken 20
 hundert dage afflates jn gewontliker formen der kercken
 hirumme bidde vor ene / eyn islik to der stunden wen he
 dat andechtigen sprickt

Anno domini MCCCCCLXXVI Sixtus pawes de verde sande dit beth 24
 koningh Cristiernum to Denemarcken myt syner egenen hant
 geschreuen vnde vnderschreuen. Dat is warhaftich *etcetera*

81v1-27 *In andere hand.*

81v9 dyner: yn verbeterd.

81v24 Achter sprickt een liggend streepje.

81v26 Denemarcken of Denmarcken.

Literaturopgave

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

<i>ABäG</i>	Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik
<i>APSL</i>	Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur
<i>CMD-NL</i>	Manuscrits datés conservés dans les Pays Bas (Lieftinck)
<i>DLZ</i>	Deutsche Literaturzeitung für Kritik der Internationalen Wissenschaft (tot 1920: Deutsche Literaturzeitung Berlin).
<i>LCI</i>	Lexikon der Christlichen Ikonographie
<i>LexMA</i>	Lexikon des Mittelalters
<i>LGRP</i>	Literaturblatt für germanische und romanische Philologie
<i>MTU</i>	Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters
<i>MVN</i>	Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden
<i>NdJb</i>	Niederdeutsches Jahrbuch. Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung
<i>NdW</i>	Niederdeutsches Wort. Beiträge zur niederdeutschen Philologie
<i>NLCM</i>	Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen
<i>TNTL</i>	Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde
<i>VL</i>	Verfasserlexikon des deutschen Mittelalters
<i>ZfdA</i>	Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur

GEDRUKTE BRONNEN

- Anrooij, W. van, ‘Middelnederlandse literatuur, Noord-Duitsland en de Oostzeelanden’, in: *Literatuur* 9 (1992), 362-363.
- Anrooij, W. van & A.M.J. van Buuren, ‘s Levens felheid in één band; het handschrift-Van Hulthem’, in: H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, NLCM 4, 184-199 en 385-391.
- Baert, Barbara, *Het “Boec van den Houte”*. Brussel, 1995. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschap, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 57 (1995), nr. 62.
- Bartz, G., A. Karnein & G. Lange (ed.), *Liebesfreuden im Mittelalter. Kultursgeschichte der Erotik und Sexualität in Bildern und Dokumenten*. Stuttgart, Zürich, 1994.
- Beckers, Hartmut, ‘Mittelniederdeutsche und mittelniederländische Handschriften des Bischoflichen Archivs zu Osnabrück’, in: *Osnabrücker Mitteilungen* 78 (1971), 55-80.
- Beckers, Hartmut, ‘Die Erforschung der niederdeutschen Literatur des Mittelalters’, in: *NdJb* 97 (1974), 37-60.
- Beckers, Hartmut, ‘Mittelniederdeutsche Literatur – Versuch einer Bestandsaufnah-

- me', in: *NdW* 17 (1977), 1-58.
- Beckers, Hartmut, 'Mittelniederdeutsche Literatur – Versuch einer Bestandsaufnahme (II)', in: *NdW* 18 (1978), 1-47.
- Bennewitz, Ingrid & Helmut Tervooren (ed.), *Manlichus wîp, wîplich man. Zur Konstruktion der Kategorien 'Körper' und 'Geschlecht' in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Berlijn, 1999, Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie 9.
- Beta, E., *Untersuchungen zur Metrik des mittelniederdeutschen Valentin und Nameilos*. Diss. Leipzig, 1907.
- Beuken, J.H.A., *De Hanze en Vlaanderen*. Diss. Nijmegen, 1950.
- Borchling, C., *Mittelniederdeutsche Handschriften in den Rheinlanden und in einigen anderen Sammlungen*. Göttingen, 1913, Niederdeutsche Reiseberichte IV.
- Brandis, Tilo, *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnereden – Verzeichnis der Handschriften und Drucke*. München, 1968, MTU 25.
- Brandis, Tilo, *Die Codices in scrinio der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg (Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, VII)*. Hamburg, 1972.
- Brinkman, H. & J. Schenkel, *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. Hilversum, 1999, 2 dln., MVN 7.
- Briquet, C.M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars. Ed. A. Stevenson. Amsterdam, 1968, 4 dln.
- Bruns, P.J., *Romantische und andere Gedichte in altplattdeutscher Sprache aus einer Handschrift der Akademischen Bibliothek zu Helmstädt, herausgegeben von Paul Jakob Bruns*. Berlijn/Szczecin, 1798.
- Cordes, G., 'Abriss der mittelniederdeutschen Literaturgeschichte', in: *Deutsche Philologie im Aufriß*. Berlijn/Bielefeld, 1954, II, kol. 2491-2494.
- Cordes, G., 'Mittelniederländische und mittelniederdeutsche Literatur', in: *Deutsche Philologie im Aufriß*. Berlijn/Bielefeld, 1954, III, kol. 425-426.
- Deschamps, J., 'De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine "Der sielen troest"', in: *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 17 (1963), 111-167.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, Cat. Brussel 1970, 53.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, 2e, herziene druk, Leiden, 1972.
- Dieperink, G.J., *Studien zum Valentin und Namelos. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Beziehungen zwischen Flandern, Mittel- und Niederdeutschland und Schweden zur Zeit der Hanse*. Haarlem, 1933, Nederlandsche bijdragen op het gebied van de Germaanse filologie en linguistik III.
- Dieperink, G.J., 'Literarische Wanderwege im Gebiet der Hanse', in: *NdJb* 65-66 (1939-40), 106-117.
- Eggers, Hans, 'Eine mittelniederdeutsche Himmelfahrt Mariae ...' in: *VL* 1, V (1955), kol. 653.
- Ehrismann, G. *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, Bd. 2, 2 (Handbuch des deutschen Unterrichts an höheren Schulen. 6). München, 1935.

- Ehrismann, G., *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, Zweiter Teil, München, 1959, 679e.v.
- Ettmüller, L., *Wizlaw's IV. Sprüche und Lieder*. Quedlinburg, 1852, Bibliothek der gesammten deutschen Nationalliteratur von der ältesten bis auf die neuere Zeit 33 (herdruk: Amsterdam, 1969).
- Franck, J. (rec.): W. Seelmann (ed.), *Valentin und Namelos*. Norden & Leipzig, 1884, in: *DLZ* 5 (1884), 1914.
- Franck, Johannes, *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Leipzig, 1910 (herdruk: Arnhem, 1967).
- Geeraedts, L., *Die Stockholmer Handschrift Cod. Holm. Vu 73. Edition und Untersuchung einer mittelniederdeutschen Sammelhandschrift*. Keulen/Wenen, 1984, Niederdeutsche Studien 32.
- Glier, I., *Artes Amandi. Untersuchung zu Geschichte, Überlieferung und Typologie der deutschen Minnereden*. München, 1971, MTU 34.
- Glixelli, S. (ed.), *Les cinq poèmes des trois morts et des trois vifs*. Parijs, 1914.
- Goedeke, K., *Deutsche Dichtung im Mittelalter*, 2. Ausgabe vermehrt um Buch XII, ‘Niederdeutsche Dichtung im Mittelalter’ von H. Oesterley. Dresden, 1871.
- Goedeke, K., *Grundrisz zur Geschichte der Deutschen Dichtung aus den Quellen*. Zweite Auflage, Bd. 1. Dresden, 1884, 457-458.
- Goossens, Jan, ‘Die Reime in der mittelniederdeutschen Übertragung der mittelniederländischen versifizierten Kreuzholzlegende’, in: *ABÄG* 47 (1997), 65-78.
- Govers, M.-J., e.a. (eds.), *Het Geraardsbergse Handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke bibliotheek Albert I, 837-845*. Hilversum, 1994, MVN 1.
- Gräter, F.D., ‘Dit is van den doden koningen und van den leuenden konyngen’, in: *Bragur. Ein literarisches Magazin der deutschen und nordischen Vorzeit* 1. Leipzig, 1791, 362-378.
- Gumbert, J.P., *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. Leiden, 1974.
- Hagen, F.H. von der, *Literarischer Grundriß zur Geschichte der deutschen Poesie von der ältesten Zeit bis in das 16. Jahrhundert*. Durch Friedrich Heinrich von der Hagen und Johann Gustav Büsching. Berlijn, 1912.
- Helten, W.L. van, *Middelnederlandsche spraakkunst*. Groningen, 1887.
- Hermansson, Lars, *Dat boec van den houte. Eine mittelniederländische Dichtung von der Herkunft des Kreuzes Christi. Mit einer Einleitung neu herausgegeben*. Uppsala/Wiesbaden, 1959, Uppsala Universitets Årsskrift 1959, 1.
- Heyse, E., D. Briesemeister & H. Sauer, ‘Drei lebende und drei Tote’, in: *LexMA* 3 (1985), kol. 1390-1392.
- Hoffmann von Fallersleben, A.H., *Findlinge zur Geschichte deutscher Sprache und Dichtung, Erster Band*. Leipzig, 1859 (herdruk: Amsterdam, 1968).
- Hoffmann von Fallersleben, A.H., ‘Marien Himmelfahrt, Van der himmelvårt unser leuen vrouwen, wo se in den oversten trôn quam’, in: *Germania* 15 (1870), 369-375.
- Hogenelst, D., *Sproken en sprekers. Inleiding op een repertorium van de Middelnederlandse sproke*. Amsterdam, 1997, 2 dln., NLCM 16.
- Holm, K., *Van deme holte des hilligen krutzes*, Licentiat-Abhandlung. Uppsala, 1964 (exemplaar aanwezig in Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek).
- Jellinghaus, H., *Geschichte der mittelniederdeutschen Literatur*. Berlijn/Leipzig, 1925, Grundriß der germanischen Philologie 7.

- Kalff, G., *Middelnederlandsche epische fragmenten; met aanteekeningen*. Leiden, 1886 (herdruk: Arnhem, 1967).
- Karg, F., *Die altschwedische Erzählung von Valentin und Namelos*, Festschrift für E. Mogk, 197-230. Halle, 1924.
- Kasten, Ingrid, 'Von dem Holz des heiligen Kreuzes', in: VL 2, II (1980), kol. 117-118.
- Kasten, Ingrid, 'Von der Geburt Christi', in: VL 2, II (1980), kol. 1134.
- Kasten, Ingrid, 'Mittelniederdeutsche allegorische Minnerede', in: VL 2, V (1985), kol. 340-342.
- Kasten, Ingrid, 'Marien-ABC', in: VL 2, V (1985), kol. 1281-1282.
- Kern, Peter, 'Eine mittelniederdeutsche 'Marien Himmelfart'', in: VL 2, V (1985), kol. 1274-1275.
- Kienhorst, H., *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek*. Deventer, 1988, Deventer Studiën 9, 2 dln.
- Kinderling, J.F.A., *Geschichte der niedersächsischen oder sogenannten plattdeutschen Sprache*. Maagdenburg, 1800.
- Kirchner, Joachim, *Germanistische Handschriftenpraxis. Ein Lehrbuch für die Studierenden der deutschen Philologie*. Zweite ergänzte Auflage. München, 1967.
- Klein, J.W.E., 'Boekgeschiedenis en de uitvinding van de boekdrukkunst. Een "Gulden Legende"', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 6 (1999), 86-104.
- Klemming, G.E., *Namnlös och Valentin, en medeltids-roman. Efter gamla handskrifter utgifven af Gustaf Edward Klemming*. Stockholm, 1846, Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet, Bd. 6.
- Koldewiej, A.M., 'Karel de Grote-souvenirs uit Aken', in: *Heilig en profaan. 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen*. Cothen, 1993.
- Koopmans, Jelle, 'Brugge als culturele draaischijf: de casus van de Spinrocken', in: J. Oosterman (red.), *Congresbundel van de workshop Literaire Cultuur in Brugge 1400-1450, gehouden op 29-31 oktober 2000, van de projectgroep 'Literaire en muzikale cultuur' van het samenwerkingsproject van de Onderzoekschool Mediëvistiek en de Vlaamse universiteiten van Antwerpen, Gent en Leuven* (nog te verschijnen).
- Krobisch, V., *Die Wolfenbütteler Sammlung (Cod. Guelf. 1203 Helmst.)*, *Untersuchung und Edition einer mittelniederdeutschen Sammelhandschrift*. Keulen/Weimar/Wenen, 1997, Niederdeutsche Studien 42.
- Künstle, K., *Die Legende der drei Lebenden und der drei Toten und der Totentanz: im Zusammenhang mit neueren Gemäldefunden aus dem badischen Oberland*. Freiburg im Breisgau, 1908.
- Langbroek, E. & A. Roeleveld, *Valentin und Namelos. Mittelniederdeutsch und Neuhochdeutsch, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Erika Langbroek und Annelies Roeleveld unter Mitarbeit von Arend Quak*. Amsterdam, 1997, APSL 27.
- Langbroek, E. & A. Roeleveld, 'Valentin bekommt einen Gefährten. Ein Vergleich der Reimpaare in den Handschriften S, H und K', in: *ABÄG* 50 (1998), 149-165.
- Langbroek, E. & A. Roeleveld, 'Wie reimen sich die Nachbarn? Eine Untersuchung nach den ursprünglichen Reimen in 'Valentin und Namelos' in der Stockholmer Handschrift Cod. Holm. Vu 73', in: *NdJb* 121 (1998), 85-131.
- Langbroek E., A. Roeleveld & E. Wattel, *Valentin and Namelos discover their parentage. Narrative elements in the family tree of an international medieval tale*. Amsterdam, 1999, Faculteit der Exacte Wetenschappen VU, Rapportnr. WS-531.

- Langbroek E. & A. Roeleveld, ‘Eine Wolfenbütteler Himmelfahrt: “Van der hym-meluart marien” im Cod. Guelf. 1084 Helmst. und “Van der bort cristi” im Har-tebok’, in: *ABÄG* 55 (2001), 193-221.
- Lasch, Agathe, *Mittelniederdeutsche Grammatik, Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte A. Hauptreihe Nr. 9, Mittelniederdeutsche Grammatik*. Halle a.S., 1914 (herdruk: Tübingen, 1974).
- Lasch, Agathe & Conrad Borchling, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, fort-geführt von Gerhard Cordes, Bd. I-* (herdruk: Neumünster, 1956-).
- Leendertz, P. Jr., ‘Het Zutfensch-Groningsche handschrift’. In: *TNTL* 14 (1895), 265-283.
- Leloux, H.J., ‘Kulturelles, insbesondere literarisches Interesse der Brügger Osterlin-ge und niederdeutsche Literatur’, in: *NdJb* 96 (1973), 18-33.
- Leloux, H.J., ‘Spätmittelalterliche Versionen eines Marianischen Abecedariums aus Norddeutschland und dem Nordosten der Niederlande’, in: *Studia Germanica Gandensia* 16 (1975), 169-186.
- Leloux, H.J., *Mittelniederdeutsche, in den Niederlanden entstandene Manuskripte und Frühdrucke. Eine Übersicht über literarische Wechselbeziehungen zwischen den Niederlanden und Niederdeutschland*, Bonn, 1978, Nachbarn 23, 5-36.
- Lexer, Matthias, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Bd. I-III. Leipzig, 1872-1878.
- Lief tinck, G.I., ‘Pour une nomenclature de l’écriture livresque de la période dite go-thique. Essai s’appliquant spécialement aux manuscrits originaires des Pays-Bas mé-dévaux’. In: B. Bischoff, G.I. Lief tinck, G. Battelli, *Nomenclature des écritures li-vresques du IXe au XVIe siècle. Premier colloque international de paléographie latine*, Paris, 28-30 Avril 1953. Parijs, 1954, Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Sciences Humaines, 4, 15-34.
- Lief tinck, G.I., *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographi-que des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*. J.P. Gumbert: *Tome deuxième: Les manuscrits d’origine néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier*. Leiden, New York, etc., 1988. [CMD-NL 2].
- Ligtenberg, R., *Over de legende der drie levenden en der drie dooden*. Den Bosch, 1934, Collectiana Franciscana Neerlandica III-4.
- Loey, A. van, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, 8e druk. Zut-phen, 1970.
- Loey, A. van, *Middelnederlandse Spraakkunst. I Vormleer. II Klankleer*. Groningen, 1980.
- Lübben, August, *Mittelniederdeutsche Grammatik nebst Chrestomathie und Glos-sar*. Leipzig, 1882.
- Lübben, August, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, nach dem Tode des Ver-fassers vollendet von Christoph Walther*. Norden/Leipzig, 1888 (herdruk: Darm-stadt, 1989)
- Menke, H., “Het soete land Waes”. Flandern als sprachliche und literarische Mittler-landschaft’, in: K. Friedland (red.), *Brügge. Colloquium des Hansischen Geschichts-vereins 26.-29. Mai 1988. Referate und Diskussionen*. Keulen/Wenen, 1990.
- Mertens, Th. (red.), ‘Richtlijnen voor de uitgave van Middeleeuwse Verzamelhand-schriften uit de Nederlanden’, in: M.-J. Govers (red.), *Het Geraardsbergse hand-schrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I*, 837-845. Hilversum, 1994,

- MVN 1, 173-191.
- Mihm, A., *Überlieferung und Verbreitung der Märendichtung im Spätmittelalter*. Heidelberg, 1967.
- Nieuwdorp, H., *Beknopte gids Museum Mayer van den Bergh*, Antwerpen, 1979.
- Niewöhner, H., 'Des Kranichhalses neun Grade', in: VL 1, II (1936), kol. 938-939.
- Niewöhner, H., 'Minnereden und -allegorien' in: VL 1, III (1943), kol. 404-424.
- Oesterley, H., 'Niederdeutsche Dichtung im Mittelalter', in: K. Goedeke, *Deutsche Dichtung im Mittelalter*, 2. Ausgabe vermehrt um Buch XII. Dresden, 1871.
- Oosterman, J.B., *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie. Met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge*. Amsterdam, 1995, 2 dln., NLCM 12.
- Overgaauw, Eef, 'Die Nomenklatur der gotischen Schriftarten bei der Katalogisierung von spätmittelalterlichen Handschriften', in: Codices manuscripti 17 (1994), band 15, 100-106.
- Pagel, Karl, *Die Hanse*. Brunswijk, 1983.
- Paravicini, W. (ed.), *Hansekaufleute in Brügge*, Teil 1-4. Frankfurt am Main, 1992-2000, Kieler Werkstücke, Reihe D, Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, Bd 2, 9, 11, 13.
- Paravicini, W., 'Lübeck und Brügge. Bedeutung und erste Ergebnisse eines Kieler Forschungsprojektes', in: H. Menke (red.), *Die Niederlande und der europäische Nordosten. Ein Jahrtausend weiträumiger Beziehungen (700-1700)*, Symposium Kiel, 8.-11. Oktober 1989, Neumünster, 1992.
- Paul, Hermann, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 23. Auflage neu bearbeitet von Peter Wiehl und Siegfried Grosse. Tübingen, 1989. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, A. Hauptreihe Nr. 2.
- Piccard, Gerhard, *Die Ochsenkopfwasserzeichen*, 3 dln. Stuttgart, 1966. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe: Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Findbuch 2.
- Piccard, Gerhard, *Wasserzeichen Hand und Handschuh*. Stuttgart, 1997. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe: Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Findbuch 17.
- Rheinheimer, Melitta, *Rheinische Minnereden. Untersuchungen und Edition*. Göppingen, 1975, Göppinger Arbeiten zur Germanistik 144, 205, 221.
- Rooyen, M.T.J. van, *Twee conincghen deen levende ende dander was doot*. Doctoraalscriptie Utrecht, 1988 (exemplaar aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Utrecht).
- Rotzler, W., *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei Toten*. Winterthur, 1961, diss. Basel.
- Schaaf, K. van der, *Valentijn ende Nameloos III, een paralleleditie van een Middelnederlands fragment, waarin een handschriftbeschrijving en een onderzoek naar de relatie van de Middelnederlandse Valentijn en Nameloos-versie met de Middelnederduitsche*. Doctoraalscriptie Groningen, 1991 (exemplaar aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Groningen).
- Scheller, K.F.A., *Bücherkunde der Sassisch-Niederdeutschen Sprache*. Brunswijk, 1826.
- Schiller, Karl & August Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Bd. I-VI. Bremen, 1875-1881.

- Schmidtke, Dietrich, ‘Zur Quelle des Krautgartengedichts im Hartebok’, in: *NdJb* 93 (1970), 54-67.
- Schmidtke, D., *Studien zur dingallegorischen Erbauungsliteratur des Spätmittelalters: am Beispiel der Gartenallegorie*. Tübingen, 1982, 106v., Habilitationschrift Freie Universität Berlijn, 1972.
- Schmidtke, Dietrich, ‘Der Krautgarten’, in: *VL* 2, V (1985), kol. 349-350.
- Schmitt, M., *Der große Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts, herausgegeben von Margarete Schmitt*. Keulen/Graz, 1959, Niederdeutsche Studien 5.
- Schneider, Karin, *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Eine Einführung*. Tübingen, 1999. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, Ergänzungsreihe 8.
- Schröder, C., *Van deme holte des hilligen cruzes*. Erlangen, 1869.
- Schröder, C., ‘Vom Holze des heiligen Kreuzes’, in: *NdJb* 2 (1876), 88-113.
- Schröder, E., (rec.): W. Seelmann (ed.), *Valentin und Nameless*. Norden und Leipzig, 1884, in: *Zfda* 11 (1885), 116-122.
- Schulte-Kemminghausen, K., ‘Hartebôk’, in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. VL* 1, II (1936), kol. 188-195.
- Seelmann, W., *Gerhard von Minden*. Bremen, 1878. Niederdeutsche Denkmäler 2, xv.
- Seelmann, W., *Valentin und Nameless. Die mittelniederdeutsche Dichtung. Die hochdeutsche Prosa. Die Bruchstücke der mittelniederländischen Dichtung. Nebst Einleitung, Bibliographie und Analyse des Romans Valentin & Ourson*. Norden/Leipzig, 1884. Niederdeutsche Denkmäler 4.
- Seelmann, W., ‘Valentin und der Verlorene Sohn’, in: *Niederdeutsches Jahrbuch* 10 (1884), 160-162.
- Sint-Jan, R. van, (rec.): G.J. Dieperink, *Studien zum Valentin und Nameless*. Haarlem, 1933, in: *DLZ* 5 (1934), 452-455.
- Sonnemans, G., *Functieën aspecten van Middelnederlandse versprologen*. Boxmeer, 1995, 2 dln.
- Sprenger, R., (rec.): W. Seelmann (ed.), *Valentin und Nameless*. Norden und Leipzig, 1884, in: *LGRP* 6 (1885), 9-11.
- Stammller, Wolfgang, ‘Die deutsche Hanse und die deutsche Literatur’, in: *Hansische Geschichtblätter, herausgegeben vom Verein für Hansische Geschichte*, 45 (1919), Erstes und Zweites Heft. München/Leipzig, 1920, 35-69.
- Stammller, Wolfgang, *Geschichte der niederdeutschen Literatur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Leipzig/Berlijn, 1920 (herdruk: Darmstadt, 1977).
- Stammller, W., *Frau Welt*. Freiburg (Zwitserland), 1959.
- Stammller, W., ‘Der allegorische Garten’, in: Gustav Hoffmann & Gustav Jürgensen (eds.), *Hart, warr nich moeod: Festschrift für Christian Boeck, zum 85. Geburtstag am 10. März 1960*. Hamburg, Wellingsbüttel, 1960, 260-269 en in: *Wort und Bild* (1962), 106-116.
- Staphorst, N., (ed.), ‘Dat Harte-Bock’; in: *Hamburgische Kirchen-Geschichte*, I, 4 (1731), 175-267 (exemplaar Den Haag Kon. Bibl. 3062 A 11).
- Storck, W.F., *Die legende von den drei Lebenden und von den drei Toten*. Tübingen, 1910. Diss. Heidelberg.
- Storm van Leeuwen, J., *De meest opmerkelijke boekbanden uit eigen bezit. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in de exposiezalen van de Koninklijke Bi-*

- bliotheek, 14 september – 20 oktober 1983.* ’s-Gravenhage, 1983.
- Tideman, J. (ed.), *Jacob van Maerlant, Dboec vanden Houte.* Leiden, 1844.
- Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek. Onveranderde herdruk en van het woord sterne af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben.* ’s-Gravenhage, 1973.
- Vermeulen, P.J., *Van den levene ons Heren. Een rijmwerk uit de middeleeuwen. Naar een handschrift der XVe eeuw.* Utrecht, 1843.
- Verwijs, E. & J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek.* ’s-Gravenhage, 1885-1952, 11 delen.
- Vreese, W. de, ‘Een nieuw fragment van Valentijn en Nameloos’, in: *TNTL* 11 (1892), 140-162.
- Wackernagel, Ph., *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVIII. Jahrhunderts. Zweiter Band.* Leipzig, 1867, 395-407.
- Weinhold, Karl, *Mittelhochdeutsche Grammatik.* Paderborn, 1883 (herdruk: Paderborn, 1967).
- Wimmer, Erich, ‘Die drei Lebenden und die drei Toten’, in *VL* 2, II (1980), kol. 226-228.
- Wirth, L., *Het heilige kruis en de Denensage te Breda.* Groningen, 1893. Bibliotheek voor Middelnederlandsche letterkunde 49.
- Wolf, W., *Namnlös och Valentin. Kritische Ausgabe mit nebenstehender mittelniederdeutscher Vorlage.* Uppsala, 1934, Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet Bd. 52.
- Wolff, L., ‘Valentin und Namelos’, in: *VL* 1, IV (1953), kol. 673-676.

ELECTRONISCHE MEDIA

- Cd-rom *Middelnederlands, Woordenboek en teksten.* Den Haag/Antwerpen, 1998.
- Jungman, M.E.W. & J.B. Voorbij, *Repertorium van teksten in het handschrift-Van Hulthem (Hs. Brussel, Koninklijke bibliotheek van België, 15.589-15.623).* Cd-rom met een inleiding. Hilversum, 1999.

Concordanties van edities

Van der bort cristi

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1	1	305	183	495	373	685	561
5	5	310	188	500	378	690	566
10	10	315	193	505	383	695	571
15	15	320	198	510	388	700	576
20	20	325	203	515	393	705	581
25	26 telfout	330	208	520	398	710	586
30	31	335	213	525	403	715	591
35	36	340	218	530	408	720	596
40	41	345	223	535	413	725	601
45	46	350	228	540	418	730	606
50	51	355	233	545	423	735	611
55	56	360	238	550	428	740	616
60	61	365	243	555	433	745	621
65	66	370	248	560	438	750	626
70	71	375	253	565	443	755	631
75	76	380	258	570	448	760	636
80	81	385	263	575	453	765	641
85	86	390	268	580	458	770	646
90	91	395	273	585	463	775	651
95	96	400	278	590	468	780	656
100	101	405	283	595	473	785	661
105	106	410	288	600	478	790	666
110	111	415	293	605	483	795	671
115	116	420	298	610-611	[—]	800	676
120	121	425	303	615	491	805	681
125	126	430	308	620	496	807	683-684
130	131	435	313	625	501	810	687
135	136	440	318	630	506	815	692
140	141	445	323	635	511	820	697
145	146	450	328	640	516	825	702
150	151	455	333	645	521	830	707
155	156	460	338	650	526	835	712
160	161	465	343	655	531	840	717
165	166	470	348	660	536	845	722
170	171	475	353	665	541	847-848	[—]
174-296	[—]	480	358	670	546	850	725
297	175	485	363	675	551	855	730
300	178	490	368	680	556	860	735

865	740	935	808	1005	876	1080	951
870	745	940	813	1010	881	1085	956
871-872	[—]	945	818	1015	886	1090	961
875	748	950	823	1020	891	1095	966
880	753	955	828	1025	896	1100	971
885	758	960	833	1030	901	1105	976
890	763	965	838	1035	906	1110	981
895	768	970	843	1040	911	1115	986
900	773	975	848	1045	916	1120	991
905	778	980	853	1050	921	1125	996
910	783	985	858	1055	926	1130	1001
915	788	988-989	[—]	1060	931	1135	1006
920	793	990	861	1065	936	1140	1011
925	798	995	866	1070	941	1145	1016
930	803	1000	871	1075	946	1146	1017

Van deme holte des hilligen krutzes

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1	1	135	134	270	270	400	398
5	5	140	139	275	275	405	403
10	10	145	144	280	280	410	408
15	15	150	149	285	285	415	413
20	20	155	154	290	290	420	418
25	25	160	159	295	295	425	423
30	30	165	164	300	300	430	428
35	35	170	169	305	305	435	433
40	40	175	174	308	[—]	440	438
45	45	180	179	310	309	445	443
50	50	185	184 telfout	315	314	450	448
55	55	190	190	320	319	455	453
60	60	195	195	325	323 telfout	460	458
65	64 telfout	200	200	330	328	465	463
70	69	205	205	335	333	470	468
75	74	210	210	340	338	475	473
80	79	215	215	345	343	480	478
85	84	220	220	350	348	485	483
90	89	225	225	355	353	490	488
95	94	230	230	360	358	495	493
100	99	235	235	365	363	500	498
105	104	240	240	370	368	505	503
110	109	245	245	375	373	510	508
115	114	250	250	380	378	515	513
120	119	255	255	385	383	520	518
125	124	260	260	390	388	525	523
130	129	265	265	395	393	530	528

535	533	595	592	660	657	725	722
540	538	600	597	665	662	730	727
545	543	605	602	670	667	735	732
550	548	610	607	675	672		735 als 635
555	553	615	612	680	677		gedrukt
556	[—]	620	617	685	682	740	737
560	557	625	622	690	687	745	742
565	562	630	627	695	692	750	747
570	567	635	632	700	697	755	752
575	572	640	637	705	702	760	757
580	577	645	642	710	707	765	762
585	582	650	647	715	712	770	767
590	587	655	652	720	717	771	768

Van eyeneme eddelen krutgarden

Staphorst heeft als gevolg van een telfout 219 verzen.

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1	1	55	54	115	114	175	174
5	5	60	59	120	119	180	179
6	[—]	65	64	125	124	185	185
10	9	70	69	130	129	190	189
15	14	75	74	135	134	195	193 of 194:
20	19	80	79	140	139		telfout
25	24	85	84	145	144	200	198
30	29	90	89	150	149	205	203
35	34	95	94	155	154	210	208
40	39	100	99	160	159	215	213
45	44	105	104	165	164	220	218
50	49	110	109	170	169		

Dith is de kranshals

Staphorst heeft als gevolg van telfouten 190 verzen.

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1	1	50	47	105	101	160	154
5	5	55	52	109-110	[—]	165	159
7-9	[—]	60	57	115	109	170	164
10	7	65	62	120	114	175	169
15	12	70	67	125	119	180	174
20	17	75	72	130	124	185	179
25	22	80	77	135	129	190	184
30	27	85	82	140	134	195	189
35	32	90	87	145	139		
40	37	95	92	150	144		
45	42	100	97 telfout	155	149		

{Frowenloff}

Bij Staphorst is dit de voortzetting van *Dith is de kranshals*. Staphorst heeft als gevolg van telfouten 123 verzen.

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1	190	35	224	75	264	105	294
5	194	40	229	80	269	110	299
10	199 telfout	45	234	85	274	115	304
15	205	50	239	90	279	120	310 telfout
20	210	55	244	95	284	124	314
25	215	60	249	100	289		
29	[—]	65	254		290 als 490		
30	219	70	259		gedrukt		

Vnser leuen frowen rozenkranz

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1	1	30	30	60	60	90	90
5	5	35	35	65	65	95	95
10	10	40	40	70	70	100	100
15	15	45	45	75	75	105	105
20	20	50	50	80	80		
25	25	55	55	85	85		

Van Namelos vnde Valentyn

Bij Staphorst ontbreekt de versnummering.

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1-32	p. 231a (4 ontbreekt)	871-912	p. 242a (900 ontbreekt)	1755-1794	p. 253a
33-62	p. 231b	913-952	p. 242b	1835-1874	p. 254a
63-104	p. 232a	953-989	p. 243a	1875-1914	p. 254b
105-146	p. 232b	990-1027	p. 243b		(1882 ontbreekt)
147-186	p. 233a	1028-1067	p. 244a	1915-1954	p. 255a
187-226	p. 233b	1068-1107	p. 244b	1955-1994	p. 255b
227-264	p. 234a	1108-1147	p. 245a	1995-2034	p. 256a
265-302	p. 234b	1148-1187	p. 245b	2035-2074	p. 256b
303-342	p. 235a	1188-1227	p. 246a	2075-2116	p. 257a
343-382	p. 235b	1228-1267	p. 246b	2117-2158	p. 257b
383-424	p. 236a	1268-1308	p. 247a	2159-2199	p. 258a
425-466	p. 236b	1309-1348	p. 247b	2200-2240	p. 258b
467-507	p. 237a	1349-1388	p. 248a	2241-2282	p. 259a
508-545	p. 237b	1389-1427	p. 248b	2283-2324	p. 259b
546-587	p. 238a	1428-1468	p. 249a	2325-2366	p. 260a
588-628	p. 238b	1469-1508	p. 249b	2367-2408	p. 260b
629-669	p. 239a	1509-1549	p. 250a	2409-2450	p. 261a
670-709	p. 239b	1550-1590	p. 250b	2451-2492	p. 261b
710-750	p. 240a	1591-1632	p. 251a	2493-2533	p. 262a
751-790	p. 240b	1633-1674	p. 251b	2534-2574	p. 262b
791-830	p. 241a	1675-1714	p. 252a	2575-2594	p. 263a
831-870	p. 241b	1715-1754	p. 252b	2595-2613	p. 263b

Van dren konyngen

Bij Staphorst ontbreekt de versnummering.

MVN	Staphorst	MVN	Staphorst	MVN	Staphorst
1-18	p. 263a		(88 ontbreekt)	245-282	p. 266b
19-36	p. 263b	120-161	p. 265a	283-289	p. 267a
37-78	p. 264a	162-203	p. 265b	290-296	p. 267b
79-119	p. 264b	204-244	p. 266a		

Register van opschriften

De spelling is in afwijking van eerdere delen in de reeks gebaseerd op *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* van Schiller-Lübben.

bort	Van der <i>bort</i> cristi f. 1r
Christus	Van der bort <i>cristi</i> f. 1r
holt	Van deme <i>holte</i> des hilligen krutzes f. 11r
konink	Van dren <i>konyngen</i> f. 76r
kranshals	Dith is de <i>kranshals</i> f. 27v
krutgarden	Van eyneme eddelen <i>krutgarden</i> f. 24r
kruze	Van deme holte des hilligen <i>krutzes</i> f. 11r
Nameilos	Van <i>Nameilos</i> vnde Valentyn <i>etcetera</i> f. 33r
pawes	Sixtus <i>pawes</i> de verde f. 81v
rosenkranz	Vnser leuen frowen <i>rozenkrantz</i> f. 31v
Sixtus	<i>Sixtus</i> pawes de verde f. 81v
Valentin	Van Nameilos vnde <i>Valentyn</i> <i>etcetera</i> f. 33r
vrouwē	Vnser leuen <i>frowen</i> rozenkrantz f. 31v

Register van incipits

De spelling is in afwijking van eerdere delen in de reeks gebaseerd op *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* van Schiller-Lübben.

dichte	Virgilius secht in sinen <i>dichten</i> f. 29v
got	[]Od vader Sone vnde hillige gheist f. 1r;
	In <i>godes</i> namen sin alle dingh f. 76r
here	[]U horet gjij <i>heren</i> alle f. 24r
holt	AN N deme <i>holte</i> dar ane vorstarff f. 11r
horen	[]U <i>horet</i> gjij <i>heren</i> alle f. 24r
konink	Dat was eyn <i>koningh</i> wijs vormeten f. 33r
liggen	Ick <i>lach</i> an eneme <i>slape</i> hure f. 27v
Maria	Aue <i>maria</i> vul gnade f. 31v
seggen	Virgilius <i>secht</i> in sinen <i>dichten</i> f. 29v
slap	Ick <i>lach</i> an eneme <i>slape</i> hure f. 27v
Virgilius	Virgilius <i>secht</i> in sinen <i>dichten</i> f. 29v
vorsterven	AN N deme <i>holte</i> dar ane <i>vorstarff</i> f. 11r
wesen	In <i>godes</i> namen <i>sin</i> alle dingh f. 76r

Register van namen en plaatsen

In dit register zijn namen opgenomen van personen, volken, rivieren, steden en landstreken. In cursieve druk zijn beknopte annotaties toegevoegd. Bij het annoteren zijn de editeurs terughoudend geweest. Bij plaats- en riviernamen is alleen gannotoerd in gevallen waar de moderne schrijfwijze afwijkt van die welke in de tekst gevonden wordt.

De lemma's zijn als volgt opgebouwd: hoofdwoord, in de meest voorkomende spelling; variante spellingen; aanduiding van functie, waardigheid of nadere bepaling; eventuele annotatie in cursieve letters. 'Zie' verwijst naar verwante lemma's of naar een ander hoofdwoord. De verwijzingen bestaan uit een tekstnummer (vet gedrukt) en een versnummer.

- AARON *Aäron* 1 807, 1092
ABEL *zoon van Adam* 2 24, 32, 172
ABRAHAM 1 804
ABSOLON *Absalom, zoon van David* 1
1091
ABYA *Abyas, koning van Israël* 2 653
ADAM 1 8; 2 9, 21, 25, 36, 43, 99, 116,
194, 200, 217, 223, 257, 283, 311, 421,
765; 8 161
AKEN 1 397
AMABECH 1 813
ANATOAEL 1 809
ANAYAS 1 803
ANNA *moeder van Maria* 1 941, 943, 949
(de XII) APOSTELE 1 798
ARABI 7 492, 1454
AZYA 2 154
BABILON 1 727
BALAM 1 805
BALDEWIN, BALDEWYN *vader van Blan-*
demer 7 354, 2472
BETHLEHEM 1 321, 411
BLANDEMER(E) *ridder* 7 313, 333, 342,
364, 371, 386, 389, 409, 415, 419, 432,
437, 447, 463, 496, 522, 530, 543, 558,
603, 643, 1331, 1361, 1377, 1383,
1388, 1391, 1406, 1412, 1419, 1422,
1431, 1443, 1453, 1572, 1573, 1589,
1595, 1636, 1658, 1673, 1680, 1725,
1734, 1748, 1772, 1778, 1819, 2386,
2392, 2446, 2453, 2473, 2482
CALUARYE *Golgotha* 2 739
CAYN *Kaïn, zoon van Adam* 2 20
CHERUBIN, CHERUBYN, DE ENGEL 1 965;
2 56, 79, 88, 111, 124, 181, 186, 220,
273, 279, 411
CLARINA *Franse prinses, dochter van*
Pippin 7 11, 242, 267, 659, 738, 817,
825, 836, 869, 1022, 1131, 1227, 1242,
1932, 2460, 2479
CRISOSTIMUS *koning van Hongarije* 7 19,
29, 43, 48, 100, 105, 107, 124, 146, 196,
201, 220, 221, 352, 2260, 2595
CRISTIERNUM *Christiaan I* 9 25
DANIEL 1 808
DAUID 1 818, 1093; 2 408, 422, 474, 489,
499, 510
DENEMARCKEN 9 25
dochter(lyn), zie Maria
(de heilige) DRE(E) KONINGE 1 405, 957
EBRON *Hebron* 2 75, 94, 232, 310
EDON *Edom* 1 725
EGEAS 1 806
ELISEUS 1 810
ELIZABETH *moeder van Johannes de Do-*
per 1 114, 122
ELYAS *Elia* 1 802
(de) engel, zie Cherubin
ENGELANT 2 142
ENOCH *Henoëch* 1 812

- EUE *Eva* 2 29, 33, 36, 194
 EUFRATISSE *Eufraat, rivier* 2 155
 EZECHIEL 1 809
 filius, zie Ihesus
 FRANCKHART *bisschop* 7 71, 83, 123, 129,
 231, 279, 289, 308, 315, 320, 2102,
 2109, 2125, 2147, 2425
 FRANCKRIK, FRANCKRY(C)K 7 2, 34, 66,
 96, 786, 960, 974, 1018, 2454, 2486,
 2512
 GABRIEL 1 11, 13, 15, 24, 28, 33, 88, 100,
 164, 185, 493, 780, 892
 GAWIN, GAWYN *verrader* 7 651, 1459,
 1463, 1471, 1503, 1507, 1510, 1522,
 1525, 1559, 1564, 1573, 1603, 1646,
 1649, 1681, 1688, 1701
 GEDEON *Gideon* 1 807
 GEON 2 75 (?), 149
 God, zie Ihesus
 Godes brud, zie Maria
 Godes derne, zie Maria
 Godes sone, zie Ihesus
 Hebron, zie Ebron
 HELEM 2 329
 hemmelsche drechtyn, zie Ihesus
 Henoch, zie Enoch
 (vnser) here, zie Ihesus
 HERODES 1 151
 heytant, zie Ihesus
 Hongarije, zie Ungarye, Ungerlant
 HYSPEYEN, YSPANYEN, ISPANYEN 7
 752, 772, 790, 828, 876, 892, 932, 1016,
 2485
 IACOB zoon van Izaäk 1 805
 IEREMIAS 1 802
 IERICHO 1 728
 IEROMAS 1 803
 IHERUSALEM 2 447, 613
 IHESUS, IHESUS CRIST(US), GOD, GODES
 SONE, DES MYNSCHEN SONE, SONE,
 DER MAGET SONE, FILIUS, DER JUNC-
 FROWE KINT, VNSER HERE, HEYLANT,
 DE HEMMELSCHE DRECHTYN, KEMPE 1
 62, 65, 75, 138, 156, 161, 194, 206, 236,
 238, 251, 256, 258, 268, 280, 323, 324,
 328, 337, 376, 383, 394, 400, 404, 407,
 415, 420, 423, 429, 433, 443, 444, 448,
 453, 459, 461, 466, 472, 481, 496, 499,
 550, 559, 564, 590, 596, 663, 739, 791,
 830, 833, 840, 842, 895, 912, 916, 932,
 935, 952, 986, 1076, 1110, 1111, 1112,
 1125, 1141, 1146; 2 2, 210, 248, 545,
 592, 686, 696, 724, 728, 736, (744); 3
 52, 65, 219; 4 18; 6 63, 98, 102; 7 839,
 1090; 8 24, 154, 257
 IOACHIM *vader van Maria* 1 941
 IODE, IODEN 1 157; 2 544, 593, 602, 659,
 694, 697, 718
 IOHANNES, BAPTISTA, DOPER 1 135, 138,
 142, 143, 147, 152, 800
 IOHANNES, EVANGELISTA, SUNTE 1 796,
 801; 2 678, 741, 758
 IONAS 1 806
 IORDANE rivier 1 139; 2 414, 427, 467
 IOSEPH 1 359, 391, 951
 IOSUE *Jozua* 1 811
 ISAAC *Izaäk* 1 805
 Ispanyen, zie Hyspanyen
 ISRAHEL(SCHE) 1 (145), 990; 2 303
 IUDAS 1 140; 2 544, 693
 juncfrowe, zie Maria
 (der) juncfrowe kint, zie Ihesus
 kempe, zie Ihesus
 konyngynne, zie Maria
 KREKEN, KREKESK(E) *Griekenland,*
 Grieks 7 2164, 2545
 LIBANO *Libanon* 1 729
 LIXSILLUS 2 456, 464
 LUCAS 1 796
 LUCIPER *Lucifer* 1 70
 MACHABEUS 1 810
 maget, zie Maria
 (der) maget sone, zie Ihesus
 MAGROS *reus* 7 1755, 1771, 2212, 2504
 MALIAS 1 803
 MARCUS 1 796
 MARIA, MARIE, DOCHTER(LYN), JUNC-
 FROWE, VNSE VROWE, MAGET, GODES
 BRUD, GODES DERNE, MODER (CRIST),
 MODER VNES HEREN, KONYNGYNNE,
 VRUNTYNN 1 17, 18, 24, 29, 30, 42,
 45?, 53, 54, 57, 61, 83, 87, 89, 102, 108,
 112, 122, 141, 155, 173, 183, 189, 206,
 207, 235, 238, 249, 265, 272, 274, 295,

- 311, 313, 320, 323, 327, 336, 338, 344, 349, 351, 355, 356, 378, 383, 393, 403, 414, 423, 461, 489, 501, 503, 512, 513, 550, 561, 575, 599, 601, 604, 618, 627, 663, 684, 685, 737, 741, 743, 744, 750, 752, 754, 759, 760, 764, 765, 768, 770, 772, 776, 779, 782, 792, 795, 816, 819, 820, 822, 826, 828, 833, 847, 848, 853, 854, 855, 859, 867, 873, 879, 881, 908, 933, 942, 943, 951, 956, 958, 960, 967, 969, 975, 976, 979, 985, 988, 994, 998, 1002, 1010, 1012, 1020, 1022, 1026, 1033, 1040, 1041, 1055, 1057, 1058, 1069, 1075, 1079, 1081, 1084, 1085, 1089, 1094, 1099, 1111, 1121, 1123, 1131, 1135, 1139; 2 188, 192, 740, 748; 3 59; 4 19; 6 1, 4, 26, 28, 30, 32, 36, 43, 51, 52, 56, 61, 67, 77, 78, 81, 83, 85, 95
- MATHEUS *Mattheus* 1 796
- MELCHISEDECH 1 814
- MICHAEL 1 493
- MOAB 2 399, 426
- moder (crist), zie Maria
- moder vnses heren, zie Maria
- MORIANE(N) *Ethiopië(rs)* 2 150, 466
- MOYES Mozes 1 805, 832; 2 302, 312, 316, 325, 338, 347, 356, 382, 388, 430; 8 224
- (der) mynschen sone, zie Ihesus
- NAMELOS 7 1153, 1156, 1161, 1165, 1172, 1179, 1180, 1186, 1193, 1203, 1209, 1225, 1248, 1252, 1265, 1288, 1310, 1318, 1330, 1345, 1429, 1439, 1571, 1586, 1591, 1636, 1658, 1660, 1668, 1737, 1851, 1919, 1925, 1938, 1945, 1984, 2008, 2021, 2027, 2074, 2077, 2099, 2109, 2174, 2209, 2219, 2230, 2258, 2265, 2268, 2294, 2372, 2424, 2452, 2493, 2513, 2518, 2526, 2541, 2550, 2556, 2565, 2576, 2584, 2596
- NOE *Noach* 1 811
- OSEE 1 811
- OSTERLANT, -DEN 1 40, 97
- PHILA *Franse prinses, zuster van Pipping* 7 5, 31, 106, 109, 114, 119, 134, 138, 140, 190, 200, 208, 217, 226, 236, 269, 288, 301, 304, 323, 329, 353, 367, 597,
- 602, 621, 642, 654, 1399, 1449, 1462, 1468, 1476, 1483, 1504, 1562, 1748, 1820, 1823, 1835, 2211, 2263, 2336, 2381
- PHILOMYN 7 147, 152
- PHISON *Pison, rivier* 2 141
- PIPPING(H) *koning van Frankrijk* 7 3, 21, 67, 99, 107, 224, 324, 769, 791, 809, 814, 932, 960, 970, 2456, 2484
- PORTEGAL *Portugal* 7 745
- PYLATUS *Pilatus* 2 706
- RAPHADEN, -DYN *Refaïm* 2 350, 384
- RAPHAEL 1 493
- ROBOAM 2 651
- (dat) RODE MEHR *de Rode Zee* 2 304
- ROSEMUNT 7 1976, 2000, 2009, 2492, 2498, 2517, 2522, 2527, 2544, 2553, 2560, 2583
- ROSILIA 7 2406
- SABA, DE KONYNGYNNE VAN *Seba* 2 635
- SABBA 1 409
- SADOCH 1 812
- SALOMON *Salomo* 1 650, 1090; 2 507, 511, 608, 624, 638, 650
- Sarrasin zie Tzarasyne
- SATHANAS 8 252
- SERAPHIN 1 966
- Seth, zie Zeth
- SEWILLA, SIBILA *Sevilla* 7 767, 780
- SIBILLA 2 581
- SIXTUS IV, PAWES *paus Sixtus IV* 9 19, 24
- SOLLARIEL 1 809
- sone, zie Ihesus
- SOROBABEL 1 809
- Spanje, zie Hyspanyen
- SWAUEN 7 97
- SYMEON *Simeon* 1 827, 835, 841, 915, 931
- SYNAY *Sinaï* 2 387, 392
- SYON 1 726
- TARTARYE 7 2087
- THOBIAS 1 802
- TIGRIS *rivier* 2 153
- TZARASYNE, TZARRASINEN, TZARATZI-
NE, TZERRESIN(E), SARRASIN 7 759, 893, 898, 920, 2067, 2091, 2505
- TZIMARIN 7 942, 991
- UNGARYE *Hongarije* 7 18

-
- UNGERLANT *Hongarije* 7 32, 40, 2051,
2059, 2210, 2410, 2595
- VALENTIN 7 663, 673, 679, 684, 694, 698,
701, 705, 721, 729, 824, 836, 894, 908,
916, 922, 925, 941, 946, 959, 965, 972,
990, 1020, 1024, 1028, 1030, 1048,
1069, 1071, 1078, 1084, 1109, 1120,
1122, 1125, 1128, 1136, 1144, 1154,
1170, 1177, 1181, 1187, 1190, 1202,
1204, 1208, 1218, 1250, 1254, 1264,
1286, 1272, 1287, 1303, 1306, 1317,
1323, 1344, 1384, 1387, 1401, 1430,
1448, 1571, 1563, 1572, 1595, 1625,
1635, 1643, 1646, 1652, 1667, 1671,
1706, 1719, 1733, 1741, 1850, 1852,
1863, 1893, 1907, 1911, 1916, 1933,
1954, 1955, 1983, 2002, 2013, 2035,
2037, 2045, 2073, 2089, 2097, 2173,
2184, 2195, 2200, 2208, 2228, 2233,
2241, 2261, 2269, 2292, 2364, 2376,
2404, 2409, 2414, 2417, 2450, 2457,
2461, 2461, 2485, 2612
(vnse) vrowe, zie Maria
vruntynne, zie Maria
YOSYAS 1 806
YSAYAS *Jesaja* 1 802
Yspanyen zie Hyspanyen
ZACHARIAS *vader van Johannes de Doper* 1 144
ZEBEDEUS 1 810
ZETH *Seth, zoon van Adam* 2 40, 52, 67,
90, 116, 132, 160, 220, 272, 291

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 31v	p. 2
Afb. 2.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 1r	p. 6
Afb. 3.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. *1r	p. 10
Afb. 4.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 80v	p. 12
Afb. 5.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 81r	p. 13
Afb. 6.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 29r22-37	p. 22
Afb. 7.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 45v29-30	p. 23
Afb. 8.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 28r33-37	p. 24
Afb. 9.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 4r4-5	p. 24
Afb. 10.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 11r1-4	p. 25
Afb. 11.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 44r3-5	p. 39
Afb. 12.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 3v30-34	p. 39
Afb. 13.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 24r20-22	p. 40
Afb. 14.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 48r13-15	p. 41
Afb. 15.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 48r28-29	p. 41
Afb. 16.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 24r1-4	p. 42
Afb. 17.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 2v	p. 52
Afb. 18.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 3v	p. 56
Afb. 19.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 4r	p. 59
Afb. 20.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 11r	p. 80
Afb. 21.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 24r	p. 101
Afb. 22.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 28r	p. 108
Afb. 23.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 29r	p. 111
Afb. 24.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 44r	p. 137
Afb. 25.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 45v	p. 140
Afb. 26.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 48r	p. 145
Afb. 27.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 66r	p. 173
Afb. 28.	Hs. Hamburg, SUB, 102c in scrinio, f. 81v	p. 197

Zusammenfassung

Die Sammelhandschrift *Hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio*, die 1731 von N. Staphorst zum ersten Mal herausgegeben wurde, ist heute allgemein als *Hartebok* bekannt; Staphorst las nämlich die Wörter *Hertz brich* in einer Zeichnung auf f. *1r irrtümlicherweise als ‘Herzbuch’, woraus niederdeutsch Hartebok entstand.

Die Handschrift wurde am Ende des 15. Jahrhunderts geschrieben. Außer der Schrift weisen die Wasserzeichen Ochsenkopf mit Blume (Lage 1-2), Hand (Lage 3-5) und Ochsenkopf mit Krone (Lage 6) auf eine Entstehungszeit zwischen 1476 und 1481. Das Hartebok ist eine relativ einfache Handschrift von 80 Papierblättern. Die Lagen stellen sich zusammen aus acht und sieben Doppelblättern, in der letzten Lage fehlen zwei Blätter; vor- beziehungsweise nachgeheftet sind Blatt *1 und 81. Die Blätter sind modern numeriert, die Texte erscheinen ohne Nummer, aber mit Überschrift. Nur einmal fehlt die Überschrift zu einem Text. Die Maße der Blätter sind ungefähr 210 x 145 mm. Der Text wurde von einem Kopisten in einer Spalte geschrieben; auf f. 29r wurde ein fehlender Textpassus von einer anderen Hand hinzugefügt, die auch den Text auf f. 81v geschrieben haben könnte. Als Schrift wurde die *littera cursiva* oder *Schleifenbastarda* benutzt. In dem Textteil sind keine Abbildungen, nur auf f. *1r gibt es zwei Zeichnungen von (von der Liebe getroffenen) Herzen.

Die Handschrift enthält eine kleine Reihe von Texten, die im allgemeinen in Paarreimen abgefasst wurden. Es geht bei diesen Texten um ein Gedicht über die Geburt Christi und die Himmelfahrt Mariä, die Legende von der Herkunft des Kreuzes, eine Beschreibung eines allegorischen Gartens, die zu frommem Leben anregt, Mahnungen zu höfischem Verhalten, eine Lobpreisung Marias, eine Abenteuergeschichte, die moralistische Geschichte von den drei lebenden und den drei toten Königen, ein Ablass-Gebet vom Jahre 1476 und um eine Eigentumsnotiz aus dem sechzehnten Jahrhundert, die den Namen Johan Coep nennt; der genannte Johan Coep könnte mit dem ‘Alderman’ der Hanse identisch sein, der im Jahre 1533 in Brügge tätig war. Als letztes erscheint auf f. 81v die Bemerkung, dass der Kodex 1854 von den Flanderfahrern der Stadtbibliothek Hamburg geschenkt wurde. Sehr wahrscheinlich war die Handschrift seit 1533 im Besitz der Flanderfahrer. Daher hat die bisherige Forschung angenommen, die Handschrift sei in Brügge entstanden.

Textanweisungen in der Geschichte von den drei Königen könnten darauf hindeuten, dass dieser Text für eine Theateraufführung benutzt wurde.

Andere Gebrauchsspuren weisen auf spätere Leser, eventuell auf den ersten Herausgeber.

Die Texte sind in mittelniederdeutscher Sprache geschrieben, außer wenigen lateinischen Versen. Die meisten Texte sind, außer in dieser Handschrift, nur selten überliefert worden. Bei einigen Texten könnte man von mittelniederländischen Vorlagen ausgehen, bei anderen jedoch kommen nur mittelniederdeutsche oder mitteldeutsche Vorlagen in Betracht. Die Handschrift könnte somit eine wichtige Quelle für niederländische und deutsche mittelalterliche Textforschung darstellen.

Summary

The codex *Hs. Hamburg Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio* is known as the *Hartebok* ‘heart book’, because one of the drawings of love-struck hearts on f. *1r is inscribed with the words *Hertz brich* ‘heart, break’, which the 18th century editor erroneously read as *Hertz buch* ‘heart book’, *Hartebok* in Low German.

As evidenced by the handwriting and especially by the watermarks, the codex was written between 1476 and 1481. It is a relatively simple paper manuscript of 80 pages and two fly leaves, in a leather binding. The pages measure approximately 210 x 145 mm. They were numbered at some later date. The handwriting is a *cursiva libraria* or *Schleifenbastarda* and there is never more than a single text column on a page. The bulk of the text was written by a single copyist, but one other hand added a lacunary passage in the margin of f. 29r, and probably also the last text on the endpaper. There are no illustrations, except for the two drawings of hearts on f. *1r.

The codex contains a small number of shorter and longer texts, all except one in rhyming couplets. All except one of the nine texts have headings. They are a text about the birth of Christ and the Assumption of the Virgin Mary, a legend of the provenance of the Cross, a description of an allegorical garden exhorting to a pious life, two texts with recommendations for courtly conduct, a poem in praise of the Virgin Mary, a long adventure tale about royal twins, with fairy tale elements, a moralistic tale of three kings, and on the outer side of the endpaper a letter of indulgence dated 1476. On the inner side of the endpaper a Johan Coep establishes his ownership of the codex. He may well be identical with the person of that name who was an alderman of the Hanseatic *Flanderfaher* Society of Bruges in 1533. Finally, under the letter of indulgence a notice establishes the fact that the codex was donated by the *Flanderfahrer* Society to the Hamburg Municipal Library in 1854. It is not unlikely that between 1533 and 1854 the codex was in the possession of the *Flanderfahrer* Society or of individual *Flanderfahrer*, on which grounds scholars have assumed that the codex originated in Bruges.

A number of traces in the tale of three kings indicate that it may have been used for theatrical performance. Other traces in the manuscript must have been left by later readers, probably also the first editor.

The texts are in Middle Low German, apart from a few formulaic lines in Latin. A number are texts of which parallels elsewhere are rare. Several texts are demonstrably of Middle Dutch parentage, for others we can pos-

tulate only (Middle Low or Middle Mid) German origins. The codex should accordingly constitute an interesting source for both Dutch and German medieval philological and linguistic research.

Door een betreurenswaardige vergissing zijn bij de productie van *Het Harteboek* (*Hs. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio*. Diplomatische editie bezorgd door Erika Langbroek en Annelies Roeleveld met medewerking van Ingrid Biesheuvel en met een codicologische beschrijving door Hans Kienhorst. Hilversum, Verloren, 2001. Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden VIII) 231 superscripte tekentjes in de teksteditie weggevallen. Op dit inlegvel staan alle verkeerd gedrukte woorden.

			ER STAAT	LEES
tekst 1	<i>fol 1r</i>	10 vs 16	vor	vôr
	<i>fol 1v</i>	8 vs 73	schen	schén
		17 vs 91	gruth	grûth
		21 vs 98	dot	dôt
	<i>fol 2r</i>	14 vs 143	don	dôn
		21 vs 157	not	nôt
		22 vs 160	Dor	Dôr
	<i>fol 3v</i>	7 vs 309	dor	dôr
		19 vs 334	hus	hûs
		22 vs 339	rum	rûm
	<i>fol 4r</i>	9 vs 381	sur	sûr
		23 vs 410	er	êr
	<i>fol 4v</i>	3 vs 436	antlat	antlât
		23 vs 475	gud	gûd
		24 vs 478	dor	dôr
	<i>fol 5r</i>	23 vs 539	stol	stôl
	<i>fol 5v</i>	5 vs 566	genot	genôt
		13 vs 581	wet	wêt
	<i>fol 6r</i>	10 vs 637	dotheit	dôtheit
	<i>fol 6v</i>	12 vs 702	rot	rôt
	<i>fol 7r</i>	5 vs 748	geschen	geschén
	<i>fol 8r</i>	26 vs 909	grut	grût
	<i>fol 8v</i>	27 vs 971	grot	grôt
	<i>fol 9v</i>	17 vs 1073	missedat	missedåt
tekst 2	<i>fol 11r</i>	13 vs 12	weddermot	weddermôt
	<i>fol 11v</i>	2 vs 32	dot	dôt
	<i>fol 12r</i>	21 vs 81	votsporen	vôtsporen
	<i>fol 14r</i>	15 vs 195	Vorlos	Vorlös
		17 vs 197	mot	môt
	<i>fol 14v</i>	21 vs 231	dal	dål
	<i>fol 15r</i>	1 vs 241	genot	genôt
		17 vs 257	missedat	missedåt
		20 vs 260	beduth	bedûth
		21 vs 261	suth	sûth
	<i>fol 17r</i>	20 vs 384	Dor	Dôr
	<i>fol 17v</i>	23 vs 419	mot	môt

	<i>fol 18r</i>	1 vs 428 5 vs 432	vor beuol	vōr beuōl
	<i>fol 18v</i>	8 vs 465	vor	vōr
	<i>fol 19v</i>	5 vs 523	not	nōt
	<i>fol 21r</i>	7 vs 620 8 vs 621 19 vs 632 20 vs 633	mot wot dot Dor	mōt wōt dōt Dōr
			not	nōt
	<i>fol 22r</i>	26 vs 699 31 vs 704	hus dor	hūs dōr
	<i>fol 22v</i>	4 vs 708	grot	grōt
	<i>fol 23r</i>	9 vs 745 10 vs 746 16 vs 752 24 vs 760 25 vs 761 26 vs 762	dor dor dor dot blot dor	dōr dōr dōr dōt blōt dōr
tekst 3	<i>fol 24v</i>	16 vs 48 31 vs 63 32 vs 64	sat schot dot	sät schōt dōt
	<i>fol 25r</i>	31 vs 95 32 vs 96	sur natur	sür natür
	<i>fol 25v</i>	21 vs 117	der	dēr
	<i>fol 26v</i>	9 vs 170 23 vs 184	dot dot	dōt dōt
tekst 4	<i>fol 28r</i>	33 vs 70 34 vs 71 35 vs 72	grat rat grat	gråt råt gråt
	<i>fol 28v</i>	6 vs 80 7 vs 81 8 vs 82 28 vs 102 37 vs 111 voetnoot bij 28	grat stat grath grat grath grat	gråt ståt gråth gråt gråth gråt
	<i>fol 29r</i>	16 vs 128	grath	gråth
	<i>fol 29v</i>	4 vs 165 14 vs 175 19 vs 180 20 vs 181	dor stot grat stat	dōr stōt gråt ståt
tekst 5	<i>fol 30v</i>	7 vs 48 12 vs 53 15 vs 56 voetnoot bij 15	stat muth grath grath	ståt mūth gråth gråth
	<i>fol 31r</i>	5 vs 84	hat	håt

		34 vs 113	stat	stát
		35 vs 114	gat	gåt
tekst 6	<i>fol 32r</i>	20 vs 48	Nothelperynne	Nóthelperynne
			not	nót
		21 vs 49	grot	grót
		22 vs 50	flot	flót
		23 vs 51	dot	dót
	<i>fol 32v</i>	16 vs 83	Xpu's	Xpūs
		27 vs 94	flot	flót
tekst 7	<i>fol 34v</i>	9 vs 97	Dor	Dör
			dor	dör
	<i>fol 35v</i>	7 vs 153	schot	schöt
		11 vs 157	dot	dót
		12 vs 158	not	nót
		17 vs 163	dot	dót
	<i>fol 36 v</i>	29 vs 234	Dor	Dör
	<i>fol 37r</i>	2 vs 236	not	nót
		3 vs 237	grot	grót
	<i>fol 37v</i>	12 vs 275	dot	dót
		13 vs 276	not	nót
		25 vs 288	not	nót
	<i>fol 38r</i>	4 vs 297	dat	dát
			gedan	gedán
		8 vs 301	mordat	mordát
		10 vs 303	vor	vôr
		18 vs 311	mordat	mordát
		19 vs 312	hat	håt
		28 vs 321	gat	gåt
		29 vs 322	mordat	morddát
	<i>fol. 38v</i>	1 vs 323	hat	håt
		12 vs 334	stot	stót
		28 vs 350	not	nót
		29 vs 351	rad	råd
		voetnoot bij 29	rad	råd
	<i>fol 40r</i>	5 vs 412	dot	dót
	<i>fol 40v</i>	4 vs 441	auerdat	auerdát
	<i>fol 41r</i>	4 vs 471	mot	mót
	<i>fol 41v</i>	28 vs 524	dot	dót
		29 vs 525	rot	röt
	<i>fol 42r</i>	21 vs 547	dot	dót
	<i>fol 42v</i>	22 vs 577	mot	mót
	<i>fol 43r</i>	5 vs 589	dot	dót
	<i>fol 45r</i>	24 vs 723	dot	dót
	<i>fol 45v</i>	1 vs 730	not	nót
		2 vs 731	dot	dót

	21 vs 750	mot	möt
	24 vs 753	sal	säl
<i>fol 47r</i>	14 vs 831	don	dön
<i>fol 50v</i>	23 vs 1052	der	dér
	25 vs 1054	der	dér
	26 vs 1055	der	dér
	29 vs 1058	dot	dót
	30 vs 1059	not	nöt
<i>fol 51r</i>	5 vs 1064	der	dér
	14 vs 1073	der	dér
	17 vs 1076	der	dér
	22 vs 1081	der	dér
	26 vs 1085	der	dér
<i>fol 51v</i>	5 vs 1094	dot	dót
	6 vs 1095	der	dér
		not	nöt
	13 vs 1102	der	dér
	18 vs 1107	der	dér
	25 vs 1114	der	dér
	27 vs 1116	der	dér
<i>fol 52r</i>	5 vs 1124	der	dér
	7 vs 1126	der	dér
	13 vs 1132	der	dér
	27 vs 1146	der	dér
<i>fol 52v</i>	2 vs 1151	der	dér
	3 vs 1152	kos	kös
	4 vs 1153	der	dér
	27 vs 1176	dot	dót
<i>fol 54r</i>	2 vs 1242	vorstot	vorstöt
	3 vs 1243	mot	möt
<i>fol 55r</i>	20 vs 1321	dot	dót
	24 vs 1325	dot	dót
<i>fol 56r</i>	10 vs 1375	dot	dót
<i>fol 57r</i>	10 vs 1438	dot	dót
<i>fol 58r</i>	11 vs 1501	dot	dót
	12 vs 1502	grot	gröt
	19 vs 1509	vor	vör
	23 vs 1513	dot	dót
	29 vs 1519	dat	dåt
<i>fol 58v</i>	14 vs 1534	dot	dót
	29 vs 1549	dat	dåt
<i>fol 59r</i>	3 vs 1556	mot	möt
		not	nöt
	7 vs 1560	hor	hör
		mot	möt

	8 vs 1561	mortdat	mortdåt
	9 vs 1562	hat	håt
	14 vs 1567	gat	gåt
	15 vs 1568	mortdat	mortdåt
	26 vs 1579	schen	schén
<i>fol 59v</i>	23 vs 1608	mot	möt
	24 vs 1609	mortdat	mortdåt
<i>fol 60v</i>	29 vs 1678	dot	döt
<i>fol 61r</i>	4 vs 1685	ghen	ghén
	5 vs 1686	geschen	geschén
	10 vs 1691	dor	dör
<i>fol 61v</i>	7 vs 1718	dot	döt
	9 vs 1720	mot	möt
	voetnoot bij 7	dot	döt
<i>fol 63r</i>	14 vs 1820	ter	tér
<i>fol 64r</i>	7 vs 1878	dot	döt
	31 vs 1902	dot	döt
<i>fol 64v</i>	9 vs 1911	dorsteken	dörsteken
<i>fol 65v</i>	11 vs 1977	dot	döt
<i>fol 66v</i>	24 vs 2053	dot	döt
<i>fol 67r</i>	25 vs 2086	dot	döt
<i>fol 68v</i>	17 vs 2172	Vor	Vôr
<i>fol 69r</i>	19 vs 2204	der	dér
<i>fol 69v</i>	2 vs 2218	der	dér
	21 vs 2237	mot	möt
<i>fol 70r</i>	17 vs 2264	vor	vôr
	26 vs 2273	don	dön
<i>fol 74r</i>	19 vs 2517	vor	vôr
	22 vs 2520	dot	döt
<i>fol 74v</i>	28 vs 2557	moshus	môshus
<i>fol 75r</i>	20 vs 2580	stot	stôt
	25 vs 2585	Vor	Vôr
<i>fol 75v</i>	4 vs 2594	dot	döt
	6 vs 2596	vor	vôr
	21 vs 2611	dot	döt
tekst 8	<i>fol 76r</i>	28 vs 27	dön
	<i>fol 76v</i>	27 vs 57	har
	<i>fol 77r</i>	5 vs 66	dot
		9 vs 70	dön
		20 vs 81	dåt
		21 vs 82	stat
		23 vs 84	dot
	<i>fol 78r</i>	2 vs 124	dot
		3 vs 125	not
		26 vs 148	myssedat

	27 vs 149	rat	råt
<i>fol 78v</i>	3 vs 155	blot	blöt
	5 vs 157	got	göt
	16 vs 168	vor	vör
	17 vs 169	kor	kör
	28 vs 180	not	nöt
<i>fol 79r</i>	20 vs 202	misdat	misdåt
	21 vs 203	rat	råt
<i>fol 79v</i>	14 vs 226	dot	döt
<i>fol 80r</i>	23 vs 266	vur	vür
<i>fol 80v</i>	18 vs 284	dot	döt
	20 vs 286	not	nöt
	31 vs 295	dat	dåt
	32 vs 296	rat	råt
	voetnoot bij 32	r t	råt